

SLAVICA WRATISLAVIENSIA CLXXIV

REDAKCJA NAUKOWA
HENRYK JAROSZEWICZ

Wrocław 2021
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor Naczelny — Ewa Komisaruk (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Redaktor Tematyczny działu Literaturoznawstwo — Izabella Malej (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Redaktor Tematyczny działu Językoznawstwo — Włodzimierz Wysoczański (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Redaktor Statystyczny — Przemysław Jóźwikiewicz (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Sekretarz Redakcji — Marcin Maksymilian Borowski (Uniwersytet Wrocławski, Polska)

Członkowie

Irina Belyaeva (Moskiewski Miejski Uniwersytet Pedagogiczny, Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M. Łomonosowa, Rosja), Oleh Beley (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Bogumił Gasek (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Henryk Jaroszewicz (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Marjan Markovikj (Uniwersytet św. Cyryla i Metodego w Skopju, Macedońska Akademia Nauk i Sztuk, Macedonia Północna), Alla Nedashkivska (Uniwersytetu Alberta w Edmonton, Kanada), Anna Paszkiewicz (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Tatjana Vendina (Instytut Sławistyki Rosyjskiej Akademii Nauk, Rosja)

Redaktorzy Językowi

Język rosyjski — Andrey Babanov (Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja), język serbski, chorwacki, bośniacki — Gordana Đurdev-Małkiewicz (Uniwersytet Wrocławski, Polska), język słowacki — Lenka Ptak (Uniwersytet Wrocławski, Polska), język ukraiński — Julia Rysicz-Szafraniec (Uniwersytet Wrocławski, Polska), język czeski — Jolanta Sokolova (Czeska Akademia Nauk, Praga, Czechy)

RADA NAUKOWA

Olga Demidova (Rosyjski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. A. Hercena, Sankt Petersburg, Rosja), Ágnes Dukkón (Uniwersytet im. Loránd Eötvösa, Budapeszt, Węgry), Jana Hoffmannová (Uniwersytet Jana Amosa Komenského, Praga, Czechy), Valery Mokijenko (Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja), Galina Nefagina (Akademia Pomorska, Słupsk, Polska), Predrag Piper (Uniwersytet w Belgradzie, Serbia), Oleg Rumyantsev (Uniwersytet w Palermo, Włochy), Bojana Stojanović-Pantović (Uniwersytet w Nowym Sadzie, Serbia), Ireneusz Szarycz (Uniwersytet w Waterloo, Kanada), Natalia Teres (Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Ukraina), Harry Walter (Uniwersytet w Greifswaldzie, Niemcy), Anatolij Zahnitko (Doniecki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stusa, Winnica, Ukraina)

Adres redakcji

„Slavica Wratislaviensia”

Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego

ul. Poczтовая 9

53-313 Wrocław

e-mail: slavica@uni.wroc.pl

Lista recenzentów, opis procedury recenzowania oraz wskazówki dla autorów są dostępne na stronie WWW czasopisma: <https://wuwr.pl/swr/>

Wersja podstawowa czasopisma: drukowana

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o. Wrocław 2021

ISSN 0239-6661 (AUWr)

ISSN 0137-1150 (SW)

Publikacja przygotowana w Wydawnictwie Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.

50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15

tel. 71 3752885, e-mail: marketing@wuwr.com.pl

Slavica Wratislaviensia 174, 2021

© for this edition by CNS

Spis treści

ARTYKUŁY

LITERATURA I KULTURA

ANNA ZALEWSKA, Bojarzyna Morozowa jako córka duchowa protopopa Awwakuma	9
MILICA JAKÓBIEC-SEMKOWOWA, Spisy prenumeratów jako źródło badań nad kształtowa- niem się mitów narodowych w Serbii w epoce romantyzmu	19
NATALIA DŁUGOSZ, Co broda mówi o mężczyźnie? O bułgarskim językowo-kulturowym obrazie brody	35
YULIIA HRYSHKO, Стилістичні можливості звукопису в мистецькому дискурсі поетів „витісненого покоління”	47
EWA SZPERLIK, Pamięć i tożsamość w powieściach Ludwiga Bauera (<i>Karusel i Toranj kiselih jabuka</i>)	57
SERGEI A. SHUL’TS, Наследие М. М. Бахтина: контуры целостности	69

JĘZYK I KOMUNIKACJA JĘZYKOWA

MATEUSZ WIŚNIEWSKI, O koncepcji badania turcyzmów w języku czeskim	83
JAROSŁAW MALICKI, O kilku cechach pisowni szesnastowiecznych dokumentów czeskich z księstw opolskiego i raciborskiego	93
MAGDALENA MATKOWSKA-JERZYK, „Obouváme svět”, czyli kilka słów o języku reklamy firmy Baťa	111
WOJCIECH HOFMAŃSKI, Świadomość i intuicja językowa w perspektywie fenomenu inter- komprehensji	123
TOMASZ KAMUSELLA, Russian and English: Minority languages in Europe?	137
DANUTA PYTEL-PANDEY, Agresja językowa wyrażona dyrektywnymi aktami mowy (żądania)	151

RECENZJE

Альгерд Бахарэвіч, <i>Сабаки Эўропы</i> , Логвінаў, Вільня-Мінск 2017 (TOMASZ KAMUSELLA)	163
Tetyana Kosmeda, Anatolij Zahnitko, Zhanna Krasnobaieva-Chorna, <i>Delineation of Linguo- opersonology and Linguoaxiology</i> , Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019 (OLE- NA KARPENKO)	171

Z ŻYCIA AKADEMICKIEGO

Pięćdziesięciolecie Międzynarodowego Centrum Sławistycznego (MSC) w Belgradzie. Przemówienie prof. Zlaty Bojović wygłoszone 20 września 2020 roku	173
--	-----

BIBLIOGRAFIA

ALEKSANDRA ŁAMASZ, „Slavica Wratislaviensia”. Bibliografia tomów 144–158 (2007–2014)	177
--	-----

Z ŻAŁOBNEJ KARTY

Profesor Marian Ściepuro (1934–2021) (ANNA PASZKIEWICZ, ELŻBIETA TYSZKOWSKA-KASPRZAK)	213
Noty o Autorach	215

Contents

ARTICLES

LITERATURE AND CULTURE

ANNA ZALEWSKA, Boyarina Morozova as a spiritual daughter of Protopop Avvakum	9
MILICA JAKÓBIEC-SEMKOWOWA, Subscribers' lists as a source of knowledge about the construction of national mythology in Serbian romanticism	19
NATALIA DŁUGOSZ, What does a beard say about a man? About the Bulgarian language picture of the beard	35
YULIIA HRYSHKO, Stylistic possibilities of euphony in artistic discourse by the "replaced generation" poets	47
EWA SZPERLIK, Memory and identity in Ludwig Bauer's novels (<i>Karusel</i> and <i>Toranj kiseli jabuka</i>)	57
SERGEI A. SHUL'TS, M. M. Bakhtin's heritage: Contours of integrity	69

LANGUAGE AND LINGUISTIC COMMUNICATION

MATEUSZ WIŚNIEWSKI, On the concept of researching turcisms in Czech language	83
JAROSŁAW MALICKI, On several spelling properties in Czech archival documents of the Duchy of Opole and Racibórz from the 16th century	93
MAGDALENA MATKOWSKA-JERZYK, "Obouváme svět": A few words on the advertising language of the Baťa company	111
WOJCIECH HOFMAŃSKI, Language awareness and language intuition in the perspective of the intercomprehension phenomenon	123
TOMASZ KAMUSELLA, Russian and English: Minority languages in Europe?	137
DANUTA PYTEL-PANDEY, Linguistic aggression expressed by directive speech acts (requests)	151

REVIEWS

Альгерд Бахарэвіч, <i>Сабаки Эўропы</i> , Логвінаў, Вільня-Мінск 2017 (TOMASZ KAMUSELLA)	163
Tetyana Kosmeda, Anatolij Zahnitko, Zhanna Krasnobaieva-Chorna, <i>Delineation of Linguopersonology and Linguoaxiology</i> , Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019 (OLENA KARPENKO)	171

FROM ACADEMIC LIFE

50th Anniversary of the Међународни славистички центар у Београду (МСЦ). Speech by Prof. Zlata Bojovic given on September 20, 2020	173
--	-----

BIBLIOGRAPHY

ALEKSANDRA ŁAMASZ, „Slavica Wratislaviensia”. Bibliography of archival volumes 144–158 (2007–2014)	177
--	-----

FROM THE FUNERAL CARD

Professor Marian Ściepuro (1934–2021) (ANNA PASZKIEWICZ, ELŻBIETA TYSZKOWSKA-KASPRZAK)	213
Notes on Authors	215

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.1>

Data przesłania artykułu: 10.11.2019

Data akceptacji artykułu: 1.04.2020

ANNA ZALEWSKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska

(Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

Bojarzyna Morozowa jako córka duchowa protopopa Awwakuma

Boyarina Morozova as a spiritual daughter of Protopop Avvakum

Abstract

The aim of this paper is to analyse both the private and public spiritual life of Feodosia Morozova in the context of her relationship with her spiritual father, Avvakum Petrov. As a research material were used, in particular, autobiography of the archpriest and his correspondence with Boyarina. The famous aristocrat and widow of Gleb Morozov decided to give up all her material assets to fully dedicate her life to God, old beliefs and people in need of help. Morozova tried to do everything to follow the teachings of Christ and she considered her loyalty to old beliefs as her obligation to carry out the will of God — she even disowned her only son Ivan. Boyarina received strong support from her contemporaries, as the majority of the population recognized her as its defender and a symbol of rebellion against the Czar's power. Nevertheless, ethical judgment of Morozova's life choices is possible only in the context of morality as well as the socio-political situation prevailing in her era.

Keywords: Feodosia Morozova, Avvakum Petrov, the Old Believers, raskol of the Russian Orthodox Church, reform of Nikon

Боярыня Морозова как духовная дочь протопопа Аввакума

Резюме

Целью настоящей статьи является анализ как личной, так и публичной религиозной жизни Феодосии Морозовой в контексте отношений между ней и ее духовным отцом Авваку-

мом Петровым. Материалом исследования послужили, в частности автобиография протопопа и его переписка с боярыней. Известная аристократка и вдова Глеба Морозова решила бросить все материальные богатства, чтобы полностью посвятить себя Богу и старой вере, а также людям, нуждающимся в помощи. Морозова пыталась делать все, чтобы соблюдать заповеди Христовы, а верность старым обрядам считала тем, чего ожидал от нее Бог — она отказалась даже от своего единственного сына Ивана. Боярыня получила среди своих современников сильную поддержку, потому что большая часть народа видела в ней свою защитницу и символ бунта против царской власти. Тем не менее нравственная оценка жизненных выборов Морозовой возможна лишь в контексте моральности, а также социально-политической обстановки в ее эпоху.

Ключевые слова: Феодосия Морозова, Аввакум Петров, старообрядцы, раскол Русской Церкви, реформа Никона

Wprowadzenie

Rosyjscy starowiercy to środowisko, które od drugiej połowy XVII wieku przetrwało do dziś mimo swojej niejednorodności i rozproszenia przestrzennego. Wielu badaczy wciąż jest zainteresowanych fenomenem tych, którzy mimo okrutnych represji carskich¹, wynikających z wprowadzenia w latach 1654–1657 reformy liturgicznej patriarchy Nikona, zdecydowali się pozostać wiernymi starym obrzędom — a to właśnie determinujący stosunek tej sfery życia wobec wiary jest jedną z głównych cech świadczących o odrębności prawosławia względem innych wyznań chrześcijańskich (Hauke-Ligowski, 1982, s. 485; zob. Scheffel, 2016). Trzeba przy tym zaznaczyć, że ów konserwatyzm starowierców miał swoje źródło głównie w nadawaniu poszczególnym gestom religijnym głębokiego wymiaru teologicznego (Kowalska, 1996, s. 265), nie zaś wyłącznie w prostym przywiązaniu do tego, co znane i zakorzenione w kulturze, a już tym bardziej nie w bezwolnym formalizmie czy wręcz nieznajomości doktryny (por. Scheffel, 2016). Uważano, że zmiana formy obrzędu pozbawia go mocy sakramentu (Janus, 1997, s. 133). Wierzano ponadto, że Cerkiew została stworzona przez Chrystusa jako twór doskonały i mający kształt ostateczny, toteż wszelkie ingerencje w treść jej dogmatów i związane z nimi praktyki religijne traktowano jako przejaw herezji (Смирнов, 1895, s. 61).

Postać Fieodosji Morozowej jako czołowej kobiecej przedstawicielki ruchu staroobrzędowego jest obiektem dociekań naukowych przede wszystkim badaczy zagranicznych, przy czym mowa w szczególności o rosyjskiej literaturze przedmiotu. Zwykle wizerunek bojarzyny przedstawiany jest w kontekście działalności duszpasterskiej jej przewodnika duchowego Awwakuma Pietrowa (Pascal, 1963) bądź wzmiankowany na tle historii starowierców (zob. np. Смирнов, 1895;

¹ Wśród staroobrzędowców częste były rytualne akty samospalenia potęgowane przez strach przed Antychrystem (zob. Смирнов, 1898, s. 65; Kowalska, 1987, s. 65; Wójcicka, 1990, s. 208–209; Przybył-Sadowska, 1999, s. 144; Cierniak, 2012, s. 107).

Зеньковский, 1995), rzadziej natomiast poświęca się mu odrębne opracowania o charakterze biograficznym (Тихонравов, 1865; Панченко, 1991; Лихачев, 1993, s. 364–366; Забелин, 2014, s. 127–179). Na rodzimym gruncie refleksję naukową dotyczącą dziejów Morozowej podjęto w ograniczonym zakresie, głównie w formie artykułów bądź (pod)rozdziałów monograficznych (Łużny, 1982; Kosowska, 2015; zob. też Żejmo, 2017, s. 205–220).

Celem niniejszych rozważań jest ukazanie portretu duchowo-psychologicznego bojarzyny widzianej oczami jej kierownika duchowego protopopa Awwakuma, słynnego ideologa staroobrzędowego². Swoje spostrzeżenia zawarł on w autobiografii *Żywot protopopa Awwakuma, przez niego samego nakreślony* (*Житие протопона Авакума им самим написанное*, 1861). Wizerunek ten zasługuje na poświęcenie mu uwagi z racji jego najgłębszego zakorzenienia w mentalności i kulturze rosyjskiej, gdzie sytuowany jest tuż obok słynnego obrazu *Bojarzyna Morozowa*, autorstwa wybitnego malarza historycznego Wasilija Surikowa. Cenne źródło poświadczające charakter relacji między wspomnianymi osobami stanowi również ich korespondencja (*Протопоп Авакум*, 1951) oraz żywot samej bojarzyny, zatytułowany *Opowieść budująca o świętobliwej męczennicy Teodorze* (*Повесть о боярыне Морозовой*, 1887).

Życie religijne mniszki Fieodory

Tragiczne losy Morozowej składają się na historię poruszającą w sposób szczególnie, gdyż jako urodzona w 1632 roku w Moskwie arystokratka, a potem wdowa po bojarze Glebie Morozowie, opływała w ziemski dostatek. Po śmierci męża wyrzekła się jednak doczesnych bogactw, czym zyskała przychylność niższych warstw społecznych³ widzących w niej swego rodzaju orędowniczkę przed władzą państwową (Панченко, 1991, s. 11). Owo wsparcie ludu wiązało się również z umotywowaną religijnie gloryfikacją cierpienia, prowadzącą do identyfikowania się z człowiekiem, którego ono dotknęło (Забелин, 2014, s. 165). Dodatkową determinantą takiego postrzegania Morozowej przez otoczenie było od 1662 roku jej wdowieństwo, w pewnym sensie utożsamiane ówczesznie ze stanem zakonnym (Забелин, 2014, s. 137).

W kwestiach wiary bojarzyna kierowała się maksymalizmem moralnym. Pierre Pascal pisał, że nic i nikt — ani świat, ani nawet jej własny syn — nie mógł sprawić, by odmówiła dochowania wierności starym obyczajom (Pascal, 1963, s. 335). Uważała, że w taki właśnie sposób należy podążać za Chrystusem.

² Uprzejmie dziękuję prof. Bożenie Żejmo i prof. Annie Kościółek za pomoc w doborze literatury i uwagi merytoryczne oraz prof. Iwonie Rzepnikowskiej za konsultację językową (Katedra Literatur Słowiańskich, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu).

³ Przeciwnicy reformy Nikona, w tym niższy kler, w większości wywodzili się z ludu (Kowalska, 1996, s. 259, 262).

Z jednej strony odznaczała się zatem ofiarnością, wyjątkową cnotliwością, jak również, co pokażą dalsze jej losy, heroizmem, z drugiej zaś — radykalnym podejściem do spraw wiary, zawziętością w bronienu swoich racji oraz całkowitym przeświadczeniem o słuszności wyznawanych poglądów, łącząc tym samym dwa trwale powiązane bieguny tworzące system kluczowych w kulturze staroobrzędowej wartości i postaw (Łużny, 1984, s. 96–97). Trzeba przy tym pamiętać, że o ideowym fanatyzmie, często przypisywanym wspomnianej postaci, mówi się, opierając się na współczesnej mentalności i związanych z nią normach zachowań (Łużny, 1982, s. 503; Панченко, 1991, s. 15).

Kierownik duchowy określił bojarzynę i jej siostrę Jewdokię Urusową mianem pasterzy powołanych do ochraniaania bliźnich przed grzechem oraz doprowadzenia ich do Chrystusa (*Житие протопона Аввакума*, 1960, s. 215–216), jednocześnie podkreślając specyfikę powierzonej im jako kobietom roli w społeczności staroobrzędowej⁴. W bogatym życiu wewnętrznym Morozowej ważne miejsce zajmowała zatem pomoc chorym i ubogim, jak również praktyki religijne zalecane przez Awwakuma, takie jak jałmużna, umartwienia (na przykład noszenie włosienicy), posty oraz gorliwa i wielogodzinna modlitwa w porze dziennej i nocnej (*Opowieść budująca o świętobliwej męczennicy Teodorze*, 1982, s. 509) — według Pascala bojarzyna „spędzała długie godziny na modlitwie, której towarzyszył płacz, westchnienia i pokłony, aby prosić o wybaczenie grzechów swoich i bliźnich” (1963, s. 335 [przeł. A. Z.]).

Bliskie ascezie życie religijne prowadzone przez Morozową w okresie wdowieństwa ostatecznie poskutkowało tym, że w 1670 roku przyjęła ona mnisi habit oraz imię zakonne Fieodora. Drzwi jej domu były nieustannie otwarte dla *jurowych* oraz wyznawców starej wiary poszukujących schronienia, w tym dla innych uczniów protopopa. Warto ponadto zaznaczyć, że jednym z gości Morozowej była mniszka Aleksandra, którą ta traktowała jak matkę przełożoną.

W tym czasie sytuacja bojarzyny jako działaczki staroobrzędowej znacząco się pogorszyła w związku z nasilającymi się prześladowaniami ze strony państwa i Cerkwi. Wiązało się to z wcześniejszą odmową Morozowej co do wycofania się z uczestnictwa w starych obrzędach oraz ceremonii ślubnej Aleksego I i Natalii Naryszki. Konflikt bojarzyny z carem miał także charakter osobisty (szerzej zob. Панченко, 1991, s. 13–14). Władca do pewnego stopnia tolerował religijne praktyki Morozowej, dopóki nie została ona mniszką — od tej pory nie pozwalała sobie już na żadne odstępstwa od kanonów starej wiary, w tym na uczestnictwo we mszy świętej odprawianej zgodnie z nowym obrządkiem (Панченко, 1991, s. 13).

Bojarzyna nie ugięła się ani w obliczu tortur, jakim od 1671 roku była poddawana wraz ze swoją siostrą Jewdokią, ani w zetknięciu z widmem śmierci własnego syna. Możliwe, że właśnie w taki sposób rozumiała Chrystusa głoszącego, że

⁴ Warto dodać, że Awwakum niejednokrotnie dopuszczał się dyskryminacji słownej wobec kobiet. W jednym ze swoich listów do Morozowej i jej siostry wyraził się następująco: „У бабы волосы долги, а ум короток” (*Житие протопона Аввакума*, 1960, s. 217).

„kto kocha syna lub córkę bardziej niż mnie, nie jest mnie godzien” (Mt 10, 37). Mimo to nie ulega wątpliwości, iż Morozowa darzyła Iwana matczyną miłością — to dla niego zachowała znaczny majątek, a ponadto wierzyła, że zdoła on uchylić się przed carską ręką (Панченко, 1991, s. 17). Ogromny wpływ na bojarzynę również w tak osobistej kwestii miał jej ojciec duchowy, a także pragnienie dochowania wierności zarówno swojej wierze, jak i staroobrzędowej tradycji, niewynikające bynajmniej z bezwiednego przywiązania do zewnętrznej części „starego obrzędu”, lecz głębokiego poszanowania dla duchowego dorobku zgromadzonego przez starowierców (Łużny, 1984, s. 97), dbania o respektowanie wyznawanych prawd wiary oraz troski o własne i cudze zbawienie (Łużny, 1982, s. 502).

Świadectwem moralnej nieugiętości Morozowej były wreszcie ostatnie lata jej życia, poczynawszy od jej uwięzienia aż do śmierci. Gdy w 1671 roku do domu bojarzyny przybył zwalczający ruch staroobrzędowy archimandryta Joachim, ujrzał dumnie podniesione złęczone dwa palce na znak przynależności do przeciwników Nikona. Za podobne akty odwagi, w tym odmowę modlitwy z użyciem zmieniionych ksiąg liturgicznych, Morozowej i jej siostrze przyszło zapłacić aresztem domowym, zakuciem w kajdany, konfiskatą mienia, które podzielono między bojarów, oraz kilkoma latami poniewierki, w tym tortur, w klasztorach stających się jednocześnie więzieniem. Taki obrót wydarzeń dobitnie pokazuje, że wspomniane kobiety nie mogły liczyć na jakikolwiek ratunek wynikający ani z faktu, że Morozow był jednym z najbardziej zaufanych carskich bojarów, ani z arystokratycznego pochodzenia, ani wreszcie z pokrewieństwa z carycą Marią Miłosławską. Choć bojarzyna cudem uniknęła spalenia na stosie (zob. Зеньковский, 1995, s. 332), wraz ze swoją siostrą została przewieziona do monasteru Narodzenia Matki Bożej i św. Pafucego w Borowsku, gdzie zamorzono ją głodem w ziemiance⁵.

Nie był to jednak pierwszy ani ostatni w historii Rosji przypadek, kiedy w tak dramatyczny sposób zszargano ludzką godność, a sumienie zastąpiono usprawiedliwieniem mającym swoje źródło w postawie określonej dzisiaj przez wielu mianem fanatyzmu⁶. W czasach raskołu podobne zachowania nazywano jednak polityką „otwartości” (Heller, 2002, s. 262). Ze względu na śmierć głodową poniesioną przez bojarzynę Morozową w 1675 roku oraz historię jej życia jest ona czczona do dzisiaj przez wspólnoty staroobrzędowe jako święta męczennica. W okrutny sposób potraktowano również czternastu sług córki duchowej protopopa Awwakuma, których po zamorzeniu jej głodem spalono żywcem za praktykowanie starych obrzędów.

⁵ Gdyby dokonano publicznej egzekucji bojarzyny, jej postać mogłaby zostać wówczas otoczona „aureolą męczeństwa” przez sprzyjającą jej część społeczeństwa (Панченко, 1991, s. 14), do tego zaś władca nie chciał dopuścić.

⁶ Skrajne zachowania o charakterze religijnym występowały oczywiście i u samych staroobrzędowców. Rosjoznawca Lucjan Suchanek określił mianem fanatyzmu ruch starowierców jako taki, jednak zdania badaczy na ten temat są podzielone (zob. Suchanek, 1980, s. 52).

Wzajemne relacje protopopa Awwakuma i bojarzyny Morozowej

Zarówno *Żywot protopopa Awwakuma*, jak i korespondencja ojca duchowego z Morozową ujawniają charakter relacji tych dwóch osób pełen duchowej bliskości. Sam Awwakum dał temu wyraz w jednym ze swoich listów do bojarzyny, określając ją i jej siostrę mianem swoich „kochanych męczennic w Chrystusie” (*Житие протопопа Авакума*, 1960, s. 92). Protopop odwołał się wówczas do pomocy udzielonej mu przez pierwszą z nich, to jest gościny we własnym domu, gdy w 1666 roku wrócił do Moskwy z zesłania na Syberię (*Житие протопопа Авакума*, 1960, s. 92).

Stosunek Awwakuma do jego dzieci duchowych wywołuje jednak liczne kontrowersje. Z jednej strony należy bowiem podkreślić pełen troski charakter jego listów, przepełnionych radami dotyczącymi staroobrzędowej moralności, zgodnie z którą starał się prowadzić swoich podopiecznych (Cierniak, 1997, s. 115), z drugiej natomiast trzeba wspomnieć o porywczości protopopa, której powodu można upatrywać w przekonaniu o własnej nieomyślności oraz skłonności do odbierania wszelkich przejawów nieposłuszeństwa jako sprawy osobistej (Смирнов, 1918, s. 214). Na ukształtowanie wspomnianej postawy mogły wpłynąć nie tylko cechy osobowości duchownego, lecz także jego wysoki status społeczny jako kierownika duchowego (Смирнов, 1918, s. 71), nakazujący okazywać mu tyle samo lub nawet więcej szacunku niż rodzonemu ojcu (Смирнов, 1918, s. 41–42). W listach Awwakuma do bojarzyny nie brakuje zatem ostrych, niekiedy wręcz obraźliwych, karcących zwrotów⁷. Protopop jako człowiek z natury bezpośredni potrafił bardzo dosadnie wyrazić dezaprobatę wobec zachowania Morozowej, wprost nazywając ją głupią i pozbawioną rozumu: „Глупая, безумная, безобразная, выколи глазница те свои челноком, что и Мастридия” (*Житие протопопа Авакума*, 1960, s. 208). Awwakum był człowiekiem nieznoszącym sprzeciwu, nie potrafił również przyjmować krytycznych uwag pod swoim adresem.

Protopop znany był ponadto z tego, że w kwestiach moralnych nie uznawał kompromisów, do starych zaś obrzędów niejednokrotnie odnosił się w sposób niemal fanatyczny (Kowalska, 1987, s. 26). Awwakum wymagał od swoich duchowych dzieci zachowywania cnoty czystości, życia w duchu ascetyzmu, przestrzegania przepisów cerkiewnych obowiązujących do momentu raskołu oraz heroicznego znoszenia trudów życia wyznawców starej wiary (Смирнов, 1918, s. 212). Jednocześnie to on właśnie, z racji niewystarczającej liczby kapłanów wiernych starym obrzędowi, zalecił swym duchowym uczniom tymczasowe spowiadanie się

⁷ Trzeba dodać, że język i styl pisania, jakim posłużył się Awwakum podczas redagowania swojego dzieła, ma wiele wspólnego z językiem potocznym. Autor niejednokrotnie użył również określeń wulgarnych. Ze względu na te cechy tekst jest bezspornym *novum* na gruncie literatury staroruskiej drugiej połowy XVII wieku.

u bogobojnych i biegłych w sprawach cerkiewnych osób świeckich, co *de facto* uznaje się niekiedy za większe odstępstwo od tradycji prawosławnej niż reformy wprowadzone przez Nikona (Зеньковский, 1995, s. 369–370).

W korespondencji ze swoją podopieczną protopop przejawiał silne poczucie misji związanej z odgrywaniem roli moralnego przewodnika, w szczególności zaś z dbaniem o czystość wiary swojej duchowej córki i chronieniem jej przed popadnięciem w herezję (Смирнов, 1918, s. 84). Był do tego zadania znakomicie przygotowany — spod jego pióra wyszło około 90 dzieł o tematyce polemiczno-religijnej (Łużny, 1980, s. 36; Шашков, 1992, s. 21–22). Ów dorobek należy uznać za dowód niezwykle szerokiej znajomości starych kanonów wiary prawosławnej oraz za jeden z głównych powodów, dla których Awwakum był uważany za autorytet w kwestii duchowości starowierców. Trzeba przy tym dodać, że bojarzyna nie polegała w sposób bierny na naukach udzielanych jej przez protopopa, lecz z własnej inicjatywy zagłębiała się w treść rozważań teologicznych, aby móc lepiej rozeznawać sprawy duchowe (zob. Мазунин, 1993, s. 365).

Pozwolenie Awwakumowi na kierownictwo duchowe było bez wątpienia testem siły własnego charakteru. Ów fakt zapowiedział on samej bojarzynie, w jednym z listów zwracając się do niej słowami: „Дочь ты мне духовная — не уйдешь у меня ни на небо, ни в безну. Тяжело тебе от меня будет” (*Житие протопопа Авакума*, 1960, s. 208). Jego uczniowie, zgodnie z panującym zwyczajem, zobowiązywali się do okazywania mu bezwzględного posłuszeństwa (Смирнов, 1918, s. 41) i całkowitego dostosowania trybu życia oraz osobistych wyborów do woli swojego spowiednika. Na decyzje tegoż nie mogła wpływać nawet wyższa władza cerkiewna (Смирнов, 1918, s. 63). Sam zaś protopop niezwykle poważnie traktował tę rolę (Kowalska, 1987, s. 26), gdyż miał świadomość, że przyjdzie mu dzielić odpowiedzialność za grzechy własnych podopiecznych przed Bogiem (Смирнов, 1918, s. 42, 48).

Bojarzyna przyjmowała zalecenia swego ojca duchowego z pokorą i uniżeniem, wiedząc, że we współczesnych jej czasach jakikolwiek przejaw niezależności w relacji z kierownikiem duchowym oraz próba samodzielnego myślenia nie zostaną zaakceptowane. W tej kwestii Morozowa zazwyczaj nie wykazywała tendencji do buntu — przypisywała sobie raczej podrzędną rolę wobec innych ludzi i traktowała siebie jedynie jako wykonawczynię woli Bożej, proch ziemi. Zdecydowała się wypełniać w swoim życiu wszystko, co polecił jej ojciec duchowy, choć niejednokrotnie oznaczało to dla niej konieczność mierzenia się z konfliktem wewnętrznym oraz przyjmowania srogich reprimend. Wytrwała jednak do samego końca, ufając mądrości Awwakuma i niejednokrotnie się przed nim uniżając, o czym świadczyło chociażby częste określanie własnej osoby mianem grzesznicy. W jednym z listów do protopopa przedstawiła siebie w następujący sposób: „грешная твоя и недостойная, и ленивая, и во гресехъ живущая, и нетерпеливая всемъ человекомъ дасадница, и никому ничево добрава не сотворила” (*Протопоп Авакум*, 1951, s. 109).

Moment najcięższej próby przyszło Morozowej przeżyć, gdy musiała zmierzyć się z widmem śmierci swojego jedyne go syna bądź oddzieleniem od niego poprzez zesłanie. O własnych wewnętrznych zmaganiach opowiadała Awwakumowi, oczekując rady i wsparcia. Pomocy dla swojego syna upatrywała także w postaci żony, która mogłaby zaopiekować się jej dzieckiem, przejmując tym samym w pewnym sensie rolę, jaką do tej pory w jego życiu odgrywała matka. Zwracając się do protopopa z prośbą o modlitwę i wstawiennictwo u Boga, Fiedora pisała:

Помолися, чадолюбивой, милосердой мой отецъ, чтобы мнѣ Владыко далъ терпѣніе и в покаяніи бы меня засталъ, и сына бы моего въ христіанствѣ засталъ и в покаяніи. Молю и прошу со слезами у тебя, батюшко, попроси у Владыки объ моемъ сынѣ и подай благословеніе то, кое ему годно свѣту что[бъ] ево сочетать законнымъ бракомъ, какъ ему время будетъ [...]. Я грешница у всѣхъ васъ молю вашего благословенія и молитвы, чтобы Богъ подаль сыну моему супружницу на спасеніе [...]. (*Житіе протопопа Аввакума*, 1960, s. 112)

Awwakum zaś zarzucił swej „córce” popełnienie grzechu rozpacz y (Cierniak, 1997, s. 115) i odparł, że jej syna Iwana nie spotka wieczne potępienie, a ona sama powinna przyjąć rolę pokornej męczennicy:

Ох, matka божия, не по Федосьину хотению делается! Плачь-ко ты о себе больше, а о нем, слава Христу, и без твоихъ возгрей! А што? Горе уже от безумия твоего стало мне! [...] Да собаки опоганили при смерти, так у матушки и брюхо заболело: „охти мне, сына опоганили! Во ад угодил!” Не угодил, не суетися! Для тебя так попущено, чтобы ты не вознеслась. [...] А хто ты? Не Феодосья ли девица преподобнамученица? (*Житіе протопопа Аввакума*, 1960, s. 213)

Podsumowanie

Morozowa zapisała się na kartach historii jako jedna z najważniejszych działaczek staroobrzędowych. Postać bojarzyny do dziś jest inspiracją licznych sporów. Korespondencja z protopopem Awwakumem uwi docz niła konflikty wewnętrzne jego córki duchowej, jej zmagania z samą sobą i z rzeczywistością, w której przyszło jej żyć. Owe listy potwierdziły także, jak naiwna jest próba postrzegania świata w czarno-białych barwach, podejmowana niekiedy, gdy usiłuje się jednoznacznie skategoryzować bojarzynę jako fanatyczkę. Niewątpliwie była to postać tragiczna, postawiona przez los przed radykalnym wyborem — miłości do Boga i chęci wypełniania Jego woli w duchu teologii staroobrzędowej lub miłości do własnego syna. Z tego względu jedni próbują upatrywać w Morozowej świętą mistyczkę prowadzącą niezwykle pogłębione życie duchowe, która zginęła w sposób męczeński, drudzy zaś — bezwzględ ną fanatyczkę i wyrodną matkę, która nie ugięła się nawet w obliczu śmierci swojego jedyne go dziecka.

Bibliografia

- Cierniak, U. (1997). *Literacki wymiar kultury religijnej staroobrzędowców*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie.
- Cierniak, U. (2012). Człowiek w eschatonie. Antropologia staroobrzędowców. W: L. Suchanek (red.), *Prace Komisji Kultury Słowian PAU*, t. 8. *Obraz człowieka w kulturach Słowian* (s. 105–118). Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Umiejętności.
- Hauke-Ligowski, A. OP. (1982). Od „Świętej Rusi” do Imperium Rosyjskiego. Duchowość rosyjska w epoce przełomu. *Znak*, 6 (331), s. 483–496.
- Heller, M. (2002). *Historia Imperium Rosyjskiego*. Warszawa: Wydawnictwo „Książka i Wiedza”.
- Janus, E. (1997). Gest — słowo — ikona. O staroobrzędowym znaku sakralnym. *Pamiętnik Literacki*, 3 (88), s. 129–140.
- Kosowska, K. (2015) Боярыня Морозова — в защиту «старой веры» [Bojarzyna Morozowa — v zashchitu «staroy very»]. W: H. Kowalska-Stus, A. Krzywdzińska (red.), *Wolność w kulturze rosyjskiej* (s. 127–134). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kowalska, H. (1987). *Rosyjski wiersz duchowny i kultura religijna staroobrzędowców pomorskich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kowalska, H. (1996). Konserwatyzm rosyjskich staroobrzędowców. Próba obrony tożsamości i ciągłości kulturowej. W: J. Wyrozumski (red.), *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy* (s. 257–266). Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie.
- Łużny, R. (1980). Z listów protopopa Awwakuma. *Znak*, 1 (307), s. 29–38.
- Łużny, R. (1982). Bojarzyna Morozowa oraz jej staroruska biografia literacka. Karta z dziejów „starej wiary” w prawosławiu rosyjskim. *Znak*, 6 (331), s. 497–506.
- Łużny, R. (1984). Stary obrzęd i jego miejsce w kulturze rosyjskiej. *Wież*, 1 (303), s. 92–100.
- Opowieść budująca o świętobliwej męczennicy Teodorze* (1982). *Opowieść budująca o świętobliwej męczennicy Teodorze*, w świecie marności doczesnej bojarzynie Teodozji Morozowej. *Znak*, 6 (331), s. 507–538.
- Pascal, P. (1963). *Avvakum et les débuts du raskol*. Paris: Mouton.
- Przybył-Sadowska, E. (1999). *W cieniu Antychrysta: idee staroobrzędowców w XVII w.* Kraków: Nomos.
- Scheffel, D. (2016). *Staroobrzędowy rytualizm*. Pobrane z: <http://akant.org/archiwum/138-swiat-inflant/swiat-inflant/swiat-inflant-2016-nr-4/5039-david-scheffel-staroobrzędowy-rytualizm-1-przel-ewa-jakubek>, <http://akant.org/archiwum/135-swiat-inflant/swiat-inflant/swiat-inflant-2016-nr-5/5131-david-scheffel-staroobrzędowy-rytualizm-2-przel-ewa-jakubek> (dostęp: 30.06.2020).
- Suchanek, L. (1980). *Literatura i kultura staroruska*. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wójcicka, U. (1990). *Siedem wieków literatury dawnej Rusi*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy.
- Żejmo, B. (2017). *Placzący Ezop. Życie i twórczość Wsiewołoda Garszyna*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Забелин, И. Е. (2014). *Домашний быт русских цариц в XVI и XVII столетиях*. Москва: Институт русской цивилизации [Zabelin, I. Ye. (2014). *Domashniy byt russkikh tsarits v XVI i XVII stoletiyakh*. Moskva: Institut russkoy tsivilizatsii].
- Зеньковский, С. А. (1995). *Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века*. Москва: Церковь [Zen'kovskiy, S. A. (1995). *Russkoye staroobryadchestvo. Dukhovnyye dvizheniya semnadsatogo veka*. Moskva: Tserkov’].

- Житие протопопа Аввакума*. (1960). *Житие протопопа Аввакума им самим написанное, и другие его сочинения*. Москва: Гослитиздат [*Zhitiye protopopa Avvakuma (1960). Zhitiye protopopa Avvakuma im samim napisannoye, i drugiye yego sochineniya*. Moskva: Goslitizdat].
- Мазунин, А. И. (1993). Морозова Феодосия Прокофьевна. В: Д. С. Лихачев (ред.), *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XVII в.)*, Ч. 2 (с. 364–366). С.-Петербург: Наука [Mazunin, A. I. (1993). Morozova Feodosiya Prokof'yevna. V: D. S. Likhachev (red.), *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi (XVII v.)*, Ch. 2 (s. 364–366). S.-Peterburg: Nauka].
- Панченко, А. М. (1991). Боярыня Морозова — символ и личность. В: Н. Демкова (сост.), *Повесть о боярыне Морозовой* (с. 5–18). Москва: Художественная литература [Panchenko, A. M. (1991). Boyarynya Morozova — simvol i lichnost'. V: N. Demkova (sost.), *Povest' o boyaryne Morozovoy* (s. 5–18). Moskva: Khudozhestvennaya literatura].
- Протопоп Аввакум. (1951). *Протопоп Аввакум — Житие, челобитная, переписка с боярыней Морозовой*. Париж: Librairie des cinq continents [*Protopop Avvakum (1951). Protopop Avvakum — Zhitiye, chelobitnyya, perepiska s boyaryney Morozovoy*. Parizh: Librairie des cinq continents].
- Смирнов, И. С. (1918). *Древне-русский духовник. Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины*. Москва: Синодальная Типография [Smirnov, S. I. (1918). *Drevne-russkiy dukhovnik. Materialy dlya istorii drevnerusskoy pokayannoy distipliny*. Moskva: Sinodal'naya Tipografiya].
- Смирнов, П. С. (1895). *История русского раскола старообрядства*. С.-Петербург: Типография Главного Управления Уделов [Smirnov, P. S. (1895). *Istoriya russkogo raskola staroobryadstva*. S.-Peterburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov].
- Смирнов, П. С. (1898). *Внутренние вопросы в расколе XVII в.* С.-Петербург: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева» [Smirnov, P. S. (1898). *Vnutrenniye voprosy v raskole XVII v.* S.-Peterburg: Tovarishchestvo «Pечатnya S. P. Yakovleva»].
- Тихонравов, Н. С. (1865). Боярыня Морозова. Эпизод из истории русского раскола. *Русский вестник*, 9 (59), с. 5–44 [Tikhonravov, N. S. (1865). Boyarynya Morozova. Epizod iz istorii russkogo raskola. *Russkiy vestnik*, 9 (59), s. 5–44].
- Шашков, А. Т. (1992). Аввакум Петров. В: Д. С. Лихачев (ред.), *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XVII в.)*, Ч. 1 (с. 16–30). С.-Петербург: Наука [Shashkov, A. T. (1992). Avvakum Petrov. V: D. S. Likhachev (red.), *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi (XVII v.)*, Ch. 1 (s. 16–30). S.-Peterburg: Nauka].

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.2>

Data przesłania artykułu: 22.06.2020

Data akceptacji artykułu: 1.09.2020

MILICA JAKÓBIEC-SEMKOWOWA

Uniwersytet Wrocławski, Polska

(University of Wrocław, Poland)

Spisy prenumeratorów jako źródło badań nad kształtowaniem się mitów narodowych w Serbii w epoce romantyzmu*

Subscribers' lists as a source of knowledge about the construction of national mythology in Serbian romanticism

Abstract

Subscribers' lists found in the first editions of important Serbian works from the era of Romanticism provide valid information for literary and idea histories. One can easily imagine how influential the works were, both geographically and socially. In this paper we analyse the subscribers' lists added to the following writings: Leipzig edition of folk songs published by Vuk Karadžić (1823/1824), *Kralj Dečanski* by Jovan Subotić, (1846), *Ogledalo srbsko* by Petar Petrović Njegoš, *Lazarica* by Joksim Nović Otočanin (1847) and *Lažni car Šćepan Mali* by Petar Petrović Njegoš (1851). In the lists covering thousands of names in total we can find many luminaries of European Slavistics, with those of Serbian origin — living both in Serbia and beyond its boundaries — outnumbering the rest. The fact results in the writings having an impact mainly on the Serbian public. The folk songs by Vuk became a core of Romantic literature as far as the content and literary form are concerned. Montenegro epic songs selected by Njegoš strengthened the country's image as a bastion of freedom. Poems by Subotić and Nović Otočanin referred to history: the former described the glory of the Nemanjić dynasty, the latter — the event connected with the defeat on Kosovo Polje. They were a fundament of national myths, the state's past power and latter tragic collapse. The drama by Njegoš further spread the author's fame as a leader and eulogist of a free

* Niniejszy tekst jest zmienioną i poszerzoną wersją artykułu *Spisak pretplatnika kao izvor znanja o uticaju književnosti na formiranje narodne mitologije u doba romantizma* wysłanego w 2019 roku, a więc przed ukazaniem się po polsku monografii Ivana Čolovicia. Por. Jakóbiec-Semkowowa, 2020.

Montenegro. The subscribers' social cross-section is impressive. What is especially striking is the great number of craftsmen, teachers, students, and pupils for whom the books provided knowledge and formed their patriotic attitude.

Keywords: subscribers, influence range, national mythology, history

Спискови претплатника као извор знања о утицају књижевности на формирање националне митологије у доба романтизма

Апстракт

Спискови претплатника које се налазе у првим издањима књига од великог значаја за српски романтизам и формирање националне митологије доносе много информација из различитих аспеката културе, дају могућност истраживања географског и друштвеног обсега деловања књига. Предмет анализе су индекси претплатника из следећих књига: Вуково лајпцишко издање народних песама (1823/1824), *Огледало србско* Петра Петровића Његоша (1845), *Краљ дечански* Јована Суботића (1846), *Лазарица* Јоксима Новића Оточанина (1847) и *Лажни цар Шћепан мали* Петра Петровића Његоша (1851). У свим списковима доминирају српска имена, углавном из Војводине и Београда, али такође из других јужнословенских земаља, м.др. из Црне Горе, Хрватске и Далмације а такође из далеких европских престоница. Импозантан је друштвени обсега: поред представника световних и духовних власти има много чиновника, ситног свештенства, занатлија и трговаца а такође ђака и студената. За младе читаоце су ове књиге биле извор знања о прошлости и пример родољубља што је било врло важно у односу на политичку ситуацију Срба живећих у разним државама.

Кључне речи: претплатници, национална митологија, географски и друштвени обсега

Zamieszczone na końcu dziewiętnastowiecznych książek spisy prenumeratorów dają możliwość badania różnych aspektów kultury, począwszy od analizy funkcjonowania rynku księgarskiego, dystrybucji książek w ujęciu socjologicznym, do badania popularności autora, zasięgu oddziaływania jego dzieł bądź konkretnych utworów¹. Rozpowszechniane przez prenumeratę książki zaspokajały nie tylko potrzebę obcowania z literaturą piękną, ale też — dzięki zawartym w nich treściom — uzupełniały wiedzę między innymi o przeszłości, przyczyniając się do kształtowania mitów narodowych. Proces ten na gruncie serbskim — w odniesieniu do mitu kosowskiego — prześledził i udokumentował od czasów najdawniejszych do współczesności wybitny etnolog i antropolog kultury Ivan Čolović w obszernej monografii *Śmierć na Kosowym Polu. Historia mitu kosowskiego* (*Smrt na Kosovu Polju. Istorija kosovskog mita*, 2016, wyd. pol. 2019). Pierwszy

¹ Na możliwość badania — poprzez analizę spisu prenumeratorów — oddziaływania książki na całe środowisko społeczne zwraca uwagę A. Dymmel w pracy *Prenumeratory piśmiennictwa naukowego wydane w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku* (1992, s. 5).

etap formowania dyskursu narodowo-romantycznego o Kosowie, z centralną postacią poległego za wiarę księcia Lazara, czyli mitu kosowskiego, wyznaczają dwa teksty rękopiśmienne², powstałe jeszcze w XVIII wieku, funkcjonujące w licznych kopiach na rozległym terytorium od Dubrownika do Pesztu jeszcze w XIX wieku. Równolegle ideolodzy i propagatorzy pierwszego powstania przeciw Turkom (1804), Serbowie z ziem podległych Habsburgom, odwoływali się do historii średniowiecznej, przywołując imiona władców kojarzone z potęgą i wielkością dawnej Serbii. Postacią pierwszoplanową stał się Stefan Pierwoukoronowany, a zwłaszcza car Dušan, zwany Mocnym (por. Čolović, 2019, s. 113–114). Zasadniczą rolę w kształtowaniu mitu kosowskiego odegrały kolejne edycje pieśni epickich wydawane przez Vuka Karadžicia, ponieważ proponowały poruszający narratyw o upadku serbskiego państwa i niewoli tureckiej w chwili, kiedy Serbia zaczęła się wyzwalać spod tureckiego panowania i powoli zaczęła się kształtować myśl o rewanzu — o „zemście za Kosowo” (Čolović, 2019, s. 128). Szczególnego znaczenia nabierał też fakt podkreślany przez Vuka, że pieśni te, spisywane dzięki podaniom ludowych bardów, były „zachowane w żywej pamięci serbskiego narodu” (Čolović, 2019, s. 129) i aż do lat sześćdziesiątych XIX wieku funkcjonowały jako oficjalna, nieweryfikowalna wersja historii³. W tej sytuacji znaczącą rolę odegrała książka drukowana, literatura piękna uzupełniająca wiedzę historyczną, służąca potrzebom wyzwolającego się z niewoli i kształtującego swój częściowo niezależny byt państwa serbskiego. Ivan Čolović szczegółowej analizie poddaje dramaty o tematyce kosowskiej, takie jak *Miloš Obilić* Jovana Steriji Popovicia (1828), *Car Lazar, albo Upadek carstwa serbskiego. Żałobna sztuka w pięciu aktach* (1835), *Car Lazar albo klęska na Kosowie* Matii Bana (1858) i *Miloš Obilić* Jovana Suboticia (1858). Z uwagi na skromne początki życia teatralnego wydaje się, że znacznie większy zasięg i możliwości oddziaływania miały książki docierające wprost do rąk szerszego kręgu odbiorców.

Potencjalni czytelnicy serbskich książek w połowie XIX wieku żyli oddzieleni granicami różnych państw: w częściowo wyzwolonym spod panowania tureckiego Księstwie Serbskim, pod berłem Habsburgów, w nieuznającej obcej zwierzchności Czarnogórze i w Imperium Tureckim. Całe to wielkie terytorium w 1851 roku Petar Petrović Njegoš na początku spisu prenumeratów swojego dramatu o samowznaczym carze Szczepanie Małym nazwał „Jugoslawija” (Njegoš, 1851, s. 185). Mieszkańcy tych ziem podlegali bardzo zróżnicowanej i nie zawsze im sprzyjającej jurysdykcji i administracji. Poza wspólnotą języka, skądinąd zróżnicowanego dialektycznie, łączyło ich prawosławie; cerkiew i jej instytucje odpowiedzialne za oświatę były ostoją tradycji i kultu serbskich świętych. Tyle że

² Były to *Opowieść o bitwie kosowskiej* i *Kronika z Tronošy* (por. Čolović, 2019, s. 110).

³ Pierwsza wyrosła z ducha oświecenia *Historia różnych narodów słowiańskich zwłaszcza Bułgarów, Chorwatów i Serbów* (1794–1795), autorstwa Jovana Rajicia, napisana była w języku ruskosłowiańskim. Vuk Karadžić był natomiast autorem wydanej po niemiecku historii Czarnogóry (*Montenegro und die Montenegrinen*, 1837). Por. Jakóbiec, 1991, s. 197–198, 205, 206.

piśmiennictwo religijne, podobnie jak liturgia i cała związana z nią obrzędowość, posługiwało się językiem dalekim od mowy codziennej. Serbska książka, zwłaszcza po reformie języka dokonanej przez Vuka Karadžicia, nabierała wśród Serbów szczególnego znaczenia jako zrozumiała i łatwiej dostępna.

Przedpłata była w tych warunkach najskuteczniejszym sposobem dystrybucji, także z powodu niedostatku księgarń, z których pierwsza na tym terytorium, w Wojwodinie, powstała w 1792 roku. W Sremskich Karłowicach, będących wówczas serbskim centrum religijnym i oświatowym, założył ją Petar Stefanović. W Nowym Sadzie w 1814 roku księgarnię otworzył Hadži-Jovan Selaković z synem Jovanem. Najczęściej jednak książki pojawiały się w sprzedaży w zwykłych sklepach (por. *Enciklopedija Novog Sada*, 1998, s. 151), także na jarmarkach; sprzedawane i kupowane były jednak okazjonalnie⁴. W Belgradzie w pobliżu cerkwi soborowej pierwszą księgarnię dopiero około 1830 roku założył intrologator Gligorije Vozarević, sprzedający również książki sprowadzane z zagranicy. Druga księgarnia, Miloša Popovicia, redaktora czasopisma „Srbske novine”, powstała niedługo później (*Istorija Beograda*, 1995, s. 305). Wygodny dla potencjalnych czytelników sposób nabycia książki był też korzystny dla wydawców, którzy mogli planować wysokość nakładu w zależności od liczby kupujących. Dla autorów zaś spisy prenumeratorów były wyznacznikiem prestiżu i popularności.

Współcześnie wartość spisów polega między innymi na tym, że wobec sygnalizowanej już skomplikowanej sytuacji politycznej, w której znajdowali się Serbowie w połowie XIX wieku, pozwalają one na określenie zasięgu geograficznego i społecznego książek serbskich drukowanych w Lipsku, Segedynie, Budzie bądź Trieście. Drugą, równie ważną i pożądaną dla dalszych badań informacją jest odpowiedź na pytanie, kim byli ich prenumeratorzy.

Przedmiotem analizy będzie pięć wybranych spisów prenumeratorów z książek, które są fundamentem serbskiego romantyzmu i osnową mitologii narodowej. W kolejności chronologicznej ich ukazywania się będą to:

1. dwutomowa edycja pieśni ludowych wydanych przez Vuka Karadžicia w Lipsku w latach 1823 i 1824⁵. Był to już drugi zbiór (wydana w Wiedniu w 1814 roku *Mala prostonarodna pjesmarica* przyniosła mu europejską sławę), pierwszy zawierał uporządkowane tematycznie pieśni epickie, opatrzone podtytułem *najstarije* (między innymi pieśni kosowskie i o Królewiczu Marku). Zawarty w nich obraz przeszłości, szczególnie bitwy kosowskiej i roli księcia Lazara, będą

⁴ W drugiej połowie XVIII wieku *knjige su prvo prodavane na vašarima i u mešovitim prodavnicama* [książki były najpierw sprzedawane na jarmarkach i w sklepach z mieszanymi towarami] (*Privatni život*, 2005, s. 743).

⁵ Pieśni męskie (epickie) wyszły jako tom 2 w 1823 roku, żeńskie — jako tom 1 w 1824. Oba tomy zaopatrzone są w spisy prenumeratorów, różniące się tylko jednym nazwiskiem — namiestnik z Beneševa, „otac Đorđe Novaković”, nie nabył pieśni żeńskich. Spisy prenumeratorów mieszczą się na stronach nienumerowanych: w tomie 1 zaczynają się od strony 317, w tomie 2 — od 307. Tutaj będą analizowane spisy z tomu 2, oznaczane jako „Vuk II, 1823”.

w dalszej perspektywie rzutować nie tylko na literaturę serbską w okresie romantyzmu, lecz staną się także podstawą mitu kosowskiego. Zwięźle ujmując to Maria Dąbrowska-Partyka, stwierdzając, że pieśni zebrane przez Karadżicia jako „miałorodajny dokument autentycznego życia narodu” mają dla literatury „znaczenie konstruktywne, wręcz konstrukcyjne” (Dąbrowska-Partyka, 2003, s. 244); „Spełniają też istotną rolę w procesie kreowania kulturowego autoportretu Serbów” (Dąbrowska-Partyka, 2003, s. 208);

2. *Ogledalo srbsko* [!] — opublikowany w 1845 roku w Belgradzie przez Petra Petrovicia Njegoša zbiór czarnogórskich ludowych pieśni epickich, uzupełniony kilkoma pieśniami serbskimi z czasów pierwszego powstania przeciw Turkom;

3. Jovana Suboticia *Kralj Dečanski. Epos u osam pjesama* z 1846 roku (wydany w Budzie), zachowujący wszelkie reguły klasycznego eposu głoszącego chwałę dynastii Nemanjiciów;

4. Joksim Novicia Otočanina *Lazarica* z 1847 roku, wydrukowana w Segedynie, dzieło ujęte w formę eposu oparte na motywach pieśni ze zbiorów Vuka Karadżicia;

5. dramat Petra Petrovicia Njegoša *Lažni car Šćepan Mali*, wydany w Trieście w 1851 roku, nawiązujący do wcześniejszych czarnogórskich walk o wolność⁶.

W przełomowym dla literatury serbskiej roku 1847 ukazał się jeszcze zbiór poezji Branka Radičevicia *Pesme* (wydany w Wiedniu), będący manifestem romantycznej liryki osobistej i jednocześnie zwycięstwem języka mówionego w poezji, a także najwybitniejsze dzieło P. P. Njegoša *Górski wieniec* oraz zamykająca wówczas spór o język literacki rozprawa Đury Daničicia *Rat za srpski jezik i pravopis*. Dzieła te, dostępne również w wersji elektronicznej, nie zawierają jednak spisów prenumeratorów. Można zatem sądzić, że wydawane były bez wsparcia potencjalnych czytelników. Do rozważań o formowaniu i utrwalaniu mitologii narodowej nie są one jednak niezbędne.

Spisy prenumeratorów poddane tu analizie zostały zredagowane identycznie we wszystkich książkach. Głównym kryterium porządkującym były miejsca, z których pochodzili przyszli czytelnicy, ułożone w porządku alfabetycznym. W obrębie każdej miejscowości na początku wymienieni byli przedstawiciele władz świeckich i duchownych, następnie nazwiska pozostałych prenumeratorów również w porządku alfabetycznym. Nazwiska ważniejszych osobistości poprzedzone były rozbudowaną tytulaturą. Po nazwisku natomiast zamieszczana była informacja określająca zawód, czasem też dodatkowe informacje, takie jak na przykład *za sina, za kćer* (dla syna, dla córki) bądź *ljubiteljka srpske književnosti, ljubitelj nauka, za rodoljube i prijatelje svoje* (miłośniczka literatury serbskiej, miłośnik nauk, dla patriotów i moich przyjaciół). W większości analizowanych książek (poza zbiorami Vuka Karadżicia) na końcu spisu prenumeratorów z danej

⁶ Pierwsze wydania wybranych tu dzieł udostępnia Digitalna biblioteka Matice srpske (Digitalna Biblioteka Macierzy Serbskiej).

miejsowości zamieszczana była jeszcze łączna liczba zamówionych egzemplarzy. Oszczędzaniu miejsca służyło zapewne posługiwanie się różnymi kłopotliwymi dzisiaj skrótami, pozostawionymi tu w ich oryginalnej postaci. Jako przykład typowego zapisu może posłużyć spis prenumeratorów *Lazaricy* Joksima Novicia Otočanina z miasteczka Ruma w Wojwodinie:

Prečasna g.g. Stanim. Krešić, paroh i konzistorije arhidijecez. kao i Sremske županije prisjednik; Georg. Nenadović i Adam Molović, parosi Rumski; Jovan Popović. Paroh Petrovački; Marko Ljubinković, paroh Dobrinački; Dim. Maletić, paroh Buđanovački; Blagorod. g.g. Jovan Marinković, advok., i Sremske župan. prisjednik; Radovan Vujanović, beležnik Dobrinački; Poštenor. g.g. Todor Maksimović i Nikola Čarkadžić, trgovci; Ian Zgnjdraković [!], berberin; Petar Tošković, abadžija; Gospođa Sofija Nikolajević, ljubiteljka književnosti; Gospođica Persida Lazarević. 14. (Nović, 1847, s. 92–93)

Rozpatrując zasięg geograficzny prenumeratorów, wobec skomplikowanych podziałów politycznych warto posłużyć się schematem zastosowanym przez Njegoša w spisie zamieszczonym po tekście dramatu *Lažni car*. Władyka czarnogórski, świadom tych komplikacji, wyodrębnia przedpłaty z Czarnogóry i „iz Jugoslawije”, stosując następnie podział na tradycyjne regiony geograficzno-historyczne: Słowenia, Chorwacja, Sławonia, Dalmacja, Wojwodina Serbska i Księstwo Serbskie. Osobno wymienione są dalsze miasta europejskie: Graz, Wiedeń, Berlin, Praga, Budapeszt oraz Moskwa, Odessa i Sztambuł. Wielonarodowe miasta graniczne monarchii Habsburgów przyporządkowane zostały w tym spisie sąsiadującym z nimi krainom jugosłowiańskim: Triest przypisano do Słowenii, a Temeszwarc/Timișoara do Wojwodiny, co ze względu na możliwości dystrybucji książek i znaczącą liczbę zamieszkujących tam Serbów wydaje się w pełni uzasadnione.

Najwięcej prenumeratorów, analizując wszystkie wzięte tu pod uwagę spisy, pochodzi z Wojwodiny. Spośród ośrodków miejskich wymienić należy Nowy Sad, Temeszwarc, Sombor, Pančevo, Kikindę, Rumę, Sremskie Karłowice, Bečker (Zrenjanin), Becej i Mitrovicę. Obok dużych klasztorów, takich jak Rakovac i Šišatovac (skąd zbiory Vuka Karadžicia zamówił uważany za największego erudyty pierwszej połowy XIX wieku poeta Lukijan Mušicki), w spisie znajdują się niewielkie miejscowości, z których pojedyncze osoby zamawiają jeden określony tytuł, jak na przykład niejaki Nikola Bibić, wikary (*parohijski pomoćnik*) z osady Melenci pod Zrenjaninem, prenumeruje 10 egzemplarzy *Lazaricy* dla siebie i przyjaciół literatury serbskiej (*uzima za sebe i prijatelje književnosti srpske*) (Nović, 1847, s. 89), a proboszczowie Petar Preradović i Jovan Milić oraz *gospođica Hristiva od Jeremić* (panna Hristiva z Jeremiciów) z Martonoša pod Kanjiżą zamawiają epos Suboticia *Kralj Dečanski* (Subotić, 1846, s. 252).

Znacznie mniej przedpłat pochodzi z innych regionów. Prenumeratorzy z 14 miejsc w Dalmacji (między innymi z Dubrownika, Makarskiej, Kotoru, Omiša, Krki, Zadaru i Šibenika) są zainteresowani wyłącznie dramatem Njegoša. Z Dubrownika płyną też zamówienia na edycję lipską pieśni ludowych i poemat Suboticia *Kralj Dečanski*. Jeszcze mniejszą liczbę prenumeratorów wykazują spisy

z Chorwacji: z Zagrzebia przedpłacono wyłącznie edycję dramatu Njegoša, podobnie jak z Karlovca, skąd zamówiono też oba tomy pieśni ludowych wydanych przez Vuka Karadžicia. W Sławonii natomiast, głównie w Vukovarze, czytelnicy są zainteresowani wszystkimi — poza zbiorem *Ogledalo srbsko* — omawianymi tu pozycjami, z Osijeka i Daruvaru abonują dramat Njegoša duchowni katolicy (*kapucini svešt. iz reda S. Franje* — 11 egzemplarzy: Njegoš, 1851, s. 190; oraz *R. Piroš župnik rkat.* — Njegoš, 1851, s. 191). Z Serbii znaczna większość zamówień pochodzi z Belgradu. Zbiór pieśni epickich wydany przez Vuka Karadžicia zamawia 27 prenumeratorów, *Ogledalo srbsko* Njegoša dociera tam w 81 egzemplarzach, a *Lažni car* w 58. Największe zainteresowanie wzbudza *Kralj Dečanski* Jovana Suboticia, uznanego wówczas poety, prawnika i senatora (152 egzemplarze). *Lazaricę* Novicia Otočanina prenumeruje 45 mieszkańców serbskiej stolicy. Z prowincji serbskiej najwięcej przedpłat (65) na książki pochodzi z miasteczka Šabac (8 egzemplarzy *Ogledala srbskog* Njegoša, 21 — eposu Suboticia i 36 *Lazaricy*). Do Loznicy trafiają 2 egzemplarze *Ogledala*, a po kilku latach 21 egzemplarzy dramatu Njegoša. Po kilka egzemplarzy (2–6) *Ogledala srbskog* dociera do takich miasteczek, jak Čačak, Jagodina, Aleksinac, Zaječar, Kruševac, Smederevo, Čuprija, nieco więcej do Negotina (12) i Požarevca (13). Wielkie zainteresowanie zbiorem w większości czarnogórskich pieśni opublikowanych przez Njegoša tłumaczy Ivan Čolović — dołączenie kilku pieśni z pierwszego powstania serbskiego i tytuł (*Ogledalo srbsko*) nadały tej książce ogólnonarodowe znaczenie. Lista prenumeratorów świadczy o tym, że liczne osobistości z Serbii i Czarnogóry mogły traktować jej zakup jako swój patriotyczny obowiązek (por. Čolović, 2019, s. 147).

W Czarnogórze zainteresowanie wzbudziły dzieła jej władcy Petra Petrovicia Njegoša: *Ogledalo srbsko* zamówiło 41 prenumeratorów, a dramat *Lažni car* — 25, a wśród nich archimandryci monasterów Ostrog i Morača. Warto wspomnieć, że żadne inne spośród analizowanych tu dzieł nie znalazło prenumeratorów w stolicy Czarnogóry — Cetinju.

Z Bośni i Hercegowiny, znajdujących się pod panowaniem tureckim, pochodzą zaledwie 3 prenumeraty dramatu Njegoša *Lažni car* (zamawiają kupcy z Livna/Lijevna) i 2 prenumeraty tegoż dzieła pochodzące od kupców z Sarajewa. Wyjaśnienia przyczyn tak słabego zainteresowania należy szukać nie tylko w trudnościach natury organizacyjnej (dystrybucja książek w imperium osmańskim), ale też w głębokim zacofaniu całej prowincji, powszechnym analfabetyzmie jej mieszkańców, wynikającym z niejednolitego systemu edukacji pozostającej wyłącznie w gestii wspólnot wyznaniowych.

Inaczej przedstawiała się sytuacja w węgierskich miastach, miasteczkach i wioskach, zamieszkałych przez ludność serbską jeszcze od czasów Wielkiej Wędrówki, z przełomu XVII i XVIII wieku. Niemal wszystkie nazwiska licznych prenumeratorów jednoznacznie wskazują na Serbów (Georgijević, Pavlović, Martinović, Ignjatović, Nikolić itp.). Z licznych niewielkich miejscowości

z południowej i wschodniej części Węgier (Batanja⁷, Vašarelj, Kumanija, Mohač) pochodzą przedpłaty na *Lazaricę*, z Ostrogon na *Kralja Dečanskog*, a z Kečkemetu, Čanadu (na granicy rumuńskiej) i Sent Andrei na zbiór pieśni ludowych Vuka Karadžicia. Ze wschodnich rubieży Królestwa Węgier (z Aradu, Galaca) pochodzą też prenumeraty eposu Suboticia i dramatu Njegoša.

Spisy prenumeratorów wybranych tu dzieł o istotnym znaczeniu dla formowania i utrwalania serbskiej mitologii narodowej zawierają także nazwiska wybitnych słowiańskich przedstawicieli świata kultury. Wśród wiedeńskich abonentów zbioru Vuka Karadžicia znajdujemy nazwisko Jerneja Kopitara, słoweńskiego językoznawcy piastującego w Wiedniu urząd cenzora książek słowiańskich, kustosza i opiekuna przybywających tam twórców. Zamówienie 25 egzemplarzy tej edycji jest potwierdzeniem wieloletniej przyjaźni i sympatii, ale też wyrazem prawdziwego podziwu dla folkloru serbskiego. Następca Kopitara na urzędzie cenzora książek słowiańskich, rumuńskich i greckich, znakomity filolog językoznawca Franc Miklošić, znajduje się w spisie prenumeratorów dramatu Njegoša *Lažni car*. Na tej samej liście odnaleźć można nazwisko Vaclava Hanki (*bibliotekara Češkoga muzeu i viteza or. sv. Vladimira* — Njegoš, 1851, s. 204) i mieszkającego w Wiedniu Ljudevita Gaja. Z wyspy Korfu śle prenumeratę także wybitny uczony i literat włoski Niccolò Tommaseo, urodzony w Šibeniku.

Przedpłaty z europejskich stolic i dużych miast potwierdzają zaobserwowaną wcześniej prawidłowość — w znacznej większości pochodzą od przebywających tam Serbów, są wśród nich także wybitne osobistości owego czasu. Mianowicie książę Miloš Obrenović, pozbawiony tronu serbskiego w 1839 roku i przebywający w Wiedniu, zamawia w 1847 roku 10 egzemplarzy *Lazaricy* Novicia-Otočanina, cztery lata później 10 egzemplarzy dramatu Njegoša. Tyleż samo zamawia jego syn, książę Mihajlo, przyszły władca. W spisach prenumeratorów pojawiają się też nazwiska najwyższych dostojników cerkiewnych: prawosławny biskup z Budy Platon Atanacković zamawia epos Suboticia *Kralj Dečanski*. Splendor abonenta podkreśla długa lista jego godności: *pravosl. episkop Budimski i Sodružestva Otečestvenoga Muzeuma u Bohemiji, i Istor. i Drevnosti Rusinskih pri sveučil. Moskov. poč. člen.* (Subotić, 1846, s. 230). To samo dzieło w 12 egzemplarzach zamawiają z Temeszwaru archimandryta Bezdinski Samuil Maširević i archimandryta Hodoški Emilijan Kengelac. Z Budy zaś pochodzi przedpłata na oba tomy pieśni ludowych Vuka od radcy królewskiego i zwierzchnika władz oświatowych (*Visokoblagorodni G. Stefan Uroš Nestorović, kralj. sovjetnik i najveći nadziratelj škola Srpski, Vlaški i Grčki*, Vuk II, 1823, s. 309), a ze Stambułu prenumerują dramat Njegoša wysokiej rangi serbscy urzędnicy (*Kost. Nikolajević, poslanik Srpske posaoibine i Jov. Radosavljević — Načelnik pri genel. Konsulatu Austrije* — Njegoš, 1851, s. 205). Liczną grupę prenumeratorów tworzą też serbscy

⁷ Nazwy miejscowe podano tu zgodnie z ich zapisem w spisach prenumeratorów. Współcześnie są to: Battonya, Hódmezővásárhely, Kecskemét i Szentendre.

urzędnicy zatrudnieni w Pešcie. Inną liczącą się grupą zagranicznych abonentów są serbscy kupcy rozsiani po całej Europie: od Londynu i Berlina przez Warszawę do Moskwy, Odessy i Taganrogu. Kolejnym środowiskiem zainteresowanym serbskimi książkami są studenci i uczniowie pobierający nauki w Pešcie, Segedynie, Bratysławie i Wiedniu. Listę zagranicznych prenumeratów uzupełniają serbscy duchowni, lekarze, nauczyciele i nieliczni rzemieślnicy.

Podsumowując przegląd zagranicznych przedpłat pochodzących ze stolic i większych miast europejskich, należy raz jeszcze podkreślić, że płynęły one głównie od Serbów mieszkających tam i pracujących, często zajmujących wysokie stanowiska państwowe: od prawników i lekarzy, a także studentów aspirujących przez zdobywane wykształcenie do elity kulturalnej. Lipskie wydanie pieśni ludowych zaprenumerowało 89 przyszłych czytelników (połowa z Peštu, kilkunastu z Wiednia). Podobnie ze stolicy Węgier (łącznie z Budy i Peštu) pochodziła większość przedpłat eposu Jovana Suboticia (ze 155 egzemplarzy odpowiednio 86 i 26). Z tego samego kierunku pochodziły prenumeraty *Lazaricy* Joksim Novicia-Otočanina. (49 z Segedynu i 2 z Peštu, jeden z nich zamówił Jovan Subotić). Dwadzieścia egzemplarzy zamówiono z Wiednia. *Ogledalo srbsko* Njegoša trafiło do Książnicy Serbskiej i Książnicy Słowiańskiej w Bratysławie (łącznie 11 egzemplarzy), natomiast zainteresowanie dramatem *Lažni car* miało zdecydowanie najszerszy zasięg geograficzny: od Londynu, Berlina i Pragi przez Wiedeń, Graz, Pešt do Stambułu, co niewątpliwie było następstwem sławy i uznania dla czarnogórskiego władcy.

Badanie zawodów i profesji prenumeratorów pozwala już na wstępie stwierdzić, że wywodzili się oni ze wszystkich warstw społecznych, oczywiście nie w jednakowym stopniu. Najślabiej z racji powszechnego analfabetyzmu reprezentowani byli chłopci. Nie dziwi ich brak wśród abonentów *Ogledala* czy pieśni ludowych w wydaniu Vuka. Pojedyncze nazwiska trafiły do spisu przedpłat na epos Suboticia (*zemljedjelci iz Karlova* zamawiają 3 egzemplarze) oraz na dramat Njegoša, którego 1 egzemplarz zamawia niejaki Prota Žakić — *zemljodelac iz Vukovara*. Na *Lazaricę* natomiast śle przedpłaty cała grupa rolników z miejscowości Krstur Srpski (14 nazwisk). Obok określenia *zemljodelac/zemljodjelac* i *kmet* wymieniony jest też *išpan* — ekonom.

Znaczącą grupę prenumeratorów z mniejszych miejscowości tworzą osoby duchowne: od najniżej stojących w hierarchii cerkiewnej (*crkvenjak*, *crkveni tutor*, *đakon*, *klirik*, *katiheta*, *kapelan*), zakonników (*monah*, *iguman*, *jeromonah*) do proboszczów, których nazwiska poprzedzone są zwykle tytułem *prečasni* bądź *časni/česni*. Przykładowo proboszcz z Bečkereka/Zrenjanina zamawia 10 egzemplarzy eposu Suboticia (*za rodoljubive predčislenike* (Subotić, 1846, s. 238), a protopop z Karlovca — aż 40 dramatu *Lažni car*. O wiele bogatsza tytułatura poprzedza nazwiska dostojników i hierarchów. W spisie dołączonym do pieśni ludowych Vuka na pierwszym miejscu wymieniony jest *Nj. prevoshoditeljstvo visokopreosv. Gospodin Mojsej Mioković, pravoslavni episkop Karlštadski, Nj. č. k. i A. velič. dejstvitelni tajni sovjetnik i pr.* (Vuk II, 1823, s. 307), a następnie dwaj

archimandryci: *Avgustin Petrović, arhimandrit Bezdinski i Temišvarski i Lukijan Mušicki, archimandit Šišatovački*, a dalej zaledwie kilku proboszczów. Jeszcze bardziej rozbudowane tytuły poprzedzają nazwiska prenumeratorów eposu Suboticia: *Njegovo Visokopreosvjašćenstvo Arhi-Episkop Beogradski i Mitropolit Srbije, Kavaljer, Gospodin Petar Jovanović* i następny: *Prečestn. G.G. Gavriil Popović, Arhimandrit Vrač. i Čl. Konsist.* (Subotić, 1846, s. 235) oraz *Visokopreosvjašćenjejši i Visokodostojnjejši Gosp. Stefan Popović, pravosl. Episkop Vršacki* (Subotić, 1846, s. 240), *Njegovo Visokopreosveštenstvo G. Evgenij Jovanović, pravoslav. Episkop Karlštadski z Plaška* (Subotić, 1846, s. 254). Bardzo szczegółowo wyliczone są też w tym spisie tytuły hierarchy katolickiego: *G. Afanasij Vlaović, Mitropol. Kaloč. cerkve rimsk., Uspenija prečistija Bogorodice Presv., SS.XX. i Filos. Dokt., Arhiepiskop i kapitulár, biblioteki Nastojatelj, sl. Fakult. Filosof. kr. Nauk Vseučil. Pešt. sob. člen* (Subotić, 1846, s. 242). Z tytułem *visokoprepodobni* pojawiają się nazwiska archimandrytów z Czarnogóry w spisie do *Ogledala srbskog* Njegoša.

Imiona hierarchów „obudowane” barokową tytulaturą wyrażały nie tylko szacunek wobec nich, miały też znaczenie dla autorów oraz czytelników jako wyraz poparcia powszechnie uznanych autorytetów. Autorytetami lokalnymi byli również prowincjonalni duchowni, mieszkający i działający w niepiśmiennych środowiskach wiejskich. Od ich wiedzy wyniesionej z lektury zależała bowiem znajomość historii i kształtowanie postaw patriotycznych okolicznych mieszkańców.

Wychowanie młodego pokolenia należało jednak przede wszystkim do nauczycieli, którzy we wszystkich analizowanych tu spisach prenumeratorów tworzą bardzo liczną grupę. Często obok nazwisk widnieją informacje dodatkowe, na przykład wśród abonentów zbioru Vuka Karadžicia pojawia się *Lazar Marjanović, učitelj grčki* z Zemuna, a zaraz obok inny *učitelj srpski*; z Nowego Sadu natomiast — *učitelj II norm. klase* (Vuk II, 1823, s. 311). Z niewielkiej wsi Krstur Srpski w Banacie przesyła zapotrzebowanie na *Lazaricę skupitelj prenumerata — IV. osnov. učilišta učitelj* (Nović, 1847, s. 84), z Pančeva zamawia epos Suboticia *srb. nar. šk. upravitelj* (Subotić, 1846, s. 248), a dramat Njegoša *učit. starije škole u Loznici* i *učitelj pučki* (wiejski) z Omiša. Nie brakuje tu też pedagogów wyższej rangi, jak na przykład wspomniany już urzędujący w Budzie Stefan Uroš Nestorović, *najveći nadziratelj škola Srpski, Vlaški i Grčki* (Vuk II, 1823, s. 209), *inšp. kr. Pedag. srpskog profesor* z Sombora, który z dwoma jeszcze profesorami tej uczelni zamawiają zbiór pieśni ludowych (Vuk II, 1823, s. 323), dyrektor gimnazjum w Belgradzie Đorđe Ćirić abonujący epos Suboticia (Subotić, 1846, s. 237) i Alviž Pavišić, *učit. i nadučitelj kod c. k. mudrosastališta svrh. istočni jezika u Beču*, przysyłający przedpłatę na dramat Njegoša z Makarskiej (Njegoš, 1851, s. 193).

Każdej z analizowanych list prenumeratorów dodają splendoru przedstawiciele władzy. Zastanawiająco skromnie reprezentowani są oni wśród subskrybujących edycję pieśni ludowych Vuka Karadžicia: to tylko jeden sekretarz *kancelarie narodne i obor-knez nahije Beogradske*. Wynika to niewątpliwie z niezbyt przy-

jaznych relacji serbskiego reformatora i zbieracza z dworem książęcym. Okazałe grono prominentnych postaci zawiera natomiast spis dołączony do eposu Jovana Suboticia. Otwiera go książę Aleksandar Karađorđević (*Njegova Svjetlost Knjaz Srbije, Gospodar* — Subotić, 1846, s. 235), który zamawia 20 egzemplarzy, następnie wymienieni są przewodniczący i członkowie Rady (*Sovjeta Knjaž. Srbsk.*), ministrowie, sekretarze, dyrektorzy, archiwiści, protokolanci i księgowi skupieni przy dworze książęcym. Z tego środowiska pochodzi ponad 70 przedpłat. Od panującego serbskiego księcia Aleksandra Karađorđevicia, który zamawia 10 egzemplarzy, zaczyna się również spis prenumeratorów *Ogladala* Njegoša. Zakup kilkunastu książek deklaruje książęca kancelaria, a także członkowie Rady oraz ministerstwa spraw wewnętrznych i oświaty. Równie imponująco przedstawia się spis prenumeratorów wywodzących się ze środowiska dworskiego władcy czarnogórskiego. Po nazwiskach dostojników cerkiewnych (*Visokoprepodobna Gospoda*) wymienieni są dostojnicy świeccy: *Visokoblagorodna Gospoda* i *Blagorodna Gospoda*. Następne dzieło Njegoša, *Lažni car Šćepan Mali*, nie wzbudza już takiego zainteresowania w kręgu dworskim w Belgradzie; najwyższy rangą jest *G. Stef. Stefanović, predsjedatelj savjeta, general-major i kavalijer* (Njegoš, 1851, s. 201). Znaczną grupę tworzą natomiast najbliżsi współpracownicy władcy z Czarnogóry, między innymi przewodniczący Rady i wojewodowie.

Środowisko literackie nie jest zbyt bogato reprezentowane wśród prenumeratorów, ale można prześledzić wzajemne zainteresowanie twórców. Vuk Karadžić zamawia *Lazaricę* Novicia-Otočanina i dramat Njegoša, którego abonują również Branko Radičević i Đura Daničić. Z Nowego Sadu zgłasza się Jovan Hadžić, jeden ze znaczniejszych przeciwników reform Vuka. Zamawia on *Ogledalo* i epos Suboticia, na którego śle również przedpłatę z Temeszwaru mniej dziś znany literat Dimitrije Tirol, *srb. literator i Odeskog učenog društva člen* (Subotić, 1846, s. 253). Nazwisko Jovana Suboticia, redaktora czasopisma „Letopis Matice srpske”, abonującego *Lazaricę* Novicia-Otočanina, poprzedza długa lista tytułów świadczących o jego wysokiej pozycji i znaczeniu nie tylko wśród Serbów mieszkających tak jak on w Budzie: *Blagorod. G. Jovan Subotić, kralj. cenzor, advokat, doktor obojega prava, kao i SS.NN. i filozofije, član više učenijeh društva i urednik letopisa* (Nović, 1847, s. 91). Wśród abonentów *Lazaricy* znalazł się też Matija Ban, pochodzący z Dubrownika serbski literat i dyplomata. W tym miejscu warto też wspomnieć księgarzy: Gligorije Vozarević z Belgradu zamawia dzieło Suboticia i 2 egzemplarze *Ogledala*, Aćim Balan z Temeszwaru (*ć. k. univerzit. knjigoprodavac i knjigovezac*) zamawia 5 egzemplarzy zbioru pieśni ludowych Vuka (Vuk II, 1823, s. 314), a *knjigarna braće Županah* z Zagrzebia — 10 egzemplarzy dramatu Njegoša i dodatkowych 5 *za svoje prijatelje* (Njegoš, 1851, s. 168).

Spośród mieszkańców miast, którzy znaleźli się w spisach prenumeratorów wybranych tu dzieł, znaczącą grupę tworzą urzędnicy. *Lazaricę* na przykład zamawia *gener. kase perceptor* z Temeszwaru, a z Šabca między innymi *kasir, računovođa, prektikant nadzirateljstva Šabačkoga i poštanski otpravnik* (Nović, 1847,

s. 97). *Kralj Dečanski* Suboticia zainteresował między innymi takich urzędników, jak *arhivar knjaž. kancel.*, *registrar. knjaž. kacel.* i *birov iz Kikinde* (Subotić, 1846, s. 244) oraz *Stadschreiber* z Nowego Sadu, a *Lažni car* między innymi takich jak *c.k. tajnik*, *sekretar*, *upravnik župe*, *mjesni direktor* i *kaznačej*.

Bogato reprezentowane jest również środowisko prawnicze: adwokaci, sędziowie, notariusze, asesorzy, archiwiści. Pojawiają się takie określenia, jak *Notär*, *beležnik* i *pravi podbeležnik (Vice-Notär)*, *diurnista*, *zakletnik*, *pravdoslov* (Subotić, 1846), a także liczni pisarze sądowi. Prenumeratę *Ogledala* zamawia z Belgradu, bez podawania nazwisk, sąd apelacyjny (6 egzemplarzy) i sąd okręgu belgradzkiego (4 egzemplarze).

Nie brakuje też wśród prenumeratorów przedstawicieli świata lekarskiego. Nazwiska poprzedzone są zwykle tytułem, jak na przykład *Dr. Medic.* Janko Šafarik z Belgradu, doktorzy medycyny z Wiednia i Temeszwaru czy też chirurg z Pesztu zamawiający epos Suboticia. Wśród przedpłacających na dramat Njegoša znajdują się *lekar iz Loznice*, *ljekarnik* i *kotarski liječnik iz Daruvara*, *pukovni lijeekar* z Goscipia, a *Lazarice* zamawia *ranarnik (chirurgus)* z Mokrina.

Zróżnicowaną pod względem pozycji i znaczenia grupę prenumeratorów tworzą wojskowi. Liczni oficerowie związani z dworem Aleksandra Karađorđevicia (*majori*, *ađutanti*, *lejtinant*, *potporučnik* i *prve rote prvog. Bat. Feldfebelj*) znaleźli się wśród przedpłacających na epos Suboticia. Dramat Njegoša zamawiają również wyżsi rangą oficerowie związani z jego dworem (pułkownicy, podpułkownicy, kapitanowie), a także emerytowany generał z Rijeki. Jedną z trzech nadesłanych z Warszawy prenumerat pieśni ludowych w wydaniu Vuka šle Marko Marković, *Rosijsko-imper. Lejbgvar. ulanskoga polka major* (Vuk II, 1823, s. 309). Pochodzący z bliższych rejonów wojskowi abonujący to dzieło podają swoje stopnie w postaci językowej świadczącej o wielonarodowej i wielojęzycznej nomenklaturze w armii austriackiej: *ć.k. kapetan purgermajstor iz Zemuna*, *ć.k. Varadinske graničarske regimentu kapetan u Surčinu*, *ć.k. Varadinske regimente oborlačman u Surčinu*, *ć.k. vojnički kancelista iz Temišvara*, *barjaktar u Vojci i sl. insurekcije oborlačman* z Temeszwaru (Vuk II, 1823, s. 314). Podobnie egzotyczne tytuły noszą w tym spisie przedstawiciele belgradzkiej policji: *policaj-adjunkt* czy *buljugbaša pandurski*.

Znaczne zróżnicowanie regionalne nazw zawodów i profesji daje się też zauważyć wśród rzemieślników. Oto przykłady: *brijač* — *berberin*; *kasapin* — *mesar*. *čarugdžija* — *opančar* — *čizmar* (szewc), *papučar* — *papudžija*, *kovač* — *kovandžija* (a także *mlogoiskusan kovandžija* i wszechstronny specjalista *kovač i mavreni lekar* — kowal i weterynarz), *abadžija* — *krojač* — *muškog odeća krojač* — *ženskog odeća krojač* (z Nowego Sadu) — *Damen-Kleidermacher* (Gligorije Gruić z Wiednia), *kabaničar* — *ćurčija*. Dostyc często pojawiają się w spisach kapelusznicy, mydlarze i kotlarze (*šeširdžije*, *sapundžije*, *kazandžije*), zdarzają się murarz, szklarz i malarz (*zidar*, *staklar*, *moler*) oraz aptekarz, złotnik i piwowar (*apotekar*, *zlatar*, *pivar*). W każdym spisie trafiają się także śpiewacy cerkiew-

ni (*crkveni pevac/pjevac*). Przedstawiciele tych licznych praktycznych zawodów często zamawiają książki dla swoich najbliższych, dodając zwykle imię: *za suprugę Ikoniju, za sina Arkadiju, za kćer Teresku, za unuka Novaka, za nećaka Andriju, za sinovca Petra iz Šapca, za kćer Anku ljubitelj. čtenija* (w spisie prenumeratorów eposu Suboticia, 1846, s. 246). Wszystkie te dodatkowe informacje świadczą o poszerzaniu kręgu czytelników o młodych ludzi, którzy prócz przyjemności lektury uzupełniają wiedzę o przeszłości, ukształtowaną wedle kanonu romantycznego.

Bardzo liczną i rozszaną szeroko po świecie grupę prenumeratorów tworzą kupcy. To na przykład zamawiający dramat Njegoša z Londynu Marko Popčević czy też 15 serbskich kupców z Odessy (między innymi Vučetić, Škulić, Aleksić). Z Warszawy zamawiają pieśni ludowe wydane przez Vuka Karadžicia Stefan Dobrić, *veliko kupac*, i Petar Šumari, *trgovac* (Vuk II, 1823, s. 309), a epos Suboticia z Pesztu trzej kupcy i dwaj uczniowie (*učenici trgov. škole*). Wśród licznych kupców, prenumeratorów *Lazaricy*, aż 11 pochodzi z miasteczka Šabac, pojawia się też *špekulant* z Vukovaru. Skromnie reprezentowany jest za to stan kupiecki w spisie przedpłat *Ogledala* — jeden z nielicznych to Stojan Kitić, *Mavren. trgovac iz Svilajenca*, zamawiający książkę dla syna Najdana.

Symptomatyczna jest w analizowanych spisach prenumeratorów śladowa obecność kobiet. Najwięcej (26 na 227 nazwisk) znajduje się ich w spisie przedpłat na pieśni ludowe w wydaniu Vuka, występują one najczęściej jako małżonki, jak na przykład *gospođa Jeva od Čokić* lub *Nastasija, supruga G. Pante Stefanovića trgovca* z Zemuna. Z pełnym uszanowaniem zatytułowana *Blagorod. gospođa Jelena od Sabo, rođ. Bibić* z Temeszwaru zamawia *Lazaricę* (Nović, 1847, s. 183). Kilkakrotnie obok imion pań i panien (*gospodične*) pojawiają się też dodatkowe informacje: *ljubiteljica muza* lub parokrotnie wśród prenumeratorów *Lazaricy* — *ljubiteljka/ ljubiteljica srpske književnosti*. Dwukrotnie w spisie prenumeratorów występuje Katarina Vuković z Temeszwaru — *spahinica* — żona właściciela dużego majątku ziemskiego, która zamawia pieśni ludowe w wydaniu Vuka i epos Suboticia. Dzieło to prenumeruje również jedna z pierwszych serbskich autorek — księżniczka Anka Obrenović. Na *Ogledalo srbsko* składa samodzielnie przedpłatę osiemnastoletnia wówczas Milica Stojadinović z Vrdnika (ur. 1828), uznana potem za jedną z ważniejszych poetek i pisarek okresu romantyzmu. W spisie prenumeratorów dramatu Njegoša *Lažni car* obok nazwiska Marty Panićovej z Peštu dodano *Srbkinja*. Tylko raz przy nazwisku zamawiającej *Lazaricę* kobiety pojawia się jej profesja — to Kata Pukleš, *pivarica iz Vukovara*. Imiona żeńskie pojawiają się też, jak wspomniano, w dodatkowych informacjach o przeznaczeniu książki dla córki.

Najmłodsze pokolenie prenumeratorów analizowanych tu dzieł tworzą uczniowie i studenci, wymieniani na końcu każdego spisu. Imiona i nazwiska opatrzone są niekiedy informacjami szczegółowymi. Wśród zamawiających epos Suboticia znaleźli się na przykład *učenik 3. kl. lat. škole* (Subotić, 1846, s. 243), *učenici srb. škole* (Subotić, 1846, s. 246), *učenici trgovačke škole* (Subotić, 1846, s. 259). Trzej uczniowie VI klasy i dwaj uczniowie V klasy z Nowego Sadu abonu-

ją pieśni ludowe zebrane przez Vuka, tymczasem kupiec z Mokrina zamawia *Lazaricę* dla syna Emilijana *IV. lat. škol. učenika* (Nović, 1847, s. 89). Na wyższym poziomie edukacji są prenumeratorzy tego dzieła z miasteczka Šabac — *učenici I. klase gimnazije* (Nović, 1847, s. 90). Szczegółowe informacje znajdują się także przy nazwiskach studentów — to wśród prenumeratorów *Lazaricy* na przykład *stihotvorija učenici, krasnorječ. učenici* z Segedynu, *I. god. ungar. prava slušatelji* i *II. god. mudroljublja* z Bratysławy czy też *učenici prava* i *učenici u politeknici* z Wiednia.

Przytoczone tu przykłady, a jest ich wiele w każdym spisie, świadczą o tym, że wiedzę o przeszłości wzbogacała z tych lektur znaczna grupa młodzieży. Wobec wspomnianego wcześniej niedostatku opracowań historycznych głównym, powszechnie dostępnym dokumentem świadczącym o przeszłości był folklor (*Privatni život*, s. 304), opromieniony sławą Vuka Karadžicia, którego kolejne edycje pieśni ludowych weszły do europejskich salonów i na katedry uniwersyteckie, a na fali romantycznej apoteozy ludowości stały się podstawą wykreowanego w tej epoce mitu narodowego. Zadziwiająca trwałość mitu kosowskiego, jak zauważa Joanna Rapacka, który od tradycji chrześcijańsko-rycerskiej ewoluuje „wstecz” ku pierwotnemu mitowi bohaterskiemu, odpowiada potrzebie chwili, potrzebie samookreślenia narodowego, która zrodziła się w wyniku przemian politycznych (odzyskania niepodległości), przekształceń społecznych (napływ ludności wiejskiej do miast) i upowszechnienia oświaty. Zasady myślenia mitycznego, jego postawę światopoglądową, przejmuje serbska literatura romantyczna (por. Rapacka, 1995, s. 122–123), która w postaci książki drukowanej trafia do szerokich kręgów czytelników. Nie wpływa to jednak na dalsze funkcjonowanie tradycji oralnej, która nie poddaje się wpływom tekstów drukowanych. Jak zauważa Walter Ong, opierając się na badaniach Alberta Lorda, najlepsze ustne opowieści epickie, nagrane w XX wieku na ziemiach jugosłowiańskich, sięgające po utarte tematy i posługujące się ściśle przestrzegającym metrum i ustalonymi formułami poetyckimi, były dziełami analfabetów (Ong, 1992, s. 89–90).

W obrębie mitu kosowskiego, jak zauważa Bogusław Zieliński, głoszony przez cerkiew kult „wysoki” księcia Lazara jako męczennika za wiarę przysłonięty zostaje przez folklorystyczny kult „niski”, którego główni bohaterowie: książę Lazar, Miloš Obilić i zdrajca Branković, „triada świętości, męstwa i zdrady”, tworzą podstawę „przymierza kosowskiego”, wyznaczają drogę ku odrodzeniu. „Mitologizacja i kanonizacja kultu »niskiego« doprowadziły do powstania serbskiego mitu narodowego, którego głównymi cechami jest kult śmierci, wiara w zbawczą i oczyszczającą moc ofiary i i zemsty” (Zieliński, 1999, s. 12). Wymowną ilustracją tego procesu jest poemat Novicia-Otočanina — książę Lazar pozbawiony został duchowej otoczki świętości, nie staje przed wyborem „królestwa ziemskiego” bądź „niebieskiego”; w centrum uwagi są losy serbskich junaków, księcia i jego najbliższych. Autor kilkakrotnie wplata też współczesne aluzje — wskazuje na Czarnogórę jako niewzruszony bastion wolności (por. Jakóbiec-Semkowowa,

2019, s. 32). Takie samo przesłanie, z nawiązaniem do tradycji kosowskiej, niosła edycja pieśni bohaterskich Njegoša — *Ogledalo srbsko*, na co zwrócił uwagę Ivan Čolović (2019, s. 147–151), a także dramat Njegoša *Lažni car Šćepan Mali*. Połączony „ze zideologizowanym mitem kosowskim”, zauważa Dorota Gil, obraz walecznych społeczności Czarnogóry, podporządkowywał ją w istocie „serbskiemu romantycznemu programowi etnonacjonalistycznemu” na zasadzie szczytnej elitarności (por. Gil, 2019, s. 194).

Drugi równoległy nurt mitologii narodowej — odwołanie do potęgi średnio-wiecznej Serbii — realizował epos Suboticia *Kralj dečanski*, sławiący ostatnie lata panowania Stefana Uroša III i jego następcy Stefana Dušana, wpisując się w literacką tradycję eposu rycerskiego. Apoteoza dynastii Nemanjiciów i serbskich junaków miała ogromne znaczenie w walkach wyzwoleniczych na początku XIX wieku, a także w okresie budowania zrębów państwowości na wyzwolonych ziemiach serbskich (por. Čolović, 2019, s. 113). Wybrane tu dzieła porządkowały wiedzę historyczną zachowaną głównie w tradycji ustnej i niosły określone przesłanie ideowe.

Analizę spisów prenumeratorów warto na koniec uzupełnić o zestawienie liczbowe: lipska edycja pieśni ludowych — 316 zamówionych egzemplarzy, *Ogledalo srbsko* Njegoša — 208, *Kralj dečanski* Suboticia — 861, *Lazarica* Joksima Novicia-Otočanina — 462, a dramat Njegoša *Lažni car* — 957. Setki egzemplarzy tych książek, nawet jeśli niektóre z nich pozostały elementem dekoracyjnym saloonów, wobec imponującego zasięgu geograficznego i społecznego miały swój niewątpliwie udział w procesie samoidentyfikacji, w budowaniu i krzewieniu mitów narodowych, które, jak wykazał to Čolović, długo jeszcze zachowały żywotność.

Bibliografia

- Čolović, I. (2019). *Śmierć na Kosowym Polu. Historia mitu kosowskiego*, przeł. Z. Dimitrijević, A. Łasek, M. Petryńska, K. Wierzbicka. Sejny: Fundacja Pogranicze, Ośrodek „Pogranicze — sztuk, kultur, narodów”.
- Dąbrowska-Partyka, M. (2003). Świadectwa i mistyfikacje. W: *eadem, Świadectwa i mistyfikacje. Przed i po Jugosławii* (s. 203–218). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Dymmel, A. (1992). *Prenumeratorzy piśmiennictwa naukowego wydane w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*. Lublin: Agencja Wydawnicza-Handlowa AD.
- Gil, D. (2019). *Dylematy identyfikacyjne w obrębie serbsko-czarnogórskiej kulturo sfery*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Jakóbiec, M. (1991). Literatury narodów Jugosławii. W: W. Floryan (red.), *Dzieje literatur europejskich*, t. 3, cz. 2 (s. 197–198, 205, 206). Warszawa: PWN.
- Jakóbiec-Semkowowa, M. (2019). Serbski poemat romantyczny wobec tradycji rodzimej i obcej. W: E. Komisaruk, I. Malej (red.), *Nowoczesność i tradycja. 50 lat Instytutu Filologii Słowiańskiej* (s. 27–46). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Jakóbiec-Semkowowa, M. (2020). Spisak pretplatnika kao izvor znanja o uticaju književnosti na formiranje narodne mitologije u doba romantizma. W: Радомир В. Ивановић (ред.), *Акаде-*

- мику *Ненаду Вуковићу у почаст* (s. 231–242). Подгорица: Црногорска Академија Наука и Умјетности. Зборник радова Књига 15, Одељење хуманистичких наука Књига 2 [Jakóbiec-Semkowowa, M. (2020). Spisak pretplatnika kao izvor znanja o uticaju književnosti na formiranje narodne mitologije u doba romantizma. W: Radomir V. Ivanović (red.), *Akademiku Nenadu Vukoviću u počast* (s. 231–242). Podgorica: Crnogorska Akademija Nauka i Umjetnosti. Zbornik radova Knjiga 15, Odejenje humanističkih nauka Knjiga 2].
- Ong, W. J. (1992). *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, przeł. J. Japola. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Rapacka, J. (1995). *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Energeia.
- Zieliński, B. (1999). W kręgu problematyki wielkich mitów narodowych Słowian. W: *Wielkie mity narodowe Słowian* (s. 4–13). Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Башић, Ђ. (ред.). (1998). *Енциклопедија Новог Сада*, Т. 11. Нови Сад: Новосадски клуб „Добра вест” [Bašić, Đ. (red.). 1998. *Enciklopedija Novog Sada*, t. XI. Novi Sad: Novosadski klub „Dobra vest”]. Pobrane z: <https://books.google.pl/> (dostęp: 4.03.2019).
- [Караџић, В. С.]. (1823). *Народне српске пјесме*. Скупио и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књига друга з којој су пјесме јуначке најстарије. Липиск [[Karadžić, V. S.]. (1823). *Narodne srpske pjesme*. Skupio i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga druga z kojoj su pjesme junačke najstarije. Lipisc]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=655&m=2#page/316/mode/2up> (dostęp: 6.06.2019).
- [Новић-Оточанин, Ј.]. (1847). *Лазарица или Бој на Косову између Срба и Турака, на Видов дан 1389. године*, од Јоксима Илића плем. Новића. Издао 1847. године Петар И. Стојановић, књијар у НСаду. Наштампано у Сегедину код Јована Грина [[Nović-Otočanin, J.]. (1847). *Lazarica ili Boj na Kosovu između Srba i Turaka, na Vidov dan 1389. godine*, od Joksima Ilića plem. Novića. Izdao 1847. godine Petar I. Stojanović, knjižar u NSadu. Naštampano u Segedinu kod Jovana Grina]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4356&m=2#page/1/mode/2up> (dostęp: 3.06.2016).
- [Његош, П. П.]. (1845). *Огледало србско*. Печатана у Књаž. србској књигопечатњи. Београд [[Njegoš, P. P.]. (1845). *Ogledalo srbsko*. Pečatana u Knjaž. srbskoj Knjigorečatnji. Beograd]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2125> (dostęp: 5.03.2020).
- [Његош, П. П.]. (1851). *Лажни цар Шћепан мали*. Историческо збитије Осамнајестога вијека. Његове Свијетлости Петра Петровића Његоша Владике и Господара Црнегоре. Трст [[Njegoš, P. P.]. (1851). *Lažni car Šćepan mali*. Istoričesko zbitije Osamnajestoga vijeka. Njegove Svijetlosti Petra Petrovića Njegoša Vladike i Gospodara Crnogore. Trst]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2135&m=2#page/6/mode/2up> (dostęp: 7.07.2019).
- [Субботић, Ј.]. (1846). *Краљ Дечански*. Епос у осам пјесама. Спјевао Др. Јован Субботић. Буда [[Subbotić, J.]. (1846). *Kralj Dečanski*. Epos u osam pjesama. Spjevaó Dr. Jovan Subbotić. Buda]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2806&m=2#page/1/mode/2up> (dostęp: 5.05.2016).
- Фотић, А. (ред.). (2005). *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*. Београд: Цлио [Fotić, A. (2005). (red.). *Privatni život usrpskim zemljama u osvít modernog doba*. Beograd: Clio].
- Београд Тасић, Н., et al. (ред.). (1995). *Историја Београда* [Tasić, N., et al. (red.). (1995). *Istorija Beograda*]. Pobrane z: <https://books.google.pl/> (dostęp: 3.03.2019).

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.3>

Data przesłania artykułu: 6.12.2019

Data akceptacji artykułu: 20.03.2020

NATALIA DŁUGOSZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

(Adam Mickiewicz University, Poland)

Co broda mówi o mężczyźnie? O bułgarskim językowo-kulturowym obrazie brody

What does a beard say about a man?

About the Bulgarian language picture of the beard

Abstract

This article presents a reconstruction of the language picture of the beard in Bulgarian. The analysis was performed with the use of systemic data (derived from Bulgarian language dictionaries) and text data (collected from electronic versions of high-volume magazines, other Internet portals, and from the Bulgarian national corpus). Data originating from Bulgarian folk traditions are also taken into consideration. The image of the beard in the Bulgarian language is based on its symbolic meaning as an attribute of old age, wisdom, experience, power, grandness, and masculinity. A man with a beard is depicted in the language in opposition to a man without a beard (*къосе*) of negated masculinity and even stigmatised. Beard in the Bulgarian language is described in relation to its owner, colour, physical properties (length, density and shape), beard growth time, and is assessed for its aesthetic values and sexual attractiveness of a man. At present, a beard reflects fashion preferences and is subject to various care treatments and cosmetic regimens.

Keywords: concept of the beard, language picture of the word, Bulgarian language

Какво казва брадата за мъжа?

За българска езикова картина на брада

Обобщение

В настоящата статия се реконструира езикова картина на концепта брада в българския език. Разглеждат се предимно системни и текстови данни.

Системните данни произхождат от всички репрезентативни български лексикографски източници. Текстовите данни са екскерпирани от електронните издания на многотиражни вестници и списания, други уебсайтове и от базата на Български национален корпус. Освен системните и текстовите данни подлагам на анализ и данните, които произхождат от българската народна традиция. Образът на брадата в българския език е конституиран върху символичното значение на брадата като атрибут на старостта, мъдростта, опитността, властта, достойнството и мъжествеността. За българския език е характерно противопоставянето между образа на братаия мъж и мъжа без брада (къосе). Брадата в съвременния български език се описва с оглед на притежателя ѝ, цвят, физически характеристики (дължина, гъстота, форма), период на отглеждане на брада. Тя се оценява също според естетичните ѝ качества, като и прямо сексуалната атрактивност на мъжа.

Ключови думи: концепт брада, езикова картина на света, български език

Wstęp

Zupełnie niedawno natknęłam się na niewinny artykuł w popularnym piśmie dla kobiet. Moją uwagę przyciągnął nagłówek — *Broda to nie moda. To stan umysłu. Symbol męskości i mocy*¹. To banalne zdarzenie stało się bodźcem do refleksji nad kulturową funkcją brody i sposobem jej postrzegania w tradycji bułgarskiej. Zarost umiejscowiony na dolnej części twarzy to przecież coś więcej niż jedynie atrybut męskości, trzeciorzędna cecha płciowa, dowód na wzrost poziomu androgenów. Broda jest znakiem kulturowym, na którego temat z powodzeniem można prowadzić zakrojone na dużą skalę badania. Znak kulturowy w postaci brody charakteryzuje swoista dwubiegunowość. Z jednej strony postrzegamy ją jako atrybut najwyższej władzy, mocy, siły, mądrości, dostojęstwa, duchowości. W brody wyposażeni są bowiem bogowie, herosi, władcy, mędrcy, duchowni różnych religii i wyznań. W wielu kulturach ten rodzaj męskiego zarostu stał się tak dalece symbolem władzy i honoru, że utrata lub naruszenie brody w walce równały się pohańbieniu. Broda bywała tak cennym dobrem, że na nią zaprzysięgano. Z drugiej strony istniały okresy w historii ludzkości, gdy nie należała do pożądanych atrybutów męskiej twarzy, a brak zarostu odróżniał człowieka cywilizowanego od barbarzyńcy. Brody nosili zatem ludzie uprzywilejowani, ale i ludzie marginesu.

W różnych kulturach ten specyficzny włos na twarzy towarzyszył ludzkim zachowaniom transgresyjnym. Na przykład na znak żałoby brodę można było obciąć lub zapuścić. Współcześnie w dalszym ciągu ciężar treści kulturowych, jakie niesie z sobą broda, zależy od wielu czynników. Trudno nie zgodzić się w tym miejscu z tezą, jaką stawia Christopher Oldstone-Morre, twierdząc, że „idee męskości są mocno związane z polityczną i społeczną władzą” i „każdy symbol

¹ Nagłówek artykułu pochodzi ze strony internetowej czasopisma „Zwierciadło” — www.zwierciadlo.pl: *Broda to nie moda. To stan umysłu. Symbol męskości i mocy*, rubryka *Styl życia*, 31.08.2018, <https://zwierciadlo.pl/lifestyle/broda-to-nie-moda-to-stan-umyslu-symbol-me%CC%A8skosci-i-mocy> (dostęp: 13.11.2019).

męskości jest obarczony politycznym i moralnym znaczeniem”, a co za tym idzie „męski zarost to kwestia polityczna” (Oldstone-Morre, 2017, s. 11). W czasach nam współczesnych w kulturze cywilizacji europejskiej to raczej ogolona twarz zyskuje większe zaufanie, a pożądany typ męski zdaje się zależeć przede wszystkim od indywidualnych preferencji. Mianowicie obok gładkiej twarzy męskiej wpisującej się w styl metro mijamy na ulicach także twarze bardziej lub mniej schludnie zarośnięte, na przykład w stylu drwala, którego głównym atrybutem (po pominięciu siekiery) jest właśnie broda.

W niniejszym artykule przyglądam się sposobowi postrzegania brody przez pryzmat języka bułgarskiego. Przyświeca mi cel zrekonstruowania jej bułgarskiego językowo-kulturowego obrazu na podstawie danych systemowych, a częściowo także tekstowych. Gdy chodzi o dane słownikowe, uwzględniam zarejestrowane w bułgarskiej leksykografii definicje słownikowe leksemu *brada* oraz rozpatruję pochodzące od niego derywaty słowotwórcze. Analiza obejmuje również dane zawarte w bułgarskich słownikach frazeologicznych. Z kolei dane tekstowe pochodzą z zamieszczonych na stronach internetowych artykułów prasowych pism wysokonakładowych, z innych profilowanych tematycznie portali² oraz z Bułgarskiego Korpusu Narodowego (Български национален корпус; dalej: BNK)³. Analiza tekstów prasowych dotyczy około 150 cytatów, w których szczególną uwagę zwracam na kolokacje leksemu *brada*. W korpusie odnotowałam ponad 8000 użycie wyrazu. Analizie poddałam 1500 pierwszych rekordów. Interesujących danych dostarczają także bułgarskie teksty ludowe. Częściowo odwołuję się więc też do nich, korzystając zwłaszcza z opracowanego przez Sonię Sredkową hasła *brada* w bułgarskim słowniku antropologicznym, opierającym się na tradycji ludowej, a odnoszącym się do mityzacji ludzkiego ciała⁴.

Dane słownikowe

W słownikach języka bułgarskiego odnotowuje się kilka znaczeń leksemu *brada*. Mianowicie wyraz ten może oznaczać: 1. ‘предната част на човешката челюст’ [przednia część ludzkiej szczęki], 2. ‘косми по тая част’ [włosy na przedniej części ludzkiej szczęki]⁵ (BER, 1971, s. 72); 1. ‘предната издадена част на долната челюст у човека’ [przednia, wystająca część dolnej szczęki człowieka],

² Adresy stron internetowych: www.dnevnik.bg, www.24chasa.bg, www.capital.bg, www.news.bg, www.dnes.bg, www.dariknews.bg, www.radioenergy.bg, www.bradabrat.com.

³ Bułgarski Narodowy Korpus Językowy (http://ibl.bas.bg/BGNC_bg.htm) powstał dzięki pracownikom Instytutu Języka Bułgarskiego im. prof. L. Andrejczyna, działającego przy Bułgarskiej Akademii Nauk. Korpus obejmuje 1,2 miliarda słów z ponad 240 tysięcy tekstów.

⁴ W tym miejscu mowa o słowniku *Mitologia na choveshkoto tyalo. Antropologichen rechnik*, sast. i red. Mincho Georgiev, Sofia 2008 (dalej: MČTAR).

⁵ Wszystkie przekłady definicji słownikowych na język polski zostały wykonane przez autorkę artykułu.

2. ‘косми, които растат по долната част на лицето на мъжа’ [zarost rosnący na dolnej części twarzy mężczyzny], 3. ‘дълги косми или месеста част под долната челюст на животно или под клюна на птица’ [długi zarost lub mięsista część pod dolną szczęką zwierzęcia lub pod dziobem ptaka], 4. разг. ‘много тънки влакна, с които някои растения смучат хранителни сокове от почвата; влакна на корен’ [bardzo cienkie włókna służące niektórym roślinom do czerpania substancji odżywczych z gleby; włókna korzenia], 5. диал. ‘много влакна, които покриват върха на зелен царевичен кочан’ [liczne włókna pokrywające niedojrzałą kolbę kukurydzy] (RBE, 1977, s. 767–768); 1. ‘крайната предна част на долната челюст’ [wysunięta do przodu dolna część szczęki], 2. ‘месеста част под долната челюст’ [mięsista część pod dolną szczęką], 3. ‘дълги косми, които покриват долната част на лицето у мъжете’ [długie włosy pokrywające dolną część twarzy mężczyzny], 4. ‘косми по лицето, които се бръснат’ [włosy na twarzy, które są golone], 5. ‘всякакъв космен, влакнест израстък’ [wszelkiego typu włosisty, włóknisty zarost] (BTR, 1999, s. 72). Przedmiot mojego zainteresowania stanowi *брада* rozumiana jako zarost występujący na dolnej części męskiej twarzy.

Definicje słownikowe wyrazu nie dostarczają wiele informacji na temat sposobu postrzegania brody w bułgarskiej kulturze. Dowiadujemy się z nich co najwyżej, że broda to rodzaj owłosienia w dolnej części twarzy ludzkiej, charakteryzujący mężczyzn i że można ją zgolić. Gniazdo słowotwórcze leksemu *брада* w interesującym nas znaczeniu obejmuje następujące derywaty pochodne, będące rzeczownikami odrzeczownikowymi: 1. formacje deminutywne: *брадичка*, *брадица*, *брадле* (dial.), *брадленце* (dial.); 2. formację augmentatywną: *брадище*, *брадел* (dial.). Warto zwrócić uwagę na dialektny derywat *брадел*, który nie tylko wnosi znaczenie augmentatywne, oznaczając długą, gęstą brodę, lecz podlega w języku bułgarskim semantycznemu rozszerzeniu. Za jego pomocą nazywa się także osobę będącą posiadaczem okazałej (długiej i gęstej) brody (RBE, 1977, s. 770). Oprócz tego od leksemu *брада* pochodzą przymiotnik *брадат* ‘brodaty’ oraz czasownik *брадявам* w znaczeniu ‘обраствам с брада, с косми по долната част на лицето’ [zarastać na twarzy, być obrosniętym brodą, włosami na dolnej części twarzy] (RBE, 1977, s. 771), z kolei od czasownika *брадявам* można utworzyć pochodny rzeczownik oznaczający proces zarastania brodą — *брадяване* (RBE, 1977, s. 771).

W bułgarszczyźnie potocznej przymiotnik *брадат* [brodaty] (‘за човек, който има брада’ [o człowieku, który ma brodę] — RBE, 1977, s. 769; BTR, 2001, s. 72) funkcjonuje na szczególnych zasadach. Może bowiem podlegać substancywizacji i wystąpić w funkcji rzeczownika na oznaczenie mnicha lub zakonnika, na przykład: *Тези брадатите хич не ги обичам* (BSLP, 2011, s. 57). Z kolei jako przymiotnik używany jest w znaczeniu ‘stary, staromodny, nieaktualny’, na przykład: *Един брадат виц твърди, че разумът е най-справедливо разпределеният ресурс на Земята — никой не се оплаква, че му е малко* (BSLP, 2011, s. 57). Oprócz tego w wypowiedziach bułgarskich internautów dość często spo-

tykanym derywatem jest nacechowany negatywnie, wyrażający ironiczny i lekceważący stosunek mówiącego, rzeczownik *брадатковец*, używany zwłaszcza w odniesieniu do duchownych prawosławnych, ale też duchownych innych religii i wyznań oraz w odniesieniu do żołnierzy muzułmańskich. Może także zostać wypowiedziany żartobliwie, gdy mowa po prostu o mężczyźnie z brodą, na przykład:

— *Дрегер за всеки брадатковец именуващ себе си отец или каквото е там* (komentarz do artykułu *Православието влезе най-напред в българските училища*, www.dnes.bg, 6.03.2009);

— *Та кой спечели войната не знам, но фактите говорят за десет пъти повече жертви от страна на Ливан. Израелски войници имаше из цял Ливан, докато в Израел нямаше нито един брадатковец* (komentarz do artykułu: *Вашингтон смята да изпрати военна помощ на Украйна*, www.news.bg, 14.04.2014);

— *За да не ни обвинят в лично отношение, ще започнем с фактите относно мъжете с бради. Брадатковците са по-склонни към недоброжелателна полова дискриминация в сравнение с гладко обръснатите, сочи проучване* (*Разнообразни мисли и факти за мъжете с бради*, www.radioenergy.bg, 2.03.2016).

Z przenośnych użyć przymiotnika *брадат* wynika zatem jasno, że w języku bułgarskim broda konotuje asocjację z osobą stanu duchownego lub starcem. Podobny obraz wyłania się z bułgarskich frazeologizmów i przysłów ludowych.

W bułgarskiej tradycji ludowej broda jest atrybutem starszych mężczyzn oraz osób duchownych, a także władców, co łączy się z jej symboliką jako znaku wskazującego na posiadaną wiedzę, doświadczenie, mądrość i co za tym idzie — status społeczny. Symbolem mądrości jest zwłaszcza długa biała lub siwa broda (*бяла/побеляла/побеляваща/сива/носивяла/сивееща брада*). W bułgarskiej tradycji ludowej młodemu mężczyźnie wręcz nie przystoi nosić brody (por. MČTAR, 2008, s. 9), a swego czasu istniał zwyczaj ocierania brodą przez starszyznę twarzy młodszych mężczyzn w rodzinie (na przykład przy powitaniu), co miało wymiar symboliczny i wyrażało życzenie osiągnięcia szczęśliwej starości dla młodszego z mężczyzn (por. NGRBE, 1975, s. 67).

Na brodę jako atrybut starca lub oznakę starzenia się wskazują związki wyrazowe *нусах брада* i *брада ми порасна* w znaczeniu ‘zestarzałem się’. Frazeologizm *брада му порасна* (FRBE, 1974, s. 102) używany jest także jako ironiczne określenie, gdy mowa o czymś od dawna i powszechnie znanym, oklepanym, nieaktualnym, przestarzałym, na przykład: *на този виц брада му порасна/ на тази клюка брада ѝ порасна*.

Na symbolice brody jako znaku dojrzałego wieku, zdobytego doświadczenia i mądrości życiowej opierają się również inne bułgarskie frazeologizmy, których znaczeniu najbliższy jest chyba polski związek wyrazowy *broda mędrcom nie czyni*. W bułgarskich rejestrach leksykograficznych znajdujemy wiele wariantów połączeń wyrazowych, które wnoszą podobne znaczenie. Są to między innymi:

— *брадата му израсла, а умът не е дошъл/брадата побеляла, умът не е дошъл/брадата голяма, ала ум няма/защо му е брадата, когато го няма в главата* — ‘o człowieku dojrzałym wiekiem, ale niemądrym, życiowo i psychicznie niedojrzałym’ (NGRBE, 1975, s. 66);

— *брада сива, глава дива/брада посивяла, глава подивяла* — ‘o człowieku dojrzałym wiekiem, ale krnąbrnym, upartym, zatwardziałym’ (NGRBE, 1975, s. 66);

— *брада царска, глава воденичарска/брада царска, глава пьдарска* — ‘o człowieku o atrakcyjnym, dostojnym wyglądzie zewnętrznym, ale prostackim w swoim zachowaniu’ (FRBE, 1974, s. 102);

— *брада рижава, глава гнидава* — ‘o człowieku o wysokiej samoocenie, ale niecieszącym się autorytetem’ (FRBE, 1974, s. 102).

Na podobnej metaforyce opiera się frazeologizm *брада ми е побеляла не на воденица*, w którym mowa o człowieku ze sporym багаżem doświadczeń, ale tym razem odznaczającym się życiową mądrością (FRBE, 1974, s. 102).

W bułgarskiej frazeologii ludowej nie brakuje także dość dosadnych związków wyrazowych z komponentem *брада*, wskazującym na wiek człowieka i na to, co mu przystoi lub nie, na przykład: *бяла брада, желти лайна* — ‘o starszym mężczyźnie, który pojął za żonę dużo młodszą kobietę i będzie miał z nią potomstwo’ (BPPHD, 1954, s. 60).

W wyobrażenie brody jako atrybutu mądrości i autorytetu wpisują się frazeologizmy, zgodnie z którymi w zarost na dolnej części twarzy wyposażeni są mnisi i osoby duchowne, czego świadectwo stanowią związki wyrazowe: *поп без брада не бива* ‘bez brody nie ma popa’; *загрижила се попадията, че израсла на попа брада* w znaczeniu ‘próżna, daremna, nieuzasadnionej troska’; *да гледаш пона в брадата* w znaczeniu ‘umrzeć’ (frazeologizm odnosi się do czynionych przez popa śpiewów podczas obrządku pogrzebowego)⁶. Co więcej, broda to symbol najwyższej mądrości i duchowości, w nią bowiem wyposażony jest sam Bóg, o czym świadczą frazeologizmy: *хващам Бог за брадата/хващам Господ за брадата* ‘osiągam wielkie sukcesy’; *мисля си, че съм хванал Господ за брадата* ‘osiągnąć złudny sukces’ (FSRBE, 2005, s. 1158).

W bułgarskiej frazeologii broda świadczy o człowieku, o jego cechach charakteru i postępowaniu, słowem funkcjonuje jako metonim mężczyzny. Tak jest choćby w następujących związkach wyrazowych:

— *който има брада, има и гребен/сперед брадата и гребенът* — ‘o ludzkich możliwościach adekwatnie do położenia, w jakim znajduje się człowiek’ (FSRBE, 2005, s. 1158);

— *на такава брада, такъв бръснач* — ‘w sytuacji, gdy ktoś zasłużenie zostaje źle potraktowany’ (BFI);

— *катран ми капе от брадата* — ‘o człowieku pełnym złości, wściekłym’ (BFI);

⁶ Wymienione w tym miejscu związki wyrazowe pochodzą z bazy internetowej: *Balgarski frazi i izrazi. Spravochnik na izpolzvani frazi i frazeologizmi*, www.frazite.com (dalej: BFI).

— *на брадата му намериши от бѣдни вечер мед и от великден яйцето* — ‘o osobie, która je niechłujnie’; ‘lub, w tradycji ludowej, o człowieku nieczystym’ (NGRBE, 1975, s. 66; BPPHD, 1954, s. 354).

Jak ważną rolę w bułgarskiej kulturze odgrywała broda, świadczy powiedzenie *брада за глава да иде*, które bywa przywoływane w momentach podejmowania niezwykle trudnych decyzji jako rada poświęcenia tego, co w danym kontekście jest jednak mniej cenne, choć nadal bardzo wartościowe (FRBE, 1974, s. 102).

Szczególnego znaczenia w bułgarskiej ludowości nabiera wymowny gest głaskania się po brodzie, wskazujący na dobrobyt, dostatek jej posiadacza. Może o tym świadczyć między innymi powiedzenie *храна брада гладу* w znaczeniu ‘głodny człowiek nie głaszcze się po brodzie’ (SNUNK, 1909, s. 12). Znanym obyczajem, przejętym z kultury tureckiej, był obyczaj głaskania brody przez bułgarskich handlarzy pierwszymi zarobionymi pieniędzmi. Czynność ta miała na celu mnożenie zysku o wielokrotność włosów na brodzie (МЪТАР, 2011, s. 10).

W bułgarskiej tradycji ludowej broda jest także symbolem siły, męskości i płodności. W takim znaczeniu obraz mężczyzny z brodą (z zarostem) funkcjonuje w opozycji do kobiety, jak na przykład w powiedzeniu *не ща кехая без брада* ‘nie chcę, żeby moim przełożonym była kobieta, żeby oceniała mnie kobieta’, lub w opozycji do mężczyzny niemającego zarostu (BPPHD, 1954, s. 387). Co ważne, język bułgarski dysponuje specjalnym leksemem na oznaczenie mężczyzny bez zarostu — *къосе*. Jest to wyraz zapożyczony przez medium tureckie (*köse*) z języka perskiego (*küse*) i wnosi znaczenie ‘възрастен мъж, на когото не растат брада и мустаци’ [dorosły mężczyzna, któremu nie rosną wąsy ani broda] (RBE, 1995, s. 482). To mocno zaadaptowana pożyczka. W bułgarszczyźnie funkcjonują także utworzone za pomocą rodzimych środków słowotwórczych wyrazy od niej pochodne, jak na przykład *къосав* ‘przym. o mężczyźnie bez zarostu’, *къосевица* ‘rzecz. żona, partnerka mężczyzny bez zarostu’ (por. RBE, 1995, s. 482). Brak zarostu u mężczyzny w bułgarskiej kulturze ludowej jest oceniany jednoznacznie negatywnie. Mężczyzna pozbawiony atrybutu, jakim są wąsy lub broda, podlega wręcz stygmatyzacji, postrzega się go jak osobnika podejrzanego, niepełnowartościowego, podważa się jego płodność, a co za tym idzie — pozbawia się go cechy męskości w ogóle (МЪТАР, 2011, s. 9). Świadczy o tym wiele ludowych powiedzeń i przekonań, jak na przykład *да те пази господ от къосав мъж* ‘uchowaj Boże od mężczyzny bez zarostu’; *къосав мъж е бележен* ‘mężczyzna bez zarostu jest naznaczony’ (AEIM, 422, s. 6); *от къосе далеч да са ти дрехите*; *от къосе далеч се дръж* ‘trzymaj się z dala od mężczyzny bez zarostu’ (BPPHD, 1954, s. 419).

Bułgarskie frazeologizmy z komponentem *къосе* są bez wyjątku nacechowane stylistycznie i wnoszą ironiczne, lekceważące znaczenie, wskazując najczęściej na brak potencji, niemożność dokonania się jakiejś przemiany, na przykład: *когато на къосето пораснат (поникнат) мустаци/когато къосето пусне брада* ‘nigdy’ (FSRBE, 2005, s. 379); *търся у къосето брада и по дланта косми* ‘koncentrować wysiłki na czymś, co nie ma szansy się zrealizować; trwonić siły na bezsensowne działanie’ (FRBE, 1974, s. 478; FSRBE, 2005, s. 909).

Dane tekstowe

Przy pozyskiwaniu danych tekstowe z artykułów prasowych czasopism wysokonakładowych, innych stron internetowych oraz z Bułgarskiego Korpusu Narodowego interesowały mnie zwłaszcza kolokacje rzeczownika *брада*. Dokonując w dużej mierze intuicyjnego doboru materiału, udało się uzyskać blisko 130 epitetów opisujących brodę. Bułgarski leksem *брада* występuje w badanym korpusie tekstów z poprzedzającymi go przymiotnikami (rzadziej imiesłowami), tworząc frazy nominalne o strukturze ADI $\cap$ S lub PRT $\cap$ S⁷, wskazującymi między innymi na takie cechy, jak:

— przynależność brody do jej właściciela; cecha charakterystyczna, typowa dla niego: *императорска, болярска, патриаршеска, пророческа, монашеска, старческа, викингска, моряшка, просияшка, циганска, младежка, пубертетска, хипстърска, квакерска*;

— kolor włosa: *светла, тъмна, бяла, белоснежна, побеляла, побеляваща, сива, сивееща, посивяла, сиво-бяла, снежна, снежнобяла, сребриста, руса, жълта, жълтеникава, златиста, позлатена, кафява, кестенява, червена, червеникава, медно-червена, червенокафява, яркочервена, рижаво-червена, рижа, черна, боядисана, къносана, прошиарена*;

— czas zapuszczania zarostu: *новопоникнала, вчерашна, едnodневна, двудневна, трidневна, четирidневна, десетdневна, неколкодневна, неколкоседмична, многогодишна*;

— kształt, długość i gęstość, a także inne właściwości fizyczne zarostu: *буйна, бутафорна, грижливо/добре оформена (ADV $\cap$ PRT $\cap$ S), гъста, драскаща, дълга, широка, симетрична, едра, заострена, изскубана, италианска (długa i gęsta broda rosnąca razem z wąsem), квадратна, клиновидна, къдрава, къса, късо постригана (ADV $\cap$ PRT $\cap$ S), лопатовидна, лопатообразна, малка козя (ADI+ADI $\cap$ S), редичка козя (ADI+ADI $\cap$ S), мъхеста, мъхната, набола, настръхнала, намазана, остра, небръсната, неизбръсната, неравна, низко остригана, огромна, островърха, подстригана, проскубана, пухкава, развяваща се, раздвоена, рехавя, рядка, сплетена на плитка (ADV+PRP $\cap$ S), твърда, триъгълна, триъбна, храстовидна, четинеста, истинска, фалишва, изкуствена, трансплантирана, нехомогенна по отношение на растежа (ADI+PRP $\cap$ S+PRP $\cap$ S)*;

— określenia wartościujące pozytywnie i negatywnie: *великолепна, величествена, елегантна, изрядна, мощна, пишна, хубава, чудесна, разкошна, чиста, чистичка, мазна, мръсна, оплюта, традиционна, древна, старомодна*,

⁷ W opisie struktury syntaktycznej wyrażeń stosuję skróty: S — rzeczownik, V — czasownik, ADI — przymiotnik, ADV — przysłówek, PRT — imiesłów, PRP — przyimek, + — swobodny szyk składników tego samego poziomu syntaktycznego, $\cap$ — konkatencja, stały, obowiązkowy szyk składników związanych podrzędnie.

рошава, разрошена, рунтава, невчесана, дива, неопитомена, неподдържана, страховита, чорлава, чудновата, шантава, съблазнителна, привлекателна, отблъскваща, предизвикателна, провокативна.

Jak wynika z przytoczonych danych, brody w języku bułgarskim bywają bardzo różne. Do tej pory przyglądaliśmy się brodzie jako atrybutowi męskiej twarzy, który dostarcza nam wiedzy na temat jej posiadacza. Współczesny język bułgarski obfituje także w takie związki wyrazowe, w których broda jest obiektem wykonywanych na niej czynności. Są to najczęściej nazwy zabiegów barberskich lub zabiegów z zakresu kosmetyki estetycznej. Wśród tego typu wyrażen przeważają frazy werbalne o strukturze $V\cap S$. Wiele z nich może zostać z powodzeniem przekształconych we frazy nominalne o budowie $S+PRP\cap S$, przy czym pierwszy z rzeczowników jest rzeczownikiem odczasownikowym. Należą do nich między innymi wyrażenia o strukturze $V\cap \text{брода}/S+PRP\cap \text{брода}$: *нося брода, имам брода, пускам брода/пускане на брода, отглеждам брода/отглеждане на брода, поддържам брода/поддържане на брода, подхранвам брода/подхранване на брода, глася брода/гладене на брода, изглаждам брода/изглаждане на брода, мия брода/миене на брода, почиствам брода/почистване на брода, постригвам брода/постригване на брода, подрязвам брода/подрязване на брода, оформям брода/оформяне на брода, подкъсявам брода/подкъсяване на брода, разресвам брода/разресване на брода, бръсна брода/бръснене на брода, боядисвам брода/боядисване на брода, къновсам брода/къновсване на брода.*

W najnowszej leksyce bułgarskiej nie brakuje wyrażen, które oznaczają specjalistyczne zabiegi kosmetyczne wykonywane na brodzie. Wyrażenia te także najczęściej mają strukturę $S+PRP\cap \text{брода}$. Do tej grupy należą: *грижа за брода, козметика за брода, сгъстяване на брода, присаждане на брода, имплантиране на брода, трансплантация на брода, изтъняване на брода, подхранване на брода, стилизиране на брода, омекотяване на брода, хидратиране на брода.*

Wśród nazw zabiegów wystąpiły także nieco bardziej złożone struktury, jak na przykład $S+PRP\cap S(\cap PRP\cap S)+PRP\cap \text{брода}$: *облекчаване на сърбежа на брода, придаване на блясък на брода, проверяване на прага на гъстота на брода* itp.

Podsumowanie

Reasumując, należy wskazać, że w rezultacie podjętej próby rekonstrukcji bułgarskiego językowo-kulturowego obrazu brody na podstawie danych systemowych i tekstowych udało się określić płaszczyzny symboliczne, do których odnosi się broda, zwłaszcza w bułgarskiej tradycji ludowej. Mianowicie jest ona symbolem starości, doświadczenia, mądrości, dostojęstwa, władzy, męskości, płodności, dobrobytu i zamożności. Obraz mężczyzny z brodą funkcjonuje w mocnej opozycji do obrazu mężczyzny bez zarostu. Brak zarostu na męskiej

twarzy w tradycji ludowej podważa męski autorytet, podając w wątpliwość jego seksualną atrakcyjność (stanowi oznakę niepłodności), powodując wręcz stygmatyzację mężczyzny.

Jednocześnie dane tekstowe pozwoliły na wyodrębnienie bogatego zespołu cech, które mogą charakteryzować brodę ze względu na: jej posiadacza; kolor; kształt, gęstość, długość i inne właściwości fizyczne oraz czas zapuszczania zarostu. Okazuje się, że atrybut brody w języku bułgarskim towarzyszy często patriarchom kościelnym, władcom, uprzywilejowanym warstwom społecznym (na przykład *патриаршеска, императорска, болярска брада*), lecz także przedstawicielom niższych warstw społecznych, a nawet społecznego marginesu (na przykład *моряшка, поросешка, циганска брада*) czy po prostu innym jej amatorom i posiadaczom (na przykład *хунтърска брада*). Broda może występować w kilkudziesięciu wariantach kolorystycznych. Kolory mogą być naturalne lub być wynikiem farbowania. Odcienie bieli i szarości konotują wyraźnie dodatkowe treści, wskazując na dojrzały wiek lub doświadczenie posiadacza brody. Przy leksemie *брада* często występują określenia wskazujące na czas zapuszczania zarostu, co z kolei nie jest bez znaczenia dla uzyskania efektu określonej długości, gęstości i formy brody. Do jej fizycznych właściwości odnosi się 50 (blisko 40%) spośród zgromadzonych wyrażen, najczęściej jednowyrazowych przymiotników lub imiesłowów, rzadziej wyrażen o strukturze złożonej. Mianowicie broda w języku bułgarskim może być między innymi: długa i krótka (*дълга, къса*), rzadka i cienka jak kozia bródka (*редичка козя*), gęsta i przerzedzona (*гъста, проскубана*), miękka i twarda (*мекичка, твърда*), zmechacona i drapiąca (*мъхеста, драскаща*), puszysta i ostra (*пухкава, остра, островъха*), naturalna i sztuczna (*естествена, изкуствена, фалишива*), ogolona i nieogolona (*обръсната, необръсната*); może przyjmować wiele kształtów (*триъбна, квадратна*) lub przypominać swoim kształtem przeróżne artefakty (*лопатовидна*). Oprócz tego z danych tekstowych jasno wynika, że broda jest oceniana pozytywnie lub negatywnie ze względu na walory estetyczne, na zadbany wygląd w połączeniu z imponującymi rozmiarami i gęstością (*великолепна, величествена, изрядна, мощна, пишна, хубава, чудесна, разкошна*) lub wręcz przeciwnie (*мазна, мръсна, старомодна, рошава, рунтава, невчесана, неподдържана, чорлава*). Broda oceniana jest w kontekście seksualnej atrakcyjności mężczyzny, o czym świadczą takie jej określenia, jak *съблазнителна, привлекателна, отблъскваща брада*.

Z danych tekstowych wynika również, że współcześnie broda przede wszystkim zdobi bułgarską męską twarz, będąc wyrazem upodobań modowych tudzież elementem wyrażania własnego stylu — służy fizycznemu uatrakcyjnieniu wizerunku. Poddaje się ją przeróżnym zabiegom pielęgnacyjnym i kosmetycznym: od czesania i podcinania, przez farbowanie i odżywianie włosów na brodzie, po przerzedzanie, zagęszczanie, zmniejszanie stopnia chropowatości, a nawet transplantację brody.

Bibliografia

Źródła materiału językowego

- AEIM — *Архив на Етнографски институт с музей при БАН*. 390-. II. Село Пиргово и Русенско [Arhiv na Etnografski institut s muzeu pri BAN. 390-.II. Selo Pirgovo i Rusensko].
- BER — Георгиев, В., Гълъбов, И., Заимов, Й., Илчев, С. (ред.). (1971). *Български етимологичен речник*, т. 1. София: Издателство на БАН [Georgiev, V., Galabov, I., Zaimov, Y., Ilchev, S. (red.). (1971). *Balgarski etimologichen rechnik*, t. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN].
- BPPHD — Арнаудов, М. (ред.). (1954). *Български притчи или пословици и характерни думи (събрани от П. Р. Славейков)*. София: Български писател [Arnaudov, M. (red.). (1954). *Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi (sabrani ot P. R. Slaveykov)*. Sofia: Balgarski pisatel].
- BPSLP — Sotirow, P., Mostowska, M., Mokrzycka, A. (2011). *Bułgarsko-polski słownik leksyki potocznej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- BTR — Андрейчин, Л., Георгиев, С., Илиев, С., Костов, Н., Леков, И., Тодоров, С. (ред.). (2001). *Български тълковен речник*. София: Издателство „Наука и изкуство” [Andreychin, L., Georgiev, S., Iliev, S., Kostov, N., Lekov, I., Todorov, S. (red.). (2001). *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo].
- ČRBRR — Николова, Цв. (1987). *Честотен речник на българската разговорна реч*. София: Наука и изкуство [Nikolova, Tsv. (1987). *Chestoten rechnik na balgarskata razgovorna rech*. Sofia: Nauka i izkustvo].
- FRBE — Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, К. (1974). *Фразеологичен речник на българския език*, т. 1. София: Издателство на БАН [Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S., Cholakova, K. (1974). *Frazeologichen rechnik na balgarskia ezik*, t. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN].
- FSRBE — Нанова, А. (2005). *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Хейзъл [Nanova, A. (2005). *Frazeologichen sinonimen rechnik na balgarskia ezik*. Sofia: Heyzal].
- MČTAR — Георгиев, М. (ред.). (2008). *Митология на човешкото тяло. Антропологичен речник*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов” [Georgiev, M. (red.). (2008). *Mitologia na choveshkoto tyalo. Antropologichen rechnik*. Sofia: Akademichno izdatelstvo: „Prof. Marin Drinov”].
- NGRBE — Геров, Н. (1975). *Речник на българския език*, Ч. I. София: Български писател [Gеров, N. (1975). *Rechnik na balgarskia ezik*, ch. I. Sofia: Balgarski pisatel].
- RBE — *Речник на българския език*. (1977), т. 1. София: Издателство на БАН [Rechik na balgarskia ezik. (1977), t. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN].
- RBE — *Речник на българския език*. (1995), т. 8. София: Издателство на БАН [Rechik na balgarskia ezik. (1995), t. 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN].
- SNUNK — *Сборник за народни умотворения*. (2009), Кн. 25. София: Наука и култура [Sbornik za narodni umotvorenia. (2009), kn. 25. Sofia: Nauka i kultura].
- SRSBE — Илиева, К. (1999). *Словообразователен речник на съвременния български език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов” [Ilieva, K. (1999). *Slovoobrazovatelnen rechnik na savremennia balgarski ezik*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov”].

Elektroniczne źródło leksykograficzne

BFI — *Български фрази и изрази. Справочник на използвани фрази и фразеологизми* [*Balgarski frazi i izrazi. Spravochnik na izpolzvani frazi i frazeologizmi*]. Pobrane z: www.frazite.com (dostęp: 5.12.2019).

Literatura

- Jędrzejak, B. (2017). *Męska sprawa. O brodach, zarósie, fryzurach, pielęgnacji i nie tylko...* Warszawa: Wydawnictwo Zwierciadło.
- Oldstone-Morre, Ch. (2017). *Historia brody. Zaskakujące dzieje męskiego zarostu*. Warszawa: Znak Literanova.
- Добрева, А. (2008). *Иранизми в българския език*. София: Академия на МБР [Dobрева, А. (2008). *Iranizmi v balgarskia ezik*. Sofia: Akademia na MVR].

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.4>

Data przesłania artykułu: 10.01.2019

Data akceptacji artykułu: 1.04.2020

YULIIA HRYSHKO

Poltavskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni V. H. Korolenka, Poltava, Ukraina
(V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine)

Стилістичні можливості звукопису в мистецькому дискурсі поетів „витісненого покоління”

Stylistic possibilities of euphony in artistic discourse by the “replaced generation” poets

Abstract

The article deals with the special stylistic language means — euphony that intensifies the acoustic and expressive-emotional background of poetical works. The purpose of the research is to distinguish the main types of euphony in poetical discourse by the writers who formed an exceptional Ukrainian culture phenomenon — the “replaced generation”, and to determine the functions of phonetic and stylistic resources in poetical communication. The main research methods are: observation of linguistic phenomena, the continuous sampling method, description, linguistic-stylistic analysis, the contextual method and functional-stylistic method. As research material the author used the poetical works by the poets of the “replaced generation”: Hryhorii Chubai, Vasyl Holoborodko, Viktor Kordun, Mykola Vorobiov, Taras Melnychuk, Stanislav Vyshenskyi, Oleh Lysheha, Mykhailo Hryhoriv, and others. The most productive types of phonetic-stylistic resources used by these poets are alliterations (with sonorant consonants, blade spirant consonants, sibilant consonants) and frequent paronomasias.

Keywords: euphony, poetical discourse, poets of the “replaced generation”, alliteration, paronomasia

Стилистические возможности звукописи в художественном дискурсе поэтов „отверженного поколения”

Резюме

Статья посвящена специфическому стилистическому языковому ресурсу — звукописи, которая интенсифицирует акустический и экспрессивно-эмоциональный фон поэтических произведений. Цель исследования — выделить основные типы звукописи в поэтическом дискурсе писателей „отверженного поколения” и выяснить функции фонетико-стилистических ресурсов в художественной коммуникации. В качестве основных методов исследования использованы следующие методы: метод лингвистического наблюдения, метод сплошной выборки, описательный метод, метод лингвостилистического анализа, контекстуальный метод и функционально-стилистический метод. Материалом исследования стали поэтические произведения писателей „отверженного поколения”: Григория Чубая, Василия Голобородько, Виктора Кордуна, Николая Воробьева, Тараса Мельничука, Станислава Вышенского, Олега Лишеги, Михаила Григорива и др. Наиболее продуктивно эти поэты используют такие фонетико-стилистические ресурсы, как аллитерации (состоящие из сонорных, шипящих и свистящих согласных) и паронимазия.

Ключевые слова: звукопись, поэтический дискурс, поэты „отверженного поколения”, аллитерация, паронимазия

Українська звукова поезія активно почала розвиватися з початку XVIII ст., коли поетами Києво-Могилянської академії практикувалося написання різних видів фонетично насичених віршів (резонуючі вірші, леонінські вірші, філомелічні вірші, доповняльні вірші, асонансні вірші, епіфоричні вірші тощо).

Відмінна ознака поетичного дискурсу — це фонетична організованість, складниками якої, окрім обов’язкових, канонізованих (у певному літературному середовищі в конкретний історико-літературний період) прийомів поетичної техніки, є цілком інакші за своєю фонетичною природою прийоми — okazіональні (Поливанов, 1963, с. 100), до яких належить індивідуально-авторський звукопис. Акустичним властивостям звуків у контексті поетичних творів присвячена чимала кількість праць сучасних українських дослідників-славістів. Так, засоби творення звукової образності як ознаки ідіостилу українських поетів та літературних напрямів студіювала Марина Кабиш. Функціональне навантаження фоносемантичних зв’язків у поетичному тексті з огляду на авторську інтенційність та індивідуальні настанови митця прокоментувала Ірина Штихно. Теоретичним обґрунтуванням звукопису (зокрема, аналіз доробку Івана Франка) займалася Ольга Настенко. Лінгвостилістичний вимір фонічних засобів у поезії вивчала Олеся Тележкіна. З методичної точки зору розглядала звукові ресурси в поезії Тетяна Беценко, запропонувавши алгоритм фоностилістичного аналізу художнього

тексту. Конотаційні параметри акустико-артикуляційних характеристик звуків описала Людмила Українець. Наприкінці минулого століття можливості фоніки художніх творів комплексно розглянув Ігор Качуровський. Однак звукові мовні одиниці у творчості представників самобутнього явища української культури — поетів „витісненого покоління” — ще не були об’єктом детального вивчення.

Мета статті — виділити основні типи звукопису в поетичному дискурсі митців „витісненого покоління” та з’ясувати функції фонетико-стилістичних ресурсів у художній комунікації.

Феноменальне явище поетів „витісненого покоління” (Андрусяк, 2009, с. 3) — це факт української культури, що сформувався в несприятливий час для українського художнього слова, а саме наприкінці 60-х рр. XX ст., які ознаменували собою припинення періоду „відлиги” для всіх видів мистецтва й початок періоду „закручування гайок” (Андрусяк, 2009, с. 4). У таких не легких умовах у мовно-культурному просторі сформувалася нова генерація поетів, що відкидала будь-які компроміси з репресивним режимом. Покоління цих поетів частково складають також шістдесятники й поети „Київської школи”, які не поділяли тодішні панівні ідеї естетики соцреалізму, а вибудовували своє мистецьке світосприйняття у взаємозв’язках із кращими європейськими поетичними традиціями, орієнтуючись при цьому на загальносвітотворний контекст. Представниками кола самобутніх митців є Григорій Чубай, Василь Голобородько, Віктор Кордун, Микола Воробйов, Тарас Мельничук, Станіслав Вишенський, Олег Лишега, Михайло Григорів та ін. Їхні твори й обрано **матеріалом** нашого дослідження.

Методи дослідження

Для наукового обґрунтування фактичного матеріалу використано спостереження над мовними явищами та метод суцільної вибірки. Описовий метод та метод лінгвостилістичного аналізу застосовано для об’єктивної характеристики типів звукопису у вербальному дискурсі поетів „витісненого покоління”. Контекстуальний метод дав змогу проаналізувати експресивне забарвлення фонетико-стилістичних ресурсів через текстове оточення. Функціонально-стилістичний метод сприяв виявленню різновидів стилістичних властивостей звукопису.

Літературознавець і письменник Іван Андрусяк підкреслив, що покоління поетів, які прийшли на зміну шістдесятництву, можна назвати „витісненим” не лише через історико-політичні умови становлення їхньої творчості, а й через спільні засади мистецького дискурсу, такі як: 1) відмінність від поетичних надбань шістдесятників; 2) естетична й концептуальна спорідне-

ність; 3) вплив європейських світоглядно-філософських орієнтирів та європейської модерної поетичної традиції (Андрусак, 2009, с. 6).

У 60-ті рр. український читач завдяки поезії креативних безкомпромісних поетів розвинув здатність розуміти „нежиттєподібне в мистецтві”, тобто незвичну за формою поезію, в якій знаходила вираження вільна, не скута догмами думка. У цей же час активно почала зростати тенденція до вражаючих форм художньої умовності (Макаров, 1990, с. 5–6), навіть концептуальне мислення почало виражатися у „формі незнаних раніше асоціацій” (поєднувалися традиції та новаторство, виразна символіка і яскрава тропіка, асоціативність і сугестія) (Гризун, 2007, с. 19, 71). У сьогоdnішніх реаліях ця умовність поетичного дискурсу постає як органічна й невід’ємна властивість художнього мислення (Макаров, 1990, с. 11), що свідчить про нове розуміння природи художньої творчості (Макаров, 1990, с. 13).

Звукове мовлення є інтерцентричним (спільним) відносно егоцентру (поета) та екзоцентру (читача/слухача). Воно є вираженням деякого суб’єктивного образу (Комлев, 1967, с. 184) і підпадає під визначення комунікативного знака, запропонованого Юрієм Масловим: „Комунікативний знак — всякий умисно відтворюваний матеріальний факт, розрахований на чиєсь сприйняття й покликаний слугувати засобом передачі інформації про що-небудь, що перебуває поза цим фактом” [власний переклад. — Ю. Г.] (Маслов, 1967, с. 284). Ігор Качуровський підкреслив, що звучання твору (добір певних фонем, їхня частотність, послідовність тощо) „діє на нас через інтелект, себто не опосереднено, а безпосередньо — від душі поета навіпростець у душу слухача (або читача, якщо той читає ці вірші не подумки, а вголос)” (Качуровський, 1984, с. 8), оскільки „звуки можуть віддавати всі нюанси людських настроїв” (Качуровський, 1984, с. 160).

У поетичному дискурсі представників „витісненого покоління” домінують такі види звукопису:

1. алітерації й асонанси, використані для звуковідтворення та звуконаслідування;
2. алітерації та асонанси для підсилення емоційно-оцінного впливу на адресата (читача/слухача);
3. паронімазії, що інтенсифікують смислове навантаження.

Фонетичні повтори, зокрема алітерації й асонанси, мають найвищий ступінь okazіональності, на відміну від повторів лексичних (які почасти використані суто для підсилення фонетичного повтору), адже залежать від індивідуальних, неусвідомлюваних фонетичних асоціацій у творчому процесі (Поливанов, 1963, с. 108). Тамара Сільман виявила здатність okazіонального співзвуччя типу алітерацій та асонансів нести „незапрограмовану стихію звукової інструментовки” (Сільман, 1974, с. 14).

Функції алітерацій та асонансів у художніх творах обумовлені мистецькими інтенціями письменника і є різноманітними, але в основному вони

полягають у формуванні специфічної звукової, інтонаційної чи смислової виразності тексту. Ігровий аспект звукових повторів максимально відчутний у разі його насиченості, що свідчить про художній експеримент (Корниенко, 2017, с. 86).

Перша група звукопису

Перший вид звукопису складають звуконаслідувальні й звуковідтворювальні слова, що виражають „тиск звучання на значення”: оскільки навіть окремі звуки є значущими, то їхні поєднання також мають фонетичну значущість, яка почасти неусвідомлювана, однак входить у значення слова, впливаючи на сприйняття (Журавлев, 1991, с. 29). „Звуки мовлення — не просто кубики, з яких побудовані слова, [...] звуки — живі клітини єдиного організму. З них бере коріння сама сутність мови — значення. Воно зовсім не виникає невідомо звідки на рівні слова, його сутність — у звуках мовлення, і глибше — у звуках природи” (Журавлев, 1991, с. 157). Поети „витісненого покоління” найчастіше моделюють звуки живої природи. Наприклад, Василь Голобородько, формуючи звукове тло вірша *Запізніле прибуття* передовсім свистячими звуками, створює акустичний ефект дзижчання бджоли: *Дз-дз — це я собі крильцями допомагаю, / а в Києві уже й до утрени дзвонено* (Голобородько, 2005, с. 244). Оригінальними є такі контексти, коли звуконаслідування здійснюється не простим підбором звуків або вигуків, а використанням слів або навіть речень, які своїм акустичним складом і нагадують звукові вияви природи, і мають певний поняттєвий зміст, завдяки лексикалізації звуконаслідування виступаючи як своєрідний різновид персоніфікації (Ковальов, 1973, с. 37). Подібні okazіональні персоніфікації є характерним явищем в українському поетичному дискурсі. Такі зразки знаходимо в творах збірки *Сонцестояння* Віктора Кордуна: *На березі полоному / вже тихо, / а тут цвіркун когось благає: / вернись... вернись...* (Кордун, 1992, с. 61); *І не шепочуть злякані, а шелестять: / ми тільки вишні, вишні... не чіпайте...* (Кордун, 1992, с. 259).

У поезії *Вчуса в таборі грати на бандурі* Тараса Мельничука найчастотнішими є лабіальні приголосні й сонорний дрижачий [р], однак у кінці твору домінують свистячі приголосні, а завершує твір рядок, змодельований асонансами голосних високого підняття [і], [у]. Можемо простежити стійкий асоціативний зв'язок: звуки імітують гру музичного інструмента, який суголосний із душевними порухами душі ліричного героя: *вчуса в таборі / грати на бандурі / бо думаю собі / поки я в таборі / то хай хоч навчуса / грати на бандурі // і вчуса вчуса / а то у мене / нічого не виходить: // струни з-під пальців / тікають на Украї[її]ну* (Мельничук, 2009, с. 58). Подібне суголосся знаходимо у творчому доробку Станіслава Вишенського, у вірші

Воля. Колискова маятникові, проте у цій поезії камертоном душевного стану ліричного героя є не музичний інструмент, а маятник годинника. Звуконаслідування увиразнені численними паронوماзіями та алітераціями: *Ом р-Ом-б-Ом / ім'я[йа]м / талістю втілення / товщ[шч]ею[йу] стрибків з Руки в Руку / Ом поверхів губів / пучок пальців — / Зоря в зірці тече / Ом — пульс лишається Світові — / в решиті решит / з речі — з щ[шч]оповерховими притоками / випуска Передтечу* (Вишенський, 2009, с. 184).

Друга група звукопису

Другу групу звукопису утворюють алітерації й асонанси, що інтенсифікують емоційно-експресивний вплив за рахунок високої частотності/повторюваності тих чи тих звуків. Найпродуктивнішими в цьому виді звукопису є шиплячі, свистячі й сонорні приголосні, що підпорядковують собі акустичний ефект голосних, а також семантично марковані лексеми, як-от у поезії Катерина Василя Голобородька: *Поміж стільців, розкиданих на площ[шч]і, / поміж яблук, розсипаних на снігу / поміж порожніх автобусів на вулицях, / іде Катерина / і ніяк не вибереться з цього лабіринту. / На плечах чорні птиці, / чорні птиці печаль / Чорні птиці звили свої гнізда в моїх очах / чорні птиці щ[шч]ебечуть в моїх очах / чорні птиці застять світ своїми крилами* (Голобородько, 2009, с. 77). Через накопичення свистячих і шиплячих приголосних та завдяки семантично маркованому повтору *чорні птиці*, паронوماзії *на плечах печаль* письменник виражає надзвичайно потужний сугестивний імпульс, викликаючи в адресатів стійкі емоції смутку, печалі. Семантично марковані лексеми на позначення кольору, обіграні в контексті алітераціями свистячих, шиплячих (на початку та в середині твору) і сонорних (у кінці твору), використовує Микола Воробйов у вірші *Сірий мак зими*: *Сірий мак зими. / Червоний мак літа. // Вибух світла, / наче куш[шч]. // На куш[шч]і пташка / із щ[шч]ирої соломи. // Тільки ніжки зелененькі / у весну вмочені* (Воробйов, 2009, с. 119).

Третя група звукопису

Третій найпоширеніший тип звукопису в мистецькому дискурсі поетів „витісненого покоління” — паронوماзія, яка, виступаючи одним із джерел звукопису, ґрунтується на умисному зближенні слів унаслідок схожості звучання й часткового збігу морфемного складу (Корниенко, 2017, с. 33–34): *На санскриті життя — гіпотеза, / десть на горах слов'ян хребти: / в колообізі — дно колодязне, / звідки має відлуння йти* (Вишенський, 2009, с. 169). Такою фонетичною „близькозвучністю породжується неповторність експресії, що

відповідно налаштовує мовця емоційно”, адже подібними фонетично змодельованими словами може стимулюватись поява позитивної або ж негативної емоційності (Дудуик, 2005, с. 165): вони свої ночі зігрівали *гасом газом* / вугіллям дровами / крижаними словами пропонували свої / дрова і *газ і гас* (Чубай, 1990, с. 11); *А світові — голо! / А свтові — босо!* // *Тирази. / Укази. / Промови. / Доноси. // Танці. / Ракети. / Паради. / Кастети. // Торговці. / Шпики. / Генерали. / Естети. // Джаз-банди. / Футболи. / Космоси. / Нації. // Боги. / Півбоги. / Парт-ор-гані-за-ції!* // **Персони. / Парсуни.** / Кінозірки. // *Голгофи. / Освенціми. / Соловки. // Дачі. / Собори. / Кремлі. / Мозолі. / Владики на небі / І / на землі* (Чубай, 2009, с. 204); *вікном широким проти сонця / всесвітній розклад і розлад* (Мельничук, 2009, с. 63).

Саме звукова близькість і семантичні контакти є основою стилістичних можливостей паронимазії: пароніми мають широкі асоціативні зв'язки (Поньмарів, 2000, с. 52). Показовими в цьому плані є вірші *Овідій на овиді* Віктора Кордуна, *Абетка, або Довгий вірш* Михайла Григоріва, *Масаж німбу* Станіслава Вишенського: *овідій на овиді майже невидимий в білій констанції / зітхає за північ на римську заблукану в сутені повню / таку на вигнанні бездомну й снує із покути / Європи невтомно / шорстку павутину любовну крізь співи медвяних / волохів тужливі* (Кордун, 2009, с. 152); *крок ближчий / падіння, / крок археолога, / лінгвіста й художника, / зненацька стятий з тятиви / боспораця* (Григорів, 2009, с. 160); ***Сей світ сам цвіте.*** *Квіти напрямків і манівців, / як виховання плоду, / як будівництва бджолиного шляху з добром манівців — / з доторками / до доторкуваних, із спорудженням забуття / з самосієм повернень. / Сей світ — летке й летюче: все, що точить тяжіння — / має вулики, / має незнищенність як фортецю майстрів, / Се я — сам самітний, / се я — втілення, / се я — лінія між зримою й виховуваною / частинами айсберга* (Вишенський, 2009, с. 172–173).

Усупереч стереотипам, паронимазія не є пріоритетною для створення комічного ефекту: часто вона використовується виключно для акцентування серйозного смислу (Корниенко, 2017, с. 35). Наприклад, Тарас Мельничук та Станіслав Вишенський для прагматичного впливу паронимазій та посилення експресивності вводять у контекст творів численні алітерації, адже акустико-артикуляційні властивості звуків, диференційні та інтегральні ознаки сприяють правильному напрямку в декодуванні твору адресатами (Гришко, 2017, с. 89). Так, у поезіях *Лист до Богородиці*, *Журяться журавлі* Тараса Мельничука та *Реставратор* Станіслава Вишенського звукова тканина творів насичена шиплячими звуками, що моделюють стійке асоціативне враження, підкріплене артикуляційно-акустичними характеристиками, які мають потужний вплив на реципієнта навіть за умов внутрішнього промовляння (Журавлев, 1991, с. 127): *А я тобі листа напишу, / Щ[шч]о щ[шч]е тоді, Маріє, за **совітів** / Я був у невідрубаному **світі** / Пелюсткою підрубаної вишні. / А на тій вишні, Богородице, / На білій **вишні** / Кривавий цар Микола,*

здається, когось **вішав**. / А **вішав** він, либонь, для того, / Щ[**шч**]об у конюш-
ні не метушилися **джмелі**... / Вони **ж** — заметушилися! / Не знали, далєбі,
/ Щ[**шч**]о ті лещ[**шч**]ата — / Візьмуть нащ[**шч**]адки. / Візьмуть нащ[**шч**]
адки, / Щ[**шч**]об в тих лещ[**шч**]атах / Кісткам тріщ[**шч**]ати. / Не знали!..
/ Колись я допишу листа, Маріє, / А поки щ[**шч**]о я **жду** Христа: / Зоріє!
(Мельничук, 2009, с. 42–43); **журяться журавлі** / щ[**шч**]о рано устали / **все**
одно щ[**шч**]е не **жени**ться / князь Данило / (щ[**шч**]е сини його / не повернули-
ся / з Афганістану) // щ[**шч**]е **рано-рано** / (щ[**шч**]е не всі в **ранах**) (Мельни-
чук, 2009, с. 52); **Жовто-жовто цвіте** люцєрка, / **адже справжнє** — **завжди**
бур'ян: / **жовте-жовте** **підніжжя** церкви, / або злуц[**шч**]ене золото бань. //
Знати б — **тайна** **вечєра** о котрій / і о котрій **завершиться світ**: / **що весна**
восени **непотріб** — / я дізнався, **дійшовши** **літ** (Вишенський, 2009, с.170).

У вірші Цукрове місто Тараса Мельничука алітерації сонорного дрижа-
чого приголосного [p] на початку строфи породжують негативні асоціативні
зв'язки. У середині строфи автор вводить у контекст позитивно маркований
для української мовної свідомості плавний боковий [л] (Українець, 2010,
с. 43), який поєднуючись із [p], змінює його естетичну модальність на по-
зитивну. На початку строфи [p] — це **тюрємні розчахнуті брами**, у сере-
дині строфи — **зорі розгорнуть крила: тюрємні розчахнуті брами** / **Замурую**
ластів'їними гніздами і аеропортами. / **Ластівкам у лице** **майський вітер**
засвище / **І стане весна** — на калину / **А земля** — на **Вкраїну** **вища**. / **Зорі**
розгорнуть крила / **Над полонинами**, / **Над ув'язненими** / і **над полоненими**
(Мельничук, 2009, с. 45).

Висновки

1. У мистецькому дискурсі поетів „витісненого покоління” найпродук-
тивнішими формами звукопису є: семантично навантажені паронимазії; алі-
терації, поєднувані з асонансами, що використовуються письменниками для
моделювання звуконаслідувань і звуковідтворень, а також для підсилення
емоційно-експресивного звучання твору.

2. Засоби звукопису поетів „витісненого покоління” мають потужний
прагматичний потенціал і здатні формувати стійкі асоціативні зв'язки (які
ототожнюються в мовців із певними позитивними чи негативними явищами
навколишньої дійсності).

3. Алітерації в поетичному дискурсі поетів „витісненого покоління” є ак-
тивнішими й підпорядковують асонанси: для приголосних вирішальними
стають диференційні ознаки участі голосу й шуму, місця творення, способу
творення та палаталізації, а також інтегральні ознаки акустичного враження
(зокрема, свистячі, шиплячі тощо).

Бібліографія

- Андрусяк, І. М. (2009). Про „Птахів, затиснутих дощами”, або Що існує „У проміжку між травами”. В: Андрусяк, І. М. (ред.), *Поети „витісненого покоління”: антологія* (с. 3–39). Харків: Ранок [Andrusiak, I. M. (2009). Pro „Ptakhiv, zatsynutykh doshchamy”, abo Shcho isnuie „U promizhku mizh travamy”. V: Andrusiak, I. M. (red.), *Poety „vytisnenoho pokolinnia”: antolohiia* (s. 3–39). Kharkiv: Ranok].
- Вишенський, С. Поезії. (2009). В: Андрусяк, І. М. (ред.), *Поети „витісненого покоління”: антологія* (с. 168–186). Харків: Ранок [Vyshenskyi, S. Poezii (2009). V: Andrusiak, I. M. (red.), *Poety „vytisnenoho pokolinnia”: antolohiia* (s. 168–186). Kharkiv: Ranok].
- Воробйов, М. Поезії. (2009). В: Андрусяк, І. М. (ред.), *Поети „витісненого покоління”: антологія* (с. 114–129). Харків: Ранок [Vorobiov, M. Poezii (2009). V: Andrusiak, I. M. (red.), *Poety „vytisnenoho pokolinnia”: antolohiia* (s. 114–129). Kharkiv: Ranok].
- Голобородько, В. І. (2005). *Летюче віконце. Вибрані поезії*. Київ: Укр. письменник [Holo-borodko, V. I. *Letiuche vikontse. Vybrani poezii*. Kyiv: Ukr. pysmennyk].
- Григорів, М. (2009). Поезії. В: Андрусяк, І. М. (ред.), *Поети „витісненого покоління”: антологія* (с. 156–167). Харків: Ранок [Hryhoriv, M. Poezii (2009). V: Andrusiak, I. M. (red.), *Poety „vytisnenoho pokolinnia”: antolohiia* (s. 156–167). Kharkiv: Ranok].
- Гризун, А. (2007). *Поезія концептуальної думки (філософічність сучасної української поезії)*. Суми: Університетська книга [Hryzun, A. (2007). *Poeziiia kontseptualnoi dumky (filosofichnist suchasnoi ukrainiskoi poezii)*. Sumy: Universytetska knyha].
- Гришко, Ю. (2017). Роль диференційних та інтегральних ознак фонем у структурі вокально-консонантних okazionalizmiv. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*, 6, с. 87–92 [Hryshko, Yu. (2017). Rol dyferentsiinykh ta intehralnykh oznak fonem u strukturi vokalno-konsonantnykh okazionalizmiv. *Teoretychni i prykladni problemyi suchasnoi filolohii*, 6, s. 87–92].
- Дудик, П. С. (2005). Стилістика мовних одиниць. В: *Стилістика української мови* (с. 121–288). Київ: Академія [Dudyk, P. S. (2005). *Stilistyka movnykh odynyts. V: Stylistyka ukrainskoi movy* (s. 121–288). Kyiv: Akademiia].
- Журавлев, А. Р. (1991). *Звук и смысл*. Москва: Просвещение [Zhuravlev, A. P. (1991). *Zvuk i smysl*. Moskva: Prosveshchenie].
- Качуровський, І. (1984). *Фоніка*. Мюнхен: Ukrainische freie Universität [Kachurovskiy, I. (1984). *Fonika*. München: Ukrainische freie Universität].
- Ковальов, В. П. (1973). Вимовна експресія художньої прози. *Мовознавство*, 1, с. 35–41 [Kovalov, V. P. (1973). Vymovna ekspresiiia khudozhnoi prozy. *Movoznavstvo*, 1, s. 35–41].
- Колшанский, Г. В. (1967). Семантика слова в логическом аспекте. В: *Язык и мышление* (с. 187–208). Москва: Наука [Kolshanskiy, G. V. (1967). Semantika slova v logicheskom aspekte. V: *Yazyk i myshlenie* (s. 187–208). Moskva: Nauka].
- Комлев, Н. Г. (1967). Семантическая аспектация языка. В: *Язык и мышление* (с. 177–187). Москва: Наука [Komlev, N. G. (1967). Semanticheskaya aspektatsiya yazyka. V: *Yazyk i myshlenie* (s. 177–187). Moskva: Nauka].
- Кордун, В. М. (1992). *Сонцестояння. Поезії*. Київ: Дніпро [Kordun, V. M. (1992). *Sontsestoiannia. Poezii*, Kyiv: Dnipro].
- Корниенко, О. А. (2017). *Ігрова поезика в літературі*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова [Korniienko, O. A. (2017). *Igrovaia poëtika v literature*. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova].
- Макаров, А. М. (1990). *П'ять етюдів. Підсвідомість і мистецтво: нариси з психології творчості*. Київ: Рад. письменник [Makarov, A. M. (1990). *Piat etiudiv. Pidsvidomist i mystetstvo: narysy z psykholohii tvorhosti*. Kyiv: Rad. pysmennyk].

- Маслов, Ю. С. (1967). Какие языковые единицы целесообразно считать знаками? В: *Язык и мышление* (с. 284–294). Москва: Наука [Maslov, Yu. S. (1967). *Kakie yazykovye edynitsy tselesoobrazno schitat znakami?* V: *Yazyk i myshlenie* (s. 284–294). Moskva: Nauka].
- Мельничук, Т. Поезії. (2009). В: Андрусак, І. М. (ред.), *Поети „витісненого покоління”: антологія* (с. 40–76). Харків: Ранок [Melnichuk, T. Poezii (2009). V: Andrusiak, I. M. (red.), *Poety „vytisnenoho pokolinnia”: antolohiia* (s. 40–76). Kharkiv: Ranok].
- Поливанов, Е. Д. (1963). Общий фонетический принцип всякой поэтической техники. *Вопросы языкознания*, 1, с. 99–112 [Polivanov, E. D. (1963). Obshchiy foneticheskiy printsip vsyakoу poëticheskoy tekhniki. *Voprosy yazykoznaviia*, 1, s. 99–112].
- Пономарів, О. Д. (2000). *Стилістика сучасної української мови*. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан [Ponomariv, O. D. (2000). *Stylistyka suchasnoi ukrainskoi movy*. Ternopil: Navchalna knyha — Bohdan].
- Сильман, Т. И. (1974). Заметки о лирике (мысль — образ — эмоция — звук). *Филологические науки*, 5, с. 13–24 [Silman, T. I. (1974). Zametki o lirike (mysl — obraz — èmotsiya — zvuk), *Filologicheskie nauki*, 5, s. 13–24].
- Українець, Л. Ф. (2010). Конотація приголосних [л] та [л'] в українській заумі. В: *Проблеми соціолінгвістики, фоностилістики, граматики, журналістики та методики навчання української мови* (с. 40–44). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка [Ukrainets, L. F. (2010). Konotatsiia pryholosnykh [l] ta [l'] v ukrainskii zaumi. V: *Problemy sotsiolinhvistyky, fonostylistyky, hramatyky, zhurnalistyky ta metodyky navchannia ukrainskoi movy* (s. 40–44). Poltava: PNPu imeni V. H. Korolenka].
- Чубай, Г. (1990). *Говорити, мовчати і говорити знову. Вірші*. Київ: Молодь [Chubai, H. (1990). *Hovoryty, movchaty i hovoryty znovu. Virshi*. Kyiv: Molod].
- Чубай, Г. Поезії. (2009). В: Андрусак, І. М. (ред.), *Поети „витісненого покоління”: антологія* (с. 198–229). Харків: Ранок [Chubai, H. Poezii (2009). V: Andrusiak, I. M. (red.), *Poety „vytisnenoho pokolinnia”: antolohiia* (s. 198–229). Kharkiv: Ranok].

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.5>

Data przesłania artykułu: 18.03.2020

Data akceptacji artykułu: 25.03.2020

EWA SZPERLIK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

(Adam Mickiewicz University, Poland)

Pamięć i tożsamość w powieściach Ludwiga Bauera (*Karusel* i *Toranj kiselih jabuka*)

Memory and identity in Ludwig Bauer's novels (*Karusel* and *Toranj kiselih jabuka*)

Abstract

In the works of Ludwig Bauer, a significant place is given to the autobiographical memory of the past, strongly connected with the discourse of identity, lost childhood, collective amnesia; it is related to body memory, place memory, and in the characters' biographies there is usually present (overt or covert) Plato's *eikon* (seen as a trace imprinted on the psyche and the mind), whose finding and explaining stimulates the plot and the story. Community memory is stored (A. Assmann) in the individual memory of its members. The aim of the proposed topic is to explore — with the use of interdisciplinary, methodological achievements in the field of memory discourse — the hermeneutics of L. Bauer's selected works. As a result, the disquisition provides an analysis of literature in the process of forming memory and identity in the area of the former Yugoslavia, as well as literature as a medium of memory and "distinctive symbol system" (B. Neumann) in the whole culture of memory.

Keywords: collective memory, individual memory, identity, literature as a memory medium, Yugoslav post-memory

Pamćenje i identitet u romanima Ludwiga Bauera (*Karusel* i *Toranj kiselih jabuka*)

Sažetak

U romanesknom stvaralaštvu L. Bauera iznimno važno mjesto zauzima pamćenje i prošlost, silno povezane s pitanjima identiteta pojedinca (izgubljenog u djetinjstvu), kolektivnog zaborava,

tjelesnog pamćenja, sjećanja na vrijeme i prostor. U životopisima Bauerovih književnih junaka često je prisutan (vidljiv ili sakriven) platonski *eikon* (kao trag otisnut u prošlosti) kojeg polagano razotkrivanje tijekom priče determinira spoznaju o pamćenju ne samo pojedinca nego i njegove okoline (kolektivno pamćenje podunavskih Švaba). Uz pomoć odabranih interdyscyplinarnih metoda analize književnog djela preuzetog iz područja *memory boom* (A. Assmann, B. Neumann i dr.) u proznom stvaralaštvu tog istaknutog hrvatskog pisca nalazimo ne samo dugo prešućivanu temu sudbine jugoslavenskih folksdojčera nakon II svjetskog rata, nego i ulogu autobiografskog žanra u procesu oblikovanja zajedničkog pamćenja i identiteta na prostoru kulture u bivšoj Jugoslaviji.

Ključne riječi: kolektivno pamćenje, pamćenje pojedinca, identitet, knjižvnost kao nosilac pamćenja, postpamćenje u Jugoslaviji

W powojennej Jugosławii egzystencja mniejszości niemieckiej zależała od tożsamościowej mimikry, wyparcia, zapomnienia, odrzucenia, zwłaszcza wśród członków następnych pokoleń, gotowych do daleko idącej integracji przez całkowite wtopienie się w zastępczą społeczność i kulturę gospodarza. W wyniku najnowszej rewizji wydarzeń historycznych jugosłowiańscy folksdojcz¹ stali się ofiarami etnocydu. Echem tej sytuacji są często obecne w powieściach Ludwiga Bauera głosy krytycznej pamięci o Jugosławii, przedstawionej z perspektywy „niemieckiego odszczepieńca”, rozprawiające się z wieloma dominującymi w państwie Tity mitami:

zapravo sam osjećao da baka načelno ne trpi nikakve institucije te nove države kojom su upravljali divljaci koji su došli iz šume, uglavnom s namjerom da poštenom svijetu otimaju kuće i da po tavanima traže skrivenu svinjsku mast, koja je, usput rečeno, bila u podrumu, u kanti zakopanoj u zemlju, ispod drvene ploče na kojoj je bio sloj zemlje i hrpa krumpira. (Bauer, 2013, s. 68–69)

Dla Paula Ricoeura „wszystko, co tworzy kruchość tożsamości, stanowi zarazem powód do manipulowania pamięcią, głównie za pośrednictwem ideologii” (Ricoeur, 2006, s. 590). Bohaterowie powieści Bauera to ofiary polityki pamięci

¹ Należy zwrócić uwagę, że w języku chorwackim określenie „folksdojcz” (*folksdojčer*, czasami pisane wielką literą — *Folksdojčer*) w mniejszym stopniu niż w polszczyźnie zawiera negatywną konotację, na przykład podpisujący volkslistę, kolaborujący z niemieckim okupantem. W chorwackim *Słowniku wyrazów obcych* znajdujemy wyjaśnienie, że *folksdojčer* to ktoś przynależący do mniejszości niemieckiej w Królestwie Jugosławii do roku 1941 i w czasie II wojny światowej, zrzeszony w rozmaitych niemieckich organizacjach lub stowarzyszeniach (zob. Anić, Goldstein, 2004, s. 446). Chorwacki historyk Vladimir Geiger, zajmujący się od lat problematyką losów mniejszości niemieckiej na terenie Jugosławii, we wstępie do jednej ze swoich publikacji wyjaśnia, że słowiańska ludność określała swoich sąsiadów — niemieckich kolonistów — mianem Szwab(y) (*Švabo, Švaba*), o pejoratywnym wydźwięku; w dyskursie naukowym funkcjonuje natomiast określenie Niemcy naddunajscy (chorw. *Podunavski Švabe*, niem. *Donauschwab*), które ugruntowało się po I wojnie światowej jako nazwa kolektywna Niemców zamieszkujących tereny Węgier, Banatu, Bački, Baranii, Srijemu i Slavonii. Ponadto terminem *Volksdeutscher* Niemcy mieszkający w Rzeszy nazywali wszystkich pozostałych Niemców, urodzonych i zamieszkujących inne tereny poza granicami Niemiec (zob. Geiger, 1997, s. 9–10).

i polityki tożsamości, często wymazywanej lub narzucanej przez dyskurs władzy. Zdaniem niemieckiej badaczki Astrid Erll literatura to dysponujący władzą nośnik pamięci zbiorowej — zarówno jako medialna rama pamięci indywidualnej, jak i medium magazynujące i cyrkulacyjne pamięci zbiorowo-kulturowej (Erll, 2009, s. 247). Jak z kolei zauważa Birgit Neumann:

Podejmowanie kwestii skomplikowanych zależności, zachodzących między dziełami literackimi a polami tematycznymi, obejmującymi pamięć i tożsamość, umożliwia wgląd w społeczne procesy nadawania sensów, w dominujące treści pamięci, hierarchie wartości, jak również rolę, jaką odgrywać może literatura w przyswajaniu doświadczeń. (Neumann, 2009, s. 249)

W twórczości Ludwiga Bauera znamienne miejsce zajmuje, nacechowana autobiograficznie, pamięć przeszłości, wyraźnie połączona z dyskursem tożsamościowym oraz kwestiami utraconego dzieciństwa i zbiorowej amnezji. Wiąże się ona także z pamięcią ciała, pamięcią miejsca, a w życiorysach powieściowych bohaterów zazwyczaj jest obecny (widoczny lub ukryty) platoński *eikon* (rozumiany jako odcisnięty ślad w psychice, umyśle), do którego dotarcie i którego rozwikłanie staje się stymulatorem fabuły i opowieści. Pamięć wspólnoty jest zmagazynowana (A. Assmann) w pamięciach indywidualnych jej przedstawicieli.

W kontekście najnowszej literatury chorwackiej po rozpadzie federacji południowosłowiańskiej dzieła nacechowane autobiograficznie lub eksponujące historie jednostkowe mają spory wkład w procesie przywracania pamięci zbiorowej przemilczanych w państwie Tity niechlubnych kart historii jugosłowiańskiej, do których zalicza się między innymi tragiczny los naddunajskich Szwabów². Do eksploracji tego problemu niezwykle przydatne okazują się interdyscyplinarne narzędzia z obszaru *memory boom*, jak na przykład pamięć przeszłości (A. Szpociński), głos słabych bohaterów historii (M. Velčić), pamięć jako przeciw-historia (P. Connerton), usypianie pamięci (M. Golka), wymazywanie, zacieranie śladów (P. Ricoeur) czy wypalone żużle pamięci (C. Levi-Strauss). Istotnymi elementami są również pamięć autobiograficzna, pojęcie autofikcji (A. Złatar), a także zjawiska dotyczące zawłości tożsamościowych (postmodernistycznie ujmowana tożsamość hybrydyczna: Z. Baumann, P. Ricoeur, Ž. Paić, G. Dзіamski, czy tożsamość wielokrotna: L. Niethammer), które na obszarze wieloetnicznych Bałkanów są ważnym aspektem kulturowym.

W analizowanych powieściach chorwackiego pisarza szczególnego znaczenia w opisywaniu rzeczywistości nabiera oddolna perspektywa i osobista pamięć bohaterów (fokalizacja/akt narracyjny: Mieke Bal). Pamiętanie jest przede wszystkim łącznikiem między czasem a przestrzenią, określonym przez badaczkę jako mapowanie (*mapping*). Zwłaszcza w opowieściach z akcją toczącą się na obszarze, z którego ludzie byli wypierani, a następnie z retrospektywnym powrotem do czasu, kiedy dane miejsce stało się inną przestrzenią (Bal, 2012, s. 152). Wśród nośników pamięci, do których należą fotografie, pomniki, miejsca pamięci,

² Szerzej o tym zob. Geiger, 1997.

wszelkie rytuały upamiętniające itp., szczególnie znaczenie mają teksty literackie, zwłaszcza autobiografie, testimonia, mikrohistorie (E. Domańska). Z pamięci będącej pomostem między terażniejszością a czasem przeszłym wyodrębniono postpamięć (M. Hirsch) — rodzaj pamięci dziedziczonej, narracji (często traumatycznej) przekazywanej z pokolenia na pokolenie (Hirsch, 2011, s. 28–36).

Znany, ceniony i chętnie czytany Ludwig Bauer, urodzony w Sisaku w 1941 roku, chorwacki pisarz wywodzący się z mniejszości naddunajskich Szwabów, jest zadeklarowanym krypto-Niemcem, którego twórczość została zdominowana przez niemal obsesyjny temat tłumionej tożsamości niemieckiej w Jugosławii po II wojnie światowej. Akcja wielu jego powieści rozgrywa się w panońskim (fikcyjnym) miasteczku Gradec, którego bohaterowie borykają się z brzemieniem złożonej tożsamości. Typowy dla Bauera temat o przemilczanych przez powojenną historię tragicznych losach jugosłowiańskich folksdojczów został wpleciony w krytyczną opowieść o walce zwykłego człowieka z systemem politycznym (socjalistyczna Jugosławia) opresjonującym jednostkę³. U wielu powieściowych postaci ewolucja poczucia tożsamości uzależniona jest od stopniowego odpamiętywania związanej z nią przeszłości. W konstrukcji świata przedstawionego znajdujemy mocno wyeksponowany aspekt psychologiczny pamięci (wypieranie, zapominanie, odpominanie itp.) związany z rekonstrukcją samoidentyfikacji wielu głównych bohaterów, których można uznać za alter ego samego autora. Zawierająca wiele wątków autobiograficznych powieść *Toranj kiselih jabuka (Wieża kwaśnych jabłek)* z 2013 roku została odczytana w kluczu intertekstualnej autobiografii, choć na samym początku utworu pisarz odżegnuje się od takiego sposobu interpretacji.

Dzieła chorwackiego prozaika dają się określić mianem autofikcjonalnych. Podążając za koncepcją Philippe’a Lejeuna, można zauważyć, że świat przedstawiony w dziełach chorwackiego autora wpisuje się w kategorię przestrzeni autobiograficznej, a także takiego nastawienia lekturowego, w którym teksty fikcjonalne czytane są jak teksty autobiograficzne. Tym samym działanie paktu autobiograficznego zostaje rozciągnięte na istotną część twórczości danego pisarza. Ów specyficzny, wtórnie niejako ustanawiany pakt Lejeune nazywa paktem fantazmatycznym (Lejeune, 2010, s. 14–15). Autobiografia, dziennik, pamiętnik pozwala — zdaniem badacza — „przetrwąć” i „zachować coś w pamięci”⁴.

Skomplikowane, a także tragiczne położenie przedstawicieli niemieckiej mniejszości oraz ich potomków żyjących w titowskiej Jugosławii było pokłosiem sytuacji politycznej po II wojnie światowej. Ludwig Bauer w jednym z wywiadów stwierdził: „Drugi svjetski rat na mene je utjecao puno više nego što sam dugo bio svjestan. Kao dijete nemate objektivan ili kritički odnos prema onome što proživlja-

³ Problem ten został wyeksponowany między innymi w powieściach: *Kratka kronika porodice Weber* (1990), *Patnje Antonije Brabec* (2008) i *Zavičaj, zaborav* (2010).

⁴ „Autor pisze przede wszystkim dla samego siebie, jest swoim własnym odbiorcą w przyszłości, to nowoczesna wersja mnemoniki, sztuki zapamiętywania, zorganizować zapis przeszłości w »tożsamość narracyjną«” (Lejeune, 2010, s. 39).

vate, ali kasnije se to vrati, i čovjek je u stanju o tome izgraditi određenu literarnu istinu” (Stjepandić, 2014). Z kolei na jedno z pytań, dotyczące poczucia narodowej przynależności, odpowiedział, w wolnym tłumaczeniu: „jestem Niemcem, tak jest napisane w spisie wyborców. To jest moje pochodzenie i przywiązanie do niemieckiej kultury, ale jestem również Chorwatem za sprawą języka i kultury. Zatem Niemcem, który pisze po chorwacku. Próbuję łączyć te dwie przynależności kulturowe. Nie stoją one z sobą w sprzeczności” (Stjepandić, 2014).

Spośród wielu czynników wpływających na kształtowanie się tożsamości, takich jak miejsce i czas urodzenia, pochodzenie etniczne, środowisko, wykształcenie, język, czasem wygląd zewnętrzny (kolor skóry), w świecie przedstawionym powieści Bauera jednym z czynników okazuje się pamięć. Osią problemu powieściowych zdarzeń i pamięci o przeszłości jest przypisany reprezentantom naddunajskich Szwabów stygmat niemieckiej winy za zbrodnie popełnione przez nazistów. Pamięć o mitycznym ojcu determinuje tożsamość głównego protagonisty utworu *Toranj kiselih jabuka*. Tożsamość i pamięć całej rodziny chłopca, którego ojciec przeszedł na stronę partyzantów i zginął w czasie wojny jako bohater, jest rozpostarta między niemieckością, chorwackością i jugosłowiańskością. Z jednej strony chłopiec styka się z głęboko zakorzenionym poczuciem chorwackości i słowiańskości, za sprawą pochodzącego z nacjonalistycznie nastawionej Liki dziadka ze strony matki (Dida Marko), podczas gdy po drugiej stronie sytuuje się w jego rodzinie mocne poczucie niemieckości, będące dziedzictwem przodków po mieczu:

Djeda Ludwiga Bauera za razliku od Dida Marka zvao sam samo Dida. [...] djed se bio školovao u Austriji. Didin otac, moj pradjed, bio je podunavski Nijemac iz Mađarske. [...] Na čudan način i Dida je tu tradiciju smatrao dijelom svoga njemačkog identiteta. „Kad god u Hrvatskoj postane teško, mi Švabe moramo podmetnuti leđa”, rekao mi je jednom. [...] „Kako to — mi Švabe?” pitao sam. [...] „Nemaš se zašto brinuti”, umirivao me je. „Pravi su Švabe oni koji su pravi Jugoslaveni. Njima svaka čast!”. (Bauer, 2013, s. 60–65)

Na wyraźnie wyeksponowaną w utworze pamięć dziecka nakładają się wspomnienia dorosłego już bohatera, dotyczące emocjonalnego podejścia do konieczności ciągłego przystosowywania się i — zgodnie z panującymi regułami — wyzbywania się części własnej tożsamości. Wskazuje na to choćby fakt przeprowadzki głównego bohatera z Sisaka do Makarskiej, gdzie zamieszkał wraz z matką i ojczymem. Ze względu na swoje niemieckie pochodzenie chłopiec przez całe życie musi się dostosowywać do otoczenia i okoliczności, a jednocześnie zawsze pozostaje Innym. Na szczególną uwagę zasługuje jego konfrontacja z mieszkańcami Dalmacji, a także rola języka w procesie kształtowania własnej samoidentyfikacji, jego przypominania bądź przymusowego wypierania z pamięci:

Kada sam, kratko nakon dolaska u Makarsku krenuo u školu, bio sam svima neobičan. I oni su meni bili novi, ali pokušao sam se snaći među novim licima, s novim navikama, s novim pravilima ponašanja; nastojao sam biti prilagodljiv. Većina đaka imala je prema meni znatno naglašeniji, emfatičniji odnos. Moje ime bilo im je čudno, bilo im je čudno da netko dolazi iz kraja koji nije tu pod Biokovom, a iznad svega bio im je čudan moj govor. [...] Doi-

sta, nikada nisam u potpunosti prihvatio sisački govor; nisam ga sasvim naučio. Jezik kojim se očekivalo da govorim stalno se mijenjao. Prvo je jako važno bilo govoriti njemački, nisam to osjećao kao pritisak, bilo mi je sasvim prirodno da u upotrebi postoje dva različita jezika, i čak me nije zbunjivalo to što sam s jednim govorio jednim, a s nekim drugima drugim jezikom. Zbunilo me je to što njemački odjednom nisam smio govoriti, kazna za svaku njemačku riječ bila je, ili mogla biti, pljuska, šamar prepun strasti, emocija koje se uopće nisu ticale mene. „Švabe su krivi što je tvoj tata mrtav”, govorila je majka. „Kad čujem njemački, zaboli me duša”. Potisnuo sam svoj njemački u neku sasvim mračnu dubinu svoje unutrašnjosti, ostala mi je inhibicija za ostatak života [...]. Ostalo mi je također nejasno i neraščišćeno pitanje koliko je jezik povezan s identitetom, s pripadnošću. (Bauer, 2013, s. 112)

Podświadome poczucie odmienności u protagonisty dochodzi do głosu podczas krótkiej podróży do Niemiec Zachodnich: „Na način, koji nisam sasvim dobro razumio, u zemlji svojih predaka osjećao sam se kod kuće od prvoga posjeta” (Bauer, 2013, s. 419).

Istotnym elementem przeżywania przeszłości są zmysły (Szperlik, 2015, s. 377)⁵. W tekstach literackich Bauera pamięć dziecka przeplata się ze wspomnieniami dojrzałego podmiotu mówiącego w iście proustowskim stylu, czego jest świadomy sam autor/narrator, który francuskiego pisarza nazywa swoją bratnią duszą: „Proust je bio moj srodnik” (Bauer, 2013, s. 419). Pamięć zmysłów uwidocznia się szczególnie w poetyckim opisie zapachu morza i rzeki:

More je mirisalo. I rijeka je mirisala, ali drugačije. U tim dvama mirisima bila je zajednička nota, valjda dašak sublimirana joda. Ali značajno je bilo to da se i zatvorenih očiju osjeti blizina beskonačne vodene površine, koja ne prestaje unutar čovjekova dohvata, a sama seže daleko koliko i misao. Možda se u tom mirisu krila i tajna primordijalne veze s medijem iz kojeg smo došli, u kojem je ponikao život. Možda je zaista negdje u našim genetskim kodovima upisan i onaj koji nas podsjeća da je vođeni dom iskonskiji od kopnenoga. Među iskonske poticaje spada valjda i sklonost ribolovu. (Bauer, 2013, s. 122)

Jednym z zapachów stymulujących wspomnienia z dzieciństwa jest specyficzna woń obory, w której główny bohater często przesiadywał jako mały chłopiec:

Svinjara sam doživljavao pravim i punim čovjekom. Nije me smetao miris životinjske nastambe koji je nosio na sebi, pamtio sam taj miris iz bakine staje, kamo sam se sklanjao u toplinu kada je dvorištem šibao zimski vjetar i nalazio mir u pogledu na kravlje oko; imao sam tada dojam da me Rumava gleda kao svoje vlastito tele, a tu i tamo doista bi mi i liznula ruku ili čelo. Nije me smetao ni miris sijena na kojem je vjerojatno spavao, ni uglačani sloj masnoće na njegovim dekama. Sve je to bio miris nekakve idealne Prirode, miris idealnog, skladnog života. Sjetio sam se, pomalo neodređeno, i nekog Tolstojeva seljaka koji je odlazio u šumu s komadom suhog kruha i ostajao u šumskom bespuću danima. (Bauer, 2013, s. 158–159)

W ujęciu psychologicznym możliwości percepcyjne wzroku, słuchu, dotyku i smaku sprawiają, że narządy zmysłów wzbogacają i chronią pamięć. Lutz Niehammer podkreśla spontaniczne działanie i asocjacyjny charakter pamięci, dzięki

⁵ W kontekście literatury obszaru postjugosłowiańskiego szerzej na ten temat pisałam w artykule *Przeszłość odkrywana zmysłami. Reminiscencje zapachów i smaków w autobiograficznej prozie obszaru postjugosłowiańskiego* (Szperlik, 2015).

czemu pojęcia, nazwiska, daty, obrazy przywołane przez samego relacjonującego mogą zostać połączone z nowymi historiami. „Przedpojęciowo istotne przeżycie jest, jak się wydaje, przechowywane w pamięci w postaci obrazu scenicznego, który można przedstawić w sposób anegdotyczny” (Niethammer, 2014, s. 40). Przez pryzmat doznań węchowo-smakowych bohater przywołuje także wspomnienie pierwszego aktu cielesnego z przypadkowo poznaną dziewczyną, odnosząc je do sytuacji o charakterze ogólnym:

Taj prvi trenutak prodiranja u žensku toplinu ostaje vjerojatno muškarcima svetom uspomenom za cijeli život. Moja je uspomena bila narušena mirisom konjaka, grčem koji ju je zgrabio u desnoj nozi baš u odlučnom trenutku i nenadanim napadom mučnine: dok sam još sav izbezumljen i znojan ležao na leđima na poplunu koji nismo uspjeli skloniti, ona je povraćala u kupaonici. (Bauer, 2013, s. 224)

Przejawem autoreferencji w procesie narracji wiedzionej przez Bauera jest pamięć pisarza — z racji wykonywanego przez bohatera zawodu często podróżującego literata i tłumacza wspomnienia mężczyzny przesyczone są licznymi przywołaniami (poza wymienionym już M. Proustem): Lwa Tolstoja, Honoré de Balzaca, Thomasa Manna czy Milana Kundery. Akt pisania, tworzenia, przypominania oraz literatura tworzą assmanowski magazyn pamięci: „Kada sam se vratio u bolnicu, počeo sam razmišljati o tome kako ću se jednoga dana ipak morati vratiti u onaj vanjski svijet. [...] Osjetio sam da želim premostiti granicu između ta dva svijeta, i nekako se pisanje nametnulo, ili izronilo u mojoj svijesti kao najbolji put” (Bauer, 2013, s. 233).

W powieści *Karusel ili Gabrijela naviješta novo doba* (*Karuzela, albo Gabriela obwieszcza nowe czasy*) z 2011 roku inny reprezentant tożsamości hybrydycznej, Żyd Mirosław (właśc. Šalom Swarz), wychowany przez naddunajskich Niemców (rodzina Baumannów) jako Frederik, wyjeżdża do Ameryki, by po kilku dekadach przybyć do dawnej ojczyzny z powodu śmierci matki. Powrót ten okazuje się wspomnianym wcześniej mapowaniem przestrzeni. Obszar fikcyjnego miasteczka Gradec nie jest już tym samym miejscem, które Mirosław niegdyś opuścił. Nosi ono znamiona niedawnej bolesnej przeszłości, nie tylko wydarzeń spowodowanych II wojną światową, ale ukazuje też niekorzystne losy wielu etnosów w Jugosławii po roku 1945 (wypędzenia Niemców naddunajskich, również konsekwencje wcześniejszych bratobójczych walk między ustaszami, czetnikami, partyzantami, komunistami).

Skomplikowana, trójwymiarowa tożsamość emigranta Šaloma/Fredericka/Mirolava została poddana rekonstrukcji pamięci. Przybywszy po 45 latach do Jugosławii, do swego *zavičaju* (chorw. mała, lokalna ojczyzna, strony rodzinne, kraj lat dzieciństwa, wspomnień, rodzinnych korzeni), mężczyzna odnawia relacje z dawną miłością Gabrielą. Mimo że bohater nosi imię oznaczające „człowieka pokoju” w trzech odrębnych językach i kulturach (żydowskiej, niemieckiej i chorwackiej), paradoksalnie przeciwności losu ukształtowały w nim dość neurotyczną,

hermetyczną i nieufną osobowość⁶. O złożoności swojej identyfikacji protagonista mówi ze znaczną dozą ironii, lecz także rozgoryczenia:

Kakav je to bio trenutak sadašnjosti koji se pretvorio u tako značajan trenutak prošlosti? Kako sam se uopće osjećao kada sam saznao da ja zapravo nisam Miroslav Baumann, nego Šalom Schwarz, i da mi onaj komadić kože nije bio odrezan zbog *fimozice* u najranijem djetinjstvu, nego je to bio obred potvrde saveza s Bogom, *bris, brit milah*, propisno izveden na osmi dan moga života, rukom kvalificiranog *mohela*? Ali to zaista ovdje nitko nije znao, osim mojih švapskih roditelja Baumanna, koji su sada bili jednako pokojni kao i moji biološki, židovski roditelji Schwarzovi. (Bauer, 2011, s. 11–12)

Z piętnem niemieckości żyje natomiast folksdojczka Gabriela:

Tata je poginuo davno, odmah na početku. Javio se u domobrane jer se bojao da će ga mobilizirati u SS ili tako nešto. Ondašnji Švabe, onoliko koliko ih je već bilo, bili su jako nepovjerljivi prema Hitleru. [...] Možda bi to ispao i mudar izbor da su okolnosti bile sretnije, da se nije našao u vlaku koji je vozio po miniranoj pruzi. (Bauer, 2011, s. 50)

Mimo że będąca Niemką Gabriela działała jako aktywistka w partii komunistycznej, organizując ochotnicze akcje pracy dla młodzieży (*omladinske radne akcije*), ze względu na pewne zdolności jasnowidzenia (autsajderka społeczna, „czarownica”) jest bezustannie wykluczana z każdej wspólnoty: partii, Kościoła, prowincjonalnej społeczności, na końcu zostaje porzucona przez własnego syna Alberta. Tożsamość bohaterki jako ekscentrycznego odmieńca czyni ją podmiotem poza systemem, niewpisującym się w ustalone z góry ramy. „Bałkański system jest inwazyjny i nie toleruje dysydentów” (Vladanović, 2012), dlatego też tragiczny los bohaterki został przypieczętowany nieoczekiwaną śmiercią.

Konflikt dwóch zwalczających się ideologii, jakimi były komunizm i nazistowski faszyzm, nie wygasł po zakończeniu II wojny światowej. Także Gradec pozostał przestrzenią nieustającego rewanżyzmu. Linia podziału politycznego przebiega nawet przez lokalny cmentarz. Odwiedzający grób matki Frederik/Miroslav przeżywa oburzenie na widok pomazanych przez miejscowych wandalów czerwonym (sierp i młot) lub czarnym (litera U) sprejem płyt nagrobnych, sugerującym przynależność ideologiczną nieboszczyków. Frederik/Miroslav nie przynależy nigdzie, nie chce i nie zamierza mieszać się w lokalne konflikty zwaśnionych etnosów. Choć jego powrót z Ameryki w rodzinne strony został przyjęty dość entuzjastycznie przez grupę starych znajomych, mężczyzna odżegnuje się od bycia Chorwatem, jest bowiem Żydem, choć ateistą, a wcześniej sam siebie postrzegał jako naddunajskiego Niemca (adopcja Baumannów), przez wiele lat żyjąc w nieświadomości na temat swojego pochodzenia:

Njihove su riječi za mene lingvistika, razumijem ih na razini lingvistike prvenstveno, i još sam ponosan što sam toliko sačuvao, pa čak i usavršio znanje jezika koji sam kao klinac govorio samo u lokalnom dijalektu, sa sasvim osebnim akcentima i melodijom rečenice koju danas samo prepoznajem, ali je ne mogu imitirati. (Bauer, 2011, s. 167)

⁶ O swoim żydowskim pochodzeniu dowiedział się po latach, podobnie jak bohater powieści Igora Štiksa — Richard Richter (Štiksa, 2006, 2009).

Innym przykładem postaci o zagubionej, a raczej tłumionej, wieloaspektowej tożsamości jest wykreowana przez autora postać Alberta, syna Gabrieli, który boryka się ze stygmatem folksdojczya homoseksualisty. Jego dylematy związane z określeniem własnej identyfikacji dodatkowo komplikuje sytuacja wojny jugosłowiańskiej i rozpadu wielonarodowej federacji z połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Wysłany przez rodziców do Niemiec Albert odżegnuje się od bycia stroną w tym krwawym konflikcie, czemu daje wyraz w emocjonalnym liście do matki, przypieczętowując rozstanie się nie tylko z Chorwacją (na ojczyznę trzeba sobie zasłużyć, nie jest ona nikomu dana przez sam fakt urodzenia się w określonym miejscu), ale również z matką i najbliższą rodziną:

Nisam mogao pripadati heteroseksualnoj većini jer sam rođen takav kakav sam rođen. [...] Postoji i takozvana nacionalna pripadnost. [...] Problem a priori nije jednostavan jer se istinska pripadnost mora i zaslužiti. [...] Da bi čovjek istinski nešto bio, da bi istinski nečemu pripadao, mora se čvrsto odreći onog mogućeg drugog, mora istinski ne-pripadati nečemu drugom. Moglo bi se to i preciznije reći, ali je dovoljno razumljivo ako kažem da istinska pripadnost traži istinsku žrtvu. [...] Domovinu nemam [...]. Stalo mi je presjeći pupčanu vrpcu. [...] ja pripadam svome svijetu, Ti pripadaš svome. I ti se svjetovi uglavnom ne dodiruju. Bolje je za nas oboje, bezbolnije, da tako bude zauvijek. (Bauer, 2011, s. 187–188)

Zdaniem Magdaleny Dyras powieści chorwackiego autora „rejestrują nieustannie doświadczenie utraty” (Dyras, 2012, s. 162). Wyrzeczenia, o których wspomina Albert, a także liczne straty, jakie ponoszą w życiu inni powieściowi bohaterowie, można też postrzegać przez pryzmat transgresji, ciągłego przekraczania granic, życia na krawędzi, dokonywania wyborów, które istotnie generują zysk kosztem jakiejś utraty. Według Sławomira Kaprańskiego „Tożsamość nie tyle »jest«, co »jest wytwarzana«, poprzez związane z władzą praktyki społeczne, będące niekończącym się procesem negocjacyjnym, ciągiem wymian i zapożyczeń przekraczającym granice” (Kapralski, 2010, s. 17). Przykładowo powieściowy bohater Bauera Albert traci rodzinę i ojczyznę, wyrzeka się swej niemieckiej tożsamości oraz terytorialnej przynależności do Chorwacji, lecz wybierając emigrację na zachód Niemiec, zyskuje swobodne życie jako homoseksualny artysta. W dodatku sam kreuje własną tożsamość, przybrawszy żydowskie nazwisko: „Promijenio sam prezime. Sada zvuči malo židovski. Time kazujem da nisam pravi Nijemac, iako sam dobio državljanstvo. Uostalom, danas je u Njemačkoj sasvim nobl biti Židov” (Bauer, 2011, s. 188).

W utworze *Karusel* pobrzmiewa metafora ludzkiego życia jako krótkiej, ulotnej opowieści, na którą składają się strzępy przywołanych reminiscencji, „karuzela wspomnień”, bergsonowskie „utrzymywanie się obrazów przy życiu” (Bergson, 2015, s. 128). W jednym z monologów Gabriela podkreśla wybiórczy aspekt mglistej pamięci:

O rođenju svome ne znamo ništa, o djetinjstvu malo, o sazrijevanju čuvamo neke uspomene, neke bismo najradije prešutjeli i pred sobom i pred drugima, i kada se iskreno zapitamo što zaista predstavlja nekakav događaj vrijedan pamćenja, onda nam pada na pamet neka sitnica u kojoj smo se ponijeli krivo, učinili nešto nespretno, a nije trebalo, ili čak i nije bilo jako

nespretno, ali su drugi to tako shvatili. Život se može gledati kao sasvim kratka priča, bez obzira na trajanje te fabule u stvarnom vremenu, kratka priča od nekoliko težnji, htijenja, i onda onih nekoliko nezgodnih sitnica koje pamtimo, najbolje pamtimo ono što bismo zapravo htjeli zaboraviti. (Bauer, 2011, s. 177–178)

Natomiast w utworze *Toranj kiselih jabuka* pamięć jawi się jako zbędny element ludzkiej egzystencji, który za sprawą niedoskonałości ludzkiego umysłu, traktującego przeszłość wybiórczo, magazynuje wspomnienia, które z czasem straciły na znaczeniu, jak pokryte kurzem księgi przechowywane na strychu:

Ali sa sjećanjima je kao s pretraživanjem knjiga koje smo zbog ovih ili onih razloga, neri-jetko zbog broja, odnijeli na tavan. Kada počnemo prekapati po njima, otkrivamo zaboravljene naslove, otkrivamo prasne korice koje su nam nekada puno značile, otkrivamo ta zaboravljena značenja pa se upuštamo u listanje, u čitanje i čučimo pokraj neke od kutja što mirišu na prolaženje vremena sve dok nam noge ne utru. [...] Koliko nam uopće vrijede te knjige u trenutku ponovnog otkrića? Koliko znače za mene uspomene iz vrtića pokopane slojevima aktualnih sjećanja? Neke od tih uspomena kao da uopće ne razumijem. (Bauer, 2011, s. 69–70)

Powołując się na teorię Kennetha Gergena, Harald Welzer reprezentuje stanowisko, że: „»pamięć to dyskursywny artefakt«, samo zaś opowiadanie zawsze jest pamiętaniem. [...] »posiadanie pamięci« należy traktować jako udział w tradycji kulturowej. Mówić o czyjejs przeszłości oznacza zatem wkraczać w tradycję mowy, która posiada stosownie dobrane zasady dobrze uformowanego zadania” (Welzer, 2009, s. 41).

Również w tej powieści Bauera rola assmanowskiej pamięci zmagazynowanej przejawia się w akcie pisania/snucia opowieści, w przekazie Gabrieli do Mirosława:

Baba Roza vjerovala je da kada nekom ispričaš svoj život, predaješ svoj lik u njegove ruke, stvaraš, oblikuješ još jednoga sebe, dobivaš drugi život, još jedan, počinješ živjeti u drugome. Ja ću se predati u tvoje pa ću postojati u priči koju ti želim dati, postojat ću čak i ako me ne bude. Kao Šeherezeda. Samo... tko zna hoćeš li me onako stvarnu, poznatiju nego što sam ti sada, hoćeš li me i sasvim stvarnu i dalje voljeti. (Bauer, 2011, s. 65–66)

Ulotności ludzkiej pamięci jest też świadom Albert, który uważa, że człowiek ma jedynie terażniejszość, jego trwanie w pamięci jest uzależnione natomiast od wspomnień w umysłach innych ludzi, a ostatecznie możliwe jest przetrwanie w postaci przedmiotów, fotografii, pamiętek itp.: „Proślost svakoga od nas u svojim opipljivim fragmentima pripada vlasniku ili vlasnicima albuma...” (Bauer, 2011, s. 188–189).

Przywołując myśl Jerzego Ziomka, trzeba wskazać, że „dzieło literackie stanowi pewną, jednostkową opowieść o historii — i właśnie jako takie ma wartość dokumentu. Każda opowieść nawiązuje dialog z głównym nurtem historii, przetwarza go, weryfikuje i artykułuje na swój indywidualny sposób. [...] Literatura staje się więc enklawą pamięci indywidualnej, nie znaczy to jednak wcale, że nie wchodzi ona w relację z pamięcią zbiorową” (Kaniewska, 2007, s. 126). Literatura jest medium kształtującym pamięć oraz medium refleksji nad pamięcią (Erll,

2009, s. 236). Istotnym elementem w prozatorskiej twórczości Ludwiga Bauera pozostaje przenikający się temat pamięci, tożsamości, a także braku przynależności (*priča o nepripadanju*) (Dimitrijević, 2012), w której za sprawą wychodzenia z amnezji rozbiciu ulega uporządkowany do pewnego momentu byt poszczególnych bohaterów, zmuszonych do konfrontacji z często nieprzystającymi do siebie elementami własnej tożsamości, z wielką historią w tle.

Utwory chorwackiego pisarza wpisują się w szeroki kontekst opowiadania o skomplikowanej bałkańskiej przeszłości, pełnej konfliktów i wojen, za którymi zawsze stały próby przyklejania komuś etykiet: religijnych, etnicznych, światopoglądowych, ideologicznych itp. Protagonisci prozy Bauera są nieco introwertyczni, często żyją w hermetycznym świecie własnych frustracji: „Bilo kako bilo, pamtim da sam i u ranom i u kasnijem djetinjstvu puno bio sasvim sam” (Bauer, 2013, s. 25). Autor stworzył jednak swoim postaciom możliwość lawirowania między niejednokrotnie wykluczającymi się tożsamościami. Niektórzy z nich stają zatem przed dylematem samodzielnego pokierowania swoim życiem i wyborem własnej wielowymiarowej chorwacko-niemieckiej przynależności.

Bibliografia

- Anić, V., Goldstein I. (2004). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Novi Liber.
- Bal, M. (2012). *Narratologia. Wprowadzenie do teorii narracji*, przeł. zesp. pod red. E. Kraskowskiej i E. Rajewskiej. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bauer, L. (2011). *Karusel ili Gabrijela naviješta novo doba*. Zagreb: Fraktura.
- Bauer, L. (2013). *Toranj kiselih jabuka*. Zagreb: Fraktura.
- Bauman, Z. (2007). O tarapatkach tożsamości w ciasnym świecie. W: W. Kalaga (red.), *Dylematy wielokulturowości* (s. 13–39). Kraków: Universitas.
- Bergson, H. (2015). *Materia i pamięć. O stosunku ciała do ducha*, przeł. W. Filewicz. Kraków: vis-à-vis etiuda.
- Dimitrijević, J. (2012). *Veštica i svetica na ringšpilu istorije*, 12.03. Pobrane z: booksa.hr (dostęp: 6.05.2019).
- Dyras, M. (2012). Literackie topografie pogranicza. Przypadek Sławonii. *Porównania*, 11, s. 157–165.
- Dziamski, G. (2007). Hybrydyczna tożsamość Europy Środkowej po 1989 roku. W: W. Kalaga (red.), *Dylematy wielokulturowości* (s. 163–176). Kraków: Universitas.
- Erll, A. (2009). Literatura jako medium pamięci zbiorowej, przeł. M. Saryusz-Wolska. W: M. Saryusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* (s. 211–248). Kraków: Universitas.
- Geiger, V. (1997). *Nestanak Folksdojčera*. Zagreb: Nova stvarnost.
- Hirsch, M. (2011). Pokolenie postpamięci, przeł. M. Borowski, M. Sugiera. *Didaskalia: gazeta teatralna*, 105, s. 28–36.
- Kaniewska, B. (2007). Doświadczenie historyczne w zapisie literackim. *Kultura Współczesna*, 3 (53), s. 119–128.
- Kapralski, S. (2010). Pamięć, przestrzeń, tożsamość. Próba refleksji teoretycznej. W: S. Kapralski (red.), *Pamięć, przestrzeń, tożsamość* (s. 9–46). Warszawa: Scholar.

- Lejeune, Ph. (2010). „*Drogi zeszyte..*”, „*drogi ekranie...*”. *O dziennikach osobistych*, przeł. A. Karpowicz, M. i P. Rodakowie. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Neumann, B. (2009). Literatura, pamięć, tożsamość, przeł. A. Pełka. W: M. Saryusz-Wolskiej (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* (s. 249–284). Kraków: Universitas.
- Niethammer, L. (2014). Po tej stronie *floating gap*. Pamięć zbiorowa i konstrukcja tożsamości w dyskursie naukowym, przeł. Lidex. W: K. Kończal (red.), *(Kon)teksty pamięci. Antologia* (s. 31–51). Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Paić, Ž. (2005). *Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija*. Zagreb: Antibarbaru.
- Ricoeur, P. (2005). *O sobie samym jako innym*, przeł. M. Adaszewski. Warszawa: PWN.
- Ricoeur, P. (2006). *Pamięć, historia, zapomnienie*, przeł. J. Margański. Kraków: Universitas.
- Stjepandić, D. (2014). *Književnost kao suprotnost kaosu*. Pobrane z: tjedno.hr/književnost-kao-suprotnost-kaosu/8.6.2014 (dostęp: 6.05.2019).
- Szperlik, E. (2015). Przeszłość odkrywana zmysłami. Reminiscencje zapachów i smaków w autobiograficznej prozie obszaru postjugosłowiańskiego. *Slavica Wratislaviensia*, 156. *Wielkie Tematy Kultury w Literaturach Słowiańskich, t. 11. Zmysły 2*, s. 377–388.
- Štiks, I. (2006). *Elijahova stolica*. Zagreb: Fraktura.
- Štiks, I. (2009). *Krzesło Eliasza*, przeł. D. Cirlić-Straszyńska. Warszawa: W.A.B.
- Vladanović, M. (2012). Ludwig Bauer: Karusel, *Moderna vremena*, 9.01. Pobrane z: www.mvinfo.hr/clanak/ludwig-bauer-karusel (dostęp: 6.05.2019).
- Welzer, H. (2009). Materiał, z którego zbudowane są biografie. W: M. Saryusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* (s. 39–58). Kraków: Universitas.
- Zlatar, A. (1998). *Autobiografija u Hrvatskoj: nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika*. Zagreb: Matica hrvatska.

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.6>

Data przesłania artykułu: 22.10.2019

Data akceptacji artykułu: 10.05.2020

SERGEI A. SHUL'TS

Vneštatnyj issledovatel', Rostov-na-Donu, Rossiâ

(Freelance researcher, Rostov-on-Don, Russia)

Наследие М. М. Бахтина: контуры целостности

M. M. Bakhtin's heritage: Contours of integrity

Abstract

The main contours that determine the integrity of Bakhtin's world are disclosed in the article through the interpretation of the development-change of Bakhtin's themes and concepts. Particular attention is paid to the formulation of the problems of methodology by Bakhtin. The term "scientific existence" ("scientific personality") is introduced. Bakhtin worked within the framework of "other science" (his term is from the work *On the Methodology of the Humanities*) and, in his later years (the third period of scientific creativity), post-scientificism. *Non-scientific* and *post-scientific* does not mean that the researcher brings something of his own into the studied text. But they imply such a multifaceted method that invariably refers to different contexts, including the personal context of the translator in his historicity. History with its changes and times, which everyone belongs to — this is the basis of historicity. The most important thing in Bakhtin is the whole history of his human and scientific existence, the history that he understood in the framework of dialogue in the world, which Bakhtin describes as the specific, responsible essence of man.

Keywords: Bakhtin, integrity, fragmentation, methodology, humanities

Dziedzictwo M. M. Bachtina — kontury integralności

Streszczenie

Główne zarysy definiujące integralność świata Bachtina ujawniają się w artykule poprzez interpretację rozwojowo-zmianową tematów i koncepcji badacza. Szczególną uwagę zwraca się na sformułowanie przez Bachtina problemów metodologicznych — między innymi wprowadzenie terminu „istnienie naukowe” („osobowość naukowa”). Bachtin działał w ramach „innej nauki” (termin pochodzi z jego pracy *O metodologii nauk humanistycznych*), a w późniejszych latach (trzeci okres

twórczości naukowej) jako postnaukowiec. „Nienaukowe” i „postnaukowe” wcale nie oznacza, że badacz wnosi coś własnego do badanego tekstu. Implikują za to wieloaspektową metodę, która niezmiennie odwołuje się do różnych kontekstów, w tym do osobistego kontekstu tłumacza w jego historyczności, to jest w swojej uniwersalności. Historia w jej przemianach i czasach, a wszyscy do niej należą, to podstawa uniwersalności. Najważniejsza w kontekście Bachtina jest cała historia jego ludzkiej i naukowej egzystencji — historia, którą pojmował w granicach (i „na granicach”) dialogu w świecie, która opisuje konkretną odpowiedzialną istotę osoby — dialog w świecie.

Słowa kluczowe: Bachtin, integralność, fragmentacja, metodologia, nauki humanistyczne

На первый взгляд, мир Бахтина кажется противоречивым: в нем нет строго симметричной соотнесенности положений и понятий, нет терминологической четкости (терминологический „импрессионизм” часто с метафоричностью, что сам исследователь отмечал в себе). Неблагоприятные условия для научного творчества, почти целиком прошедшего при тоталитаризме, не должны быть названы в качестве основной причины этого. Они могли предопределить лишь внешние формы, но внутренняя динамика развития Бахтина, органика его „фрагментарности” имманентны строю его личности, научной и человеческой. Всей серией своих „фрагментарных” работ Бахтин самоконструирует особую целостность. Н. К. Бонецкая справедливо пишет о пронизывающей все тексты Бахтина единой философской мысли (Бонецкая, 2016).

Кстати, Новалис и Ф. Шлегель жили при вполне благоприятных обстоятельствах, но они также изъяснялись посредством „отрывков”. Никакие реальные условия не вынуждали С. Кьеркегора выпускать свои книги, содержащие несводимые друг к другу взгляды, под чужими именами. А сколько в бумагах В. Дильтея (недооцененного в качестве важнейшего предшественника Бахтина) осталось черновых записей, набросков, вариаций, публикующихся сейчас сразу после корпуса его „канонических” текстов. Несистемность, внесистемность Бахтина — симптом нового способа мышления, нацеленного на преодоление узкого рационализма и „рокового теоретизма”¹ (Бахтин, 2003, с. 28). Нового времени, с их культом системы и девизом „как если бы меня (т. е. самого мыслителя как личности. — С. Ш.) не было” (Там же).

Отчуждение научных построений от личности исследователя, применение сциентистских методов в гуманитаристике (например, структурализм насквозь сциентичен) превращают „выразительное и говорящее бытие”² (Бахтин, 1996, т. 5, с. 8) — сам предмет гуманитаристики — в механизм. Разумеется, Бахтин никогда не имел в виду императив присутствия в научном тексте эмпирического человека — хотя уже давно немало подобного в таком роде прорывается в нынешних исследованиях под флагом якобы следования Бахтину.

¹ *К философии поступка*, 1920–1924.

² *К философским основам гуманитарных наук*, начало 1940-х гг.

Бахтин оценивал личностное начало в гуманитаристике преимущественно в виде проявления „научной личности”. В 1935 г. Э. Гуссерль зафиксировал возникновение „абсолютно нового модуса научности, где находят свое место всякий мыслимый вопрос — о бытии, [...] о так называемой »экзистенции«” (Гуссерль, 1995, с. 326). Упоминая „экзистенцию”, Гуссерль, в параллель к положениям Бахтина, фиксирует самораскрытие личности исследователя в научных текстах, в научном общении в целом — в качестве, добавим, именно „научной личности”, „научной экзистенции”.

Идея экзистенции („отдельного существования”) дополнена у Бахтина качеством диалогической открытости, „персоналистического дуализма” (термин Л. А. Гоготишвили). Хотя Ю. В. Колесниченко, ставя акцент на категории личности у Бахтина (Колесниченко, 2011), именно дуальность личностных начал упускает, сводя Бахтина чуть ли не к монизму. Диалогизм у Бахтина — это и данность (фактичность), и императив (долженствование). При этом „...персонализация ни в коем случае не есть субъективизация (т. е. навязывание своего. — С. Ш.). Предел здесь не я, а я во взаимоотношениях с другими личностями...” (*К методологии гуманитарных наук*, 1940, 1974) (Бахтин, 1979б, с. 370). Диалогизм надпсихологичен (надпсихологистичен), надэтичен, чем близок внепсихологической герменевтике, возникшей после В. Дильтея (М. Хайдеггер, Г.-Г. Гадамер, М. Франк, отчасти П. Рикёр) (ср. Бялостоцки, 2004).

„Фрагментарны” не только отрывочные или неоконченные тексты Бахтина, но также подготовленные им в качестве полноформатных книги. Все эти сочинения апеллируют к трансцендентным им смысловым контекстам, имеющим отношение к близким Бахтину (как „научной экзистенции”) теологическим, филологическим, философским, культурфилософским, эстетическим концепциям.

Понятие „система” — понятие вовсе не в ключе Бахтина, потому что оно подменяет реальное положение дел — собственным представлением, действительную целостность — навязыванием искусственных схем, в которых теряется фактическое наполнение всякой личности и вещи. Хотя Бахтин писал, что личность, как не могущая быть овеществленной, противостоит вещи, но даже к последней он призывал относиться в личностном ключе, видеть в ней личность.

Бахтинское высказывание о „чреватых словом” (Бахтин 1979б, с. 365) взрывает потенциал механистических стратегий и подходов, поскольку появление слова — уже возникновение дуально-персоналистического смысла. Слово всегда личностно, т. е. реально, фактично, тактильно: слово через свою направленность на предмет непосредственно отсылает к самому жизненно-историческому миру (см. Шульц, 2018). А смысл — та сфера, где „нет ничего абсолютно мертвого: у каждого смысла будет свой праздник возрождения” (Бахтин 1979б, с. 370).

Поэтому замечание Н. Д. Тмарченко о гуманитариях, стремящихся к осознанию целостности наследия Бахтина и при этом к якобы подмене „целостностью” якобы „действительной системности” Бахтина (Тмарченко, 2011, с. 29), игнорирует основу бахтинского мира, его пафос. Но поиск целостности в данном случае, вопреки структуралистскому тотальному обналичиванию бытия и сущего (т. е. приданию последним не свойственных им функций и недействительных смыслов), походит на „реконструкцию” (Гоготишвили, 1992, с. 116)³. Ведь проблема целостности какого-либо явления — также проблема его интерпретации.

Хорошо известно, что в истоке бахтинской мысли — осознание кризиса Европы эпохи Нового времени. Уже в первой опубликованной работе *Искусство и ответственность* (1919), Бахтин констатирует, что кризис — в том, что мир жизни, мир науки, мир искусства существуют автономно. В качестве объединяющего указанные феномены-миры момента Бахтин называет культуру, хотя имеется в виду экзистенциально-смысловой фон существования индивида. Тут в понятие культуры вкладывается предельно широкий онтическо-онтологический смысл. Вывод-императив статьи: „За то, что я пережил и понял в искусстве, я должен отвечать своей жизнью, чтобы все пережитое и понятое не осталось бездейственным в ней [...] Искусство и жизнь не одно, но должны стать во мне единым, в единстве моей ответственности” (Бахтин, 2003, т. 1, с. 5–6).

В финале статьи смысловой „удар” пришелся не столько на „личность”, сколько на „единство” ее „ответственности”, интегрирующее указанные феномены-миры. Безусловно, грамматическая форма „единство моей ответственности” неслучайна, подобрать иную нельзя. Лексема „моей” репрезентирует „я”, чем зафиксирована диалогическая открытость каждого субъекта: „я” — „на посылках” у своей ответственности, ее единства.

Идея „единства ответственности” „я” превышает привычную идею ответственности мыслителя, становясь категорией панфилософизации, вбирающей все отношения личности к самой себе, отношения интересубъективности, отношения личности с Богом, с миром (см. Шульц, 2017, с. 226–243). Истоки панфилософизации — в поздней античности (ценимый Бахтиным „последний римлянин” Боэций с его *Утешением философией*) и в привлекавшей особое бахтинское внимание эпохе Ренессанса (ср. абсолютных апологетов философии Дж. Бруно, Пико дела Мирандола и др.) Именно тогда возникла идея о том, что философия — высшая форма реализации личности, что звание философа наиболее полно воплощает идею человека. Панфилософизация, по нашему мнению, означает распространение длани философии на все сферы человеческой жизни и деятельности, неизменное „просвечива-

³ Тот же удачный термин — в работе Колесниченко, 2011.

ние» философии через все эти сферы, придание всему философского измерения и смысла⁴.

В статье *Искусство и ответственность* возникает принципиальный императив соотнесенности „я” со сферой искусства, предвосхищая философствование Бахтина с неизменным упором на эстетику (философию искусства; термин „философия искусства” в любом случае точнее термина „эстетика”, что отмечал еще Гегель). Диалогизм постулируется Бахтиным во всех сферах жизненно-исторического мира, включая области внешне „неживого” — тексты. Хотя для романтической эстетики всякий текст — вполне „живой”, наделенный самосознанием, что актуально также для Бахтина. „Живость” текста — в оставленных в нем следах „я”, т. е. автора и тех, с кем он был в интесубъективном контакте (другие „я” и другие тексты). В статье Канаева *Современный витализм* обращено внимание на распространенную в первой половине XX в. (Н. О. Лосский и др.) концепцию, придающую смысл живого даже неорганическому. Таково и бахтинское отношение к тексту: оживотворение, что свидетельствует о постромантической рецепции романтической теории „живости” художественного произведения.

Термин „эстетика” после справедливых инвектив М. Хайдеггера и Г.-Г. Гадамера нельзя употреблять в прежнем значении (через выдвигание „чувственного”), однако с новыми коннотациями — допустимо. Так и поступал Бахтин, нередко трансформируя семантику ряда устоявшихся терминов, на что указала Л. Силард (Силард, 2008, с. 201)⁵.

Бахтинский изначальный замысел т. н. „первой” („нравственной”) философии гораздо шире этики. В качестве посленицшевского автора Бахтин знает, что жизнь больше этики. Он универсализирует вопрос о диалоге до уровня экзистенции в ее сцепленности с жизненно-историческим миром. Это делает Бахтина философом в самом полном значении — философом в литературоведении, в лингвистике (хотя он резко критиковал лингвистику, предлагая переход к „металингвистике”, но прекрасно разбирался также непосредственно и в первой — (Алпатов, 2005)) и т. д. На частые упрёки Бахтину со стороны отдельных исследователей в якобы „случайности” его литературоведческой деятельности нельзя не заметить: если литературоведение — „ведение” (постижение, понимание) литературы, то почему „ведение” должно ограничиваться узким реестром подходов, исключающих философию?

„Сплошь ответственная личность” занимает „единое и единственное” место в „событии бытия” (Бахтин, 2003, с. 16). Всякий личностный „поступок” — от мысли до конкретного действия, от научной работы до произведения искусства — происходит в конкретном у каждого „событии бытия”,

⁴ Постулат о неизбежности такого „просвечивания” философии сформулирован также в ценной работе Сурио, 1994.

⁵ Л. Силард приводит в качестве примера отношение Бахтина к терминам З. Фрейда.

неизменно ведущем к смысловому приращению. На основе идеи события-поступка предлагает свою оригинальную целостную трактовку бахтинского наследия Т. В. Щитцова, однако чересчур тотально экстраполируя ее на все сферы (Щитцова 2002).

Существует проблема спорных относительно авторства текстов так называемого „бахтинского круга” 1920-х гг., куда входили П. Н. Медведев, В. Н. Волошинов, И. И. Канаев и др. Это тексты, участие в создании которых Бахтина, прямое или косвенное, очевидно. Входя в качестве составного „игрового” элемента в бахтинский контекст/интертекст, они не во всем совпадают с личными убеждениями Бахтина, его „научной экзистенцией”. Но их необходимо целиком и полностью учитывать.

Хотя пафос и топика работ Бахтина 1920-х гг. развивается в последующих сочинениях, ранний этап его деятельности (до конца 1920-х гг.) нельзя считать абсолютной точкой отсчета в развитии Бахтина. Не приходится допускать лишь оформление затем Бахтиным уже заранее заданного. На наш взгляд, Бахтин как оригинальный, самобытный, ни на кого не похожий философ/филолог проявил себя скорее с 1930-х гг. — с исследований о романе (в том числе о романном хронотопе в аспекте исторической поэтики, о романе воспитания), а также с работы о Рабле и карнавале.

Если первое издание книги о Достоевском (1929) находится на границе между ранним и последующими периодами, то названные выше тексты (о романном хронотопе в аспекте исторической поэтики, о романе воспитания, о Рабле и карнавале) образуют второй этап бахтинского творчества, продолжающийся примерно до конца 1940-х гг. (до защиты диссертации о Рабле). Примерно с конца 1940-х — начала 1950-х гг. начинается третий, последний, этап — период переосмысления Бахтиным, казалось бы, решенных вопросов, их развития на новом этапе и в новых исторических условиях, период постнаучности. Однако не нужно думать, что в третий период своего научного творчества Бахтин якобы лишь „подводил итоги”: он продолжал развиваться и вновь создал много новых существенных концепций (теория первичных/вторичных речевых жанров, теория текста/произведения, уточнение теории контекста и др.).

Вновь повторим: неправомерна экстраполяция смыслов с раннего периода деятельности Бахтина на последующие. Помимо полной некорректности подобной подмены последующего начальным здесь также возникает неточная трактовка самого начального (т. е. первого периода).

Попробуем взглянуть на ранний этап Бахтина под непредвзятым углом зрения. В работе *Автор и герой в эстетической деятельности* (1920–1924) поставлена проблема диалога автора и героя в качестве равноправных сторон онтически-онтологически укорененной эстетической фантазии „я”-художника как диалога сознаний и диалога имманентного самому сознанию (имею в виду самосознание). Согласно Бахтину, ярко модель диалога воплощена

в романе — жанре, обращенном к незавершенному настоящему и находящемся с ним в „фамильярном контакте” (*Слово в романе*, 1934–1935 и группа примыкающих работ).

Высшая разновидность диалога описана в книге о Достоевском (1-е издание — 1929; 2-е, существенно переработанное — 1963) и названа полифонией. Полифония и диалог существуют, по Бахтину, целиком в плоскости речи (и также в соотношении с „внутренней речью” субъекта), речевого взаимодействия. Полифония означает равноправие „голосов”, „точек зрения” автора и героя, здесь невозможны случаи господства какой-либо из сторон⁶. Автор, выполняя функцию завершения и оформления героя (тезис из *Автора и героя...*), вместе с тем входит своим „голосом”, кругозором, точкой зрения в кругозор, точку зрения героя (тезис из книги о Достоевском). Отсюда вытекает, что „герой”, в свою очередь, также делает „автора” тем, кто тот есть. И герой, и автор оказываются одновременно и завершенными, и незавершенными, в чем — попытка „примирения” сторон, „примирения” искусства с жизнью.

В полифоническом мире Достоевского на основании отсутствия некоей „определенности”⁷ — согласно логике Бахтина — ощутимы моменты схождения скорее неких „медиумов”, чем личностей. „Медиумы” лишь „пропускают” через себя некую идейную позицию, однако не выражают своего индивидуального отношения к ней или не имеют его. Отсюда возникает вывод о личностной недовоploщенности и героев, и автора в мире Достоевского.

Еще С. Г. Бочаров справедливо отметил, что первое издание бахтинской книги о Достоевском (1929), как и рассуждения о нем в трактате *Автор и герой в эстетической деятельности*, не являются вполне апологетическими (Бочаров 2004)⁸. В частности, называя героя Достоевского „неискупленным”, Бахтин тем самым обнаруживает отказ писателя „завершить” (эстетически) своего персонажа, т. е. сделать того „очистившимся”, „позитивным”. Таким образом, уже в работах 1920-х годов исследователь провозглашает взаимопереход эстетики и этики⁹; добавим: трактуемых им часто в религиозных, богословских категориях.

⁶ Д. М. Магомедовой точно отмечено, что в семантическое гнездо „полифония” входит синонимическая цепочка других понятий: „контрапункт”, „голос”, „сознание”, „мир”, „кругозор”, „центр”, „индивидуальная воля”, „точка зрения”, „слово” и др. (Магомедова, 1997, с. 166).

⁷ Отсутствие у Достоевского определенности Бахтин называет амбивалентностью. Отсутствие „определенности” в полифонии Достоевского допустимо косвенно описать словами А. А. Ахматовой: „И кто автор, и кто герой...” (Ахматова, 1990, с. 336). Нельзя исключать, что данная реплика появилась в *Поэме без героя* после знакомства Ахматовой с первым изданием книги Бахтина о Достоевском.

⁸ В. В. Здольников справедливо отметил полемичность этой книги. См. Здольников, 2003, с. 21.

⁹ См. Де Микиель, 2001, с. 37.

В *Проблеме речевых жанров* (1952–1953) выдвинута идея о прямой связи разговорно-житейских („первичных”) жанров и жанров художественных („вторичных”). Тем самым признается соположенность искусства и жизни, их взаимодействие. На той же идее (близкой Ренессансу и романтизму) основан бахтинский концепт „творческого хронотопа”, также декларирующий взаимосцепленность искусства и жизни.

От топики духа и души, подводимых под категорию „диалог”, Бахтин переходит к топике тела в качестве иной стороны „я” (главы VII и VIII в „Формах времени и хронотопа в романе”, 1937–1938; первый вариант книги о Рабле, 1940; книга „Творчество Ф. Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса”, 1965 и др.) Так реализуется намеченное им ранее целостное рассмотрение личности: „история тела в идее человека” (Бахтин, 1979а, с. 58). Тело интерпретируется с помощью концепта „карнавал”.

Карнавал — празднество, уходящее своими корнями в аграрные ритуалы и новогодние торжества средиземноморских народов; имеются параллели во всех культурах (в России это — масленица). По Бахтину, карнавал — особое состояние жизни, когда снимаются официальные установления, когда „сама жизнь играет, а игра на время становится жизнью” (Бахтин, 1990, с. 11). Тело, подобно духу и душе, такой же момент личности, который не охватишь лишь изнутри себя и который нуждается в оформлении со стороны „другого”.

Народ, сливающийся воедино в карнавальном веселье, не делится на зрителей и участников, в „коллективном народном теле” „моя” телесность оформляется, существуя в аспекте „я-для-себя” (изнутри) и в аспекте „я-для-другого” (извне). В карнавале тело с его этически „двусмысленными” моментами, с его физиологией входит в спиритуальную иерархию. Телесный низ символизирует рост, плодородие, жизненную силу. Карнавал в качестве пиршества плоти совершается ради вознесения духа. С. Стерна-Ваховяк в связи с Бахтиным верно отмечает, что „смех необходим как манифестация человечности, жизненной силы” и что „именно карнавал” „является сам по себе абсолютом очеловечивания” (Стерна-Ваховяк, 2003, с. 284, 286). При этом бахтинские поиски „очеловечивания” мира недопустимо тесно привязывать лишь к обстоятельствам его времени¹⁰.

Телесность, интерпретированная в аспекте ритуальной праздничности, обретает статус „последней реальности”, задающей смысловые горизонты человеческого существования, их приращение и смену. Истоки понимания себя и мира оказываются не вне человека, а в нем же. Так обеспечивается неразорванность человеческого сознания. Неизбежно соотнесение карнавальной теории Бахтина с построениями Э. Гуссерля о „жизненном мире” как допредикативной подручности, донучно раскрывающей и удостоверя-

¹⁰ Такая „привязка” предложена, например, в работах: Аверинцев, 1993; Clark, Holquist, 1984.

ющей само бытие и М. Мерло-Понти о „феноменальном теле”, „диком Бытии” в качестве видов тактильной топологии, изначально-непосредственно конституирующей акт восприятия мира¹¹.

Карнавал, карнавализованные (серьезно-смеховые) жанры (мениппея, мистерия и др.) сохраняют прямую связь с телесностью. Сам диалогический контекст сближен с нею: „Только благодаря народной культуре современность Гоголя приобщается к »большому времени«”¹² (Бахтин, 2010, с. 520).

Бахтин нередко подчеркивал роль для своего становления Канта и неокантианцев. Однако бахтинское развитие кантовской мысли весьма напоминает не столько о Г. Когене и иных неокантианцах (см. Библер, 1991, с. 9–36; Махлин, 2010, с. 441–461), сколько о М. Хайдеггере (см. Хайдеггер, 1997, с. 108–113). У Хайдеггера и Бахтина кантовская гносеология (в том числе кантовская идея „конструкции” — полусолипсического „создания” предметности, у Ницше переделанная в идею „проектирования”) трактуется в качестве вида онтологии, благодаря чему Кант и неокантианство преодолеваются.

Бахтинская теория диалога — разновидность понимающей онтологии, т. к. описывает конкретное ответственное бытие личности — диалог-в-мире. Однако во всяком диалоге полное (абсолютное) понимание как тождество взглядов невозможно, поскольку это тавтология. Тавтология — не просто повторение того же, а уход от решения вопросов, их консервация в их прежнем состоянии с отказом в обсуждении; тут даже не остановка на месте, но отбрасывание назад. В диалоге „дар” каждого превосходит узкорационалистическую идею якобы „полного понимания” — неизменно мнимого.

Поэтому всегда необходим избыток понимания, которого должно быть больше, чем нужно. Здесь у Бахтина — переинтерпретация кантовского гносеологического дуализма „вещи в себе” и „вещи для себя”. „Вещь в себе” у Канта непознаваема, но ведь и „вещь для себя”, согласно Канту, якобы способная быть познанной, — не откроется механистическому познанию. Отсюда бахтинский императив избытка понимания („прироста”, „обновления”), чем снимается вопрос о „точном”/„полном” познании/постижении.

С тем же императивом избытка понимания соотнесена бахтинская идея текста как своего рода монады, стягивающей к себе все остальные тексты данной смысловой сферы (*Проблема текста*, 1959–1960): здесь дело идет об индетерминированном созидании идеалистического/идеаторного диалога текстов в качестве „живых”, „свободных” — что уже в силу своего идеализма отличается от кажущейся сходной теории К. Поппера о „третьем мире” или от заданной Ю. Кристевой теории интертекстуальности, в которой редуцирован бахтинский историзм. Однако сами термины Поппера и Кристевой допустимо применять с новым, уточненным значением.

¹¹ Иногда такие параллели проводятся, но они нуждаются в подробном раскрытии.

¹² *Рабле и Гоголь (Искусство слова и народная смеховая культура)*, 1940, 1970.

Акцентированное Бахтиным „большое время” жизненно-исторического мира — не просто история культуры, а экзистенциальная история в смене ее смыслов, сближенная с концептом „незавершенное настоящее”. В заметках *К методологии гуманитарных наук* указано на „идею мировой целокупности” и на подразумеваемые ею интересубъективные отношения как „спланиваемые” „теплотой” „тайны” (Бахтин, 1979б, с. 361). Идея общей тайны восходит тут к этимологии „символа” в качестве составленного из двух частей феномена: будучи разделенными, они должны вновь сойтись, благодаря чему общая „тайна” и реализуется.

Сам вопрос о „тайне” обращает к мифо-фольклорному контексту, но особенно же — к практике первохристиан, вынужденных скрываться в убежищах и катакомбах¹³. Заметим, у Бахтина дело идет не о разгадке этой „тайны”, а о некоем ее осуществлении в самой ее сокрытости. Налицо теологический, религиозный подтекст суждения о „теплоте” общей „тайны”. Этот подтекст обращает к загадке экзистенциального сакрализованного (через аспект по-христиански тотального признания другого „я”) диалога-в-мире.

Бахтин называет все гуманитарные науки филологическими, поскольку „как часть и в то же время общее для всех них — слово” (Бахтин, 1979б, с. 363). Налицо постулирование филологии не только основой гуманитарных наук, но также признание „филологичности” каждой из них. Отсюда идея взаимоперехода разновидностей науки в не-унитарном единстве гуманитаристики¹⁴. Бахтин уже в ранних работах (тем более в последующих) наметил контуры герменевтики в ее нынешних вариантах, философской антропологии, исторической антропологии, культурной антропологии, нарратологии (через проблему автора и героя), интертекстуальности, даже деконструкции. И после его смерти его труды участвуют в формировании гуманитарной повестки дня, включая непременно вопросы метода.

Не точность, а глубина проникновения объявляется Бахтиным критерием гуманитарных исследований. Это неизбежно соотносено с его вниманием к „самим словам” (по аналогии с „самими вещами” Э. Гуссерля), их внутренней и внешней форме. По выражению О. Мандельштама, „судьей и свидетелем” (Мандельштам, 1991, с. 224) тут будет только сам язык и сама речь в их историческом воплощении через языковую личность, в задаваемом ими смыслопорождении. Во второй половине XX в. Ж. Делёз, также акцентируя роль слов, призвал, напротив, считать критерием поверхностность (Делёз, 1995, с. 23). Цена такого „наоборот” в данном случае совсем невелика.

Когда Бахтин отмечал собственную терминологическую вариативность, он зафиксировал присущую вообще гуманитаристике привилегию — в зависимости от контекста и ракурса быть в словесном воплощении многозначной, но с обязательством ответственности. Эти привилегия и ответствен-

¹³ О роли для Бахтина христианского контекста см. Coates, 2005.

¹⁴ Вновь допустимы параллели к концепту „третьего мира” К. Поппера.

ность взаимообратимы, что выводит к измерению собственно словесного историального движения гуманитаристики — через самодвижение/самораскрытие/саморазвитие непосредственно слов (понятий, концептов, терминов, образов-понятий и т. п.) О подобном перетекании слов точно написал А. В. Михайлов (Михайлов, 2006, с. 264, 310–312). Это момент исторической поэтики культуры и самой жизни. Поскольку жизнь существует в тех или иных формах, и они всякий раз самоценны, т.е. внесистемны, допустимо рассуждать о внесистемной, „поэтике жизни”. К такой постановке вопроса близок В. Дильтей (см. Дильтей, 2001, с. 263–436), а также его современник Аполлон Григорьев, создатель теории „органической критики”, сопоставляющей искусство и жизнь (см. Шульц, 2013).

Бахтин работал в рамках „инонаучности” (термин из *К методологии...*) и в поздние годы (третий период научного творчества) — постнаучности. Инонаучность и постнаучность вовсе не означают, что исследователь нечто своё привносит в исследуемый текст. Но они подразумевают такую много-составность метода, которая неизменно апеллирует к самым разным контекстам, включая личностный контекст истолкователя в его историчности, т. е. в его общезначимости. История в ее сменах и временении, принадлежность к ней каждого — вот основа общезначимости. Главное у Бахтина говорится всей историей его человеческой и научной экзистенции — историей, осмысленной им в границах (и „на границах”) диалога-в-мире.

Библиография

- Аверинцев, С. С. (1993). Бахтин и русское отношение к смеху. В: *От мифа к литературе. Сб. в честь 75-летия Е. М. Мелетинского* (с. 341–345). Москва: РГГУ [Averintsev, S. S. (1993). Bakhtin i russkoyeotnosheniye k smekhu. V: *Ot mifa k literature. Sb. v chest' 75-letiya Ye. M. Meletinskogo* (s. 341–345). Moskva: RGGU].
- Ахматова, А. А. (1990). Поэма без героя. В: *eadem, Сочинения в 2-х тт.*, т. 1 (с. 319–349). Москва: Правда [Akhmatova, A. A. (1990). „Poema bez geroya”. V: *eadem, Sochineniya v 2-kh tt.*, т. 1 (s. 319–349). Moskva: Pravda].
- Алпатов, В. М. (2005). *Волошинов, Бахтин и лингвистика*. Москва: Языки славянских культур [Alpatov, V. M. (2005). *Voloshinov, Bakhtin i lingvistika*. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur].
- Бахтин, М. М. (1979а). Автор и герой в эстетической деятельности. В: *idem, Эстетика словесного творчества* (с. 7–180). Москва: Искусство [Bakhtin, M. M. (1979а). Avtor i geroy v esteticheskoy deyatel'nosti. V: *idem, Estetika slovesnogo tvorchestva* (s. 7–180). Moskva: Iskusstvo].
- Бахтин, М. М. (1979б). К методологии гуманитарных наук. В: *idem, Эстетика словесного творчества* (с. 361–373). Москва: Искусство [Bakhtin, M. M. (1979б). K metodologii gumanitarnykh nauk. V: *idem, Estetika slovesnogo tvorchestva* (s. 361–373). Moskva: Iskusstvo].
- Бахтин, М. М. (1990). *Творчество Ф. Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. 2-е изд. Москва: Художественная литература [Bakhtin, M. M. (1990). *Tvorchestvo F. Rable*

- i narodnaya kul'tura srednevekov'ya i Renessansa*. 2-e izd. Moskva: Khudozhestvennaya literatura].
- Бахтин, М. М. (1996). *Собрание сочинений*, т. 5. Москва: Русские словари [Bakhtin, M. M. (1996). *Sobraniye sochineniy*, t. 5. Moskva: Russkiye slovani].
- Бахтин, М. М. (2003). *Собрание сочинений*, т. 1. Москва: Русские словари; Языки славянской культуры [Bakhtin, M. M. (2003). *Sobraniye sochineniy*, t. 1. Moskva: Russkiye slovani; Yazyki slavyanskoy kul'tury].
- Бахтин, М. М. (2010). *Собрание сочинений*, т. 4 (2). Москва: Языки славянских культур [Bakhtin, M. M. (2010). *Sobraniye sochineniy*, t. 4 (2). Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur].
- Библер, В. С. (1991). *М. М. Бахтин, или Поэтика культуры*. Москва: Гнозис [Bibler, V. S. (1991). *M. M. Bakhtin, ili Poetika kul'tury*. Moskva: Gnozis].
- Бонецкая, Н. К. (2016). *Бахтин глазами метафизика*. Москва; Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив [Bonetskaya, N. K. (2016). *Bakhtin glazami metafizika*. Moskva; Sankt-Peterburg: Tsentr humanitarnykh initsiativ].
- Бочаров, С. Г. (2004). Книга о Достоевском на пути Бахтина. В: *Бахтинский сборник* (с. 281–314). Москва: Языки славянских культур. Вып. 5 [Bocharov, S. G. (2004). *Kniga o Dostoyevskom na puti Bakhtina*. V: *Bakhtinskiy sbornik* (с. 281–314). Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur. Vyp. 5].
- Бялостоцки, Д. (2004). Разговор — как диалогика, прагматика и герменевтика: Бахтин, Рорти, Гадамер. В: *Бахтинский сборник* (с. 75–87). Москва: Языки славянских культур. Вып. 5 (пер. с польск.) [Byalostotski, D. (2004). *Razgovor — kak dialogika, pragmatika i hermenevtika: Bakhtin, Rorti, Gadamer*. V: *Bakhtinskiy sbornik* (с. 75–87). Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur. Vyp. 5 (per. s pol'sk.)].
- Гоготшвили, Л. А. (1992). Варианты и инварианты Бахтина, *Вопросы философии*, 1 [Gogotishvili, L. A. (1992). *Varianty i invarianty Bakhtina, Voprosy filosofii*, 1].
- Гуссерль, Э. (1995). Кризис европейского человечества и философия. В: *Культурология. XX век*. Москва: Юристъ. (пер. с нем.) [Gusserl', E. (1995). *Krizis evropeyskogo chelovechestva i filosofiya*. V: *Kul'turologiya. XX vek*. Moskva: Yurist' (per. s nem.)].
- Делёз, Ж. (1995). *Логика смысла*. Москва: Издательский центр „Академия”. (пер. с фр.) [Delëz, Zh. (1995). *Logika smysla*. Moskva: Izdatel'skiy tsentr „Akademiya”. (per. s fr.)].
- Дильтей, В. (2001). Воображение поэта. Элементы поэтики; Фрагменты „Поэтики”. В: В. Дильтей, *Собр. соч.: В 6 т.*, т. 4 (с. 263–436). Москва: Дом интеллектуальной книги. (пер. с нем.) [Dil'tey, V. (2001). *Voobrazheniye poeta. Elementy poetiki; Fragmenty „Poetiki”*. V: V. Dil'tey, *Sobr. soch.: V 6 t.*, t. 4 (s. 263–436). Moskva: Dom intellektual'noy knigi (per. s nem.)].
- Здольников, В. В. (2003). Книга Бахтина о Достоевском в контексте литературной борьбы 20-х годов, *Диалог. Карнавал. Хронотон*, 1–2, с. 5–21 [Zdol'nikov, V. V. (2003). *Kniga Bakhtina o Dostoyevskom v kontekste literaturnoy bor'by 20-kh godov, Dialog. Karnaval. Khronotop*, 1–2, s. 5–21].
- Канаев, И. И. (1993). Современный витализм. *Диалог. Карнавал. Хронотон*, 4, с. 99–115 [Kanayev, I. I. (1993). *Sovremennyy vitalizm. Dialog. Karnaval. Khronotop*, 4, s. 99–115].
- Колесниченко, Ю. В. (2011). Личность как бытие: концепция личности в ранних философских работах М. М. Бахтина, *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия I: Богословие. Философия. 2011. Вып. 4 (36)*, с. 65–79 [Kolesnichenko, Yu. V. (2011). *Lichnost' kak bytiye: kontseptsiya lichnosti v rannikh filosofskikh rabotakh M. M. Bakhtina, Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo humanitarnogo universiteta. Seriya I: Bogosloviye. Filosofiya. 2011. Vyp. 4 (36)*, s. 65–79].
- Магомедова, Д. М. (1997). Полифония. В: *Бахтинский тезаурус* (с. 164–174). Москва: РГГУ [Magomedova, D. M. (1997). *Polifoniya. V: Bakhtinskiy tezaurus* (s. 164–174). Moskva: RGGU].

- Мандельштам, О. Э., (1991). *Собрание сочинений в 4-х т.*, Т. 1. Москва: Terra [Mandel'shtam, O. E., (1991). *Sobraniye sochineniy v 4-kh t.*, t. 1. Moskva: Terra].
- Махлин, В. Л. (2010). Бахтин и неокантианство (подступы к проблеме). В: И. Н. Грифцова, Н. А. Дмитриева (ред.), *Неокантианство немецкое и русское: между теорией познания и критикой культуры* (с. 441—461). Москва: РОССПЭН [Makhlin, V. L. (2010). Bakhtin i neokantianstvo (podstupy k probleme). V: I. N. Grifsova, N. A. Dmitriyeva (red.), *Neokantianstvo nemetskoye i russkoye: mezhu teoriyey poznaniya i kritikoy kul'tury* (s. 441—461). Moskva: ROSSP·EN].
- Микиель Де, М. (2001). К этике словесного творчества (Вокруг „Проблем творчества Достоевского” Бахтина). *Slavica Tergestina. Trieste*, 9, [Mikiyel' De, M. (2001). K etike slovesnogo tvorchestva (Vokrug „Problem tvorchestva Dostoyevskogo” Bakhtina). *Slavica Tergestina. Trieste*, 9].
- Михайлов, А. В. (2006). Дильтей и его школа. В: *idem, Избранное. Историческая поэтика и герменевтика*. Санкт-Петербург [Mikhaylov, A. V. (2006). Dil'tey i ego shkola. V: *idem, Izbrannoye. Istoricheskaya poetika i germeneytika*. Sankt-Peterburg].
- Силард, Л. (2008). Бытие и язык как проблема первичных и вторичных жанров. В: *Человек как слово. Сб. в честь В. Айрапетяна*. Москва [Silard, L. (2008). Bytiye i yazyk kak problema pervichnykh i vtorichnykh zhanrov. V: *Chelovek kak slovo. Sb. v chest' V. Ayrapetyana*. Moskva].
- Стерна-Ваховяк, С. (2003). Язык смеха, *Диалог. Карнавал. Хронотоп*, 1–2, с. 280–286 (пер. с польск.) [Sterna-Vakhovyak, S. (2003). Yazyk smekha, *Dialog. Karnaval. Khronotop*, 1–2, s. 280–286 (per. s pol'sk.)].
- Тамарченко, Н. Д. (2011). „Эстетика словесного творчества” Бахтина и русская философско-филологическая традиция. Москва: Изд-во Кулагиной [Tamarchenko, N. D. (2011). „Estetika slovesnogo tvorchestva” Bakhtina i russkaya filosofsko-filologicheskaya traditsiya. Moskva: Izd-vo Kulaginoy].
- Тамарченко, Н. Д. Искусство и философия. *Вопросы философии*, 7–8. (пер. с фр.) [Tamarchenko N. 1994). Iskusstvo i filosofiya, *Voprosy filosofii*, 7–8 (per. s fr.)].
- Хайдеггер, М. (1997). *Кант и проблема метафизики*. Москва: Логос. (пер. с нем.) [Khaydegger, M. (1997). *Kant i problema metafiziki*. Moskva: Logos. (per. s nem.)].
- Шульц, С. А. (2013). Гоголь — Аполлон Григорьев — Дильтей. В: *Творчество Гоголя и русская общественная мысль. Тринадцатые Гоголевские чтения* (с. 272–279). Москва; Новосибирск: Новосибирский издательский дом [Shul'ts, S. A. (2013). Gogol' — Apollon Grigor'yev — Dil'tey. V: *Tvorchestvo Gogolya i russkaya obshchestvennaya mysl'. Trinadtsatye Gogolevskiy chteniya* (s. 272–279). Moskva; Novosibirsk: Novosibirskiy izdatel'skiy dom].
- Шульц, С. А. (2017). М. М. Бахтин, Р. Ингарден, П. П. Пазолини о категории ответственности, *Slavica Tergestina. Trieste*, 19, 2, с. 226–243 [Shul'ts, S. A. (2017). M. M. Bakhtin, R. Ingarden, P. P. Pazolini o kategorii otvetstvennosti, *Slavica Tergestina. Trieste*, 19, 2, s. 226–243].
- Шульц, С. А. (2018). Стендаль, Пушкин, Гоголь: к метафизике „памятника”. *Вопросы литературы*, 1, с. 87–112 [Shul'ts, S. A. (2018). Stendal', Pushkin, Gogol': k metafizike „pamyatnika”. *Voprosy literatury*, 1, s. 87–112].
- Щитцова, Т. В. (2002). *Событие в философии Бахтина*. Минск: Логвинов [Shchittsova, T. V. (2002). *Sobytiye v filosofii Bakhtina*. Minsk: Logvinov].
- Clark, K., Holquist, M. (1984). *Mikhail Bakhtin*. Cambridge, MA-London: Belknap press of Harvard univ. press.
- Coates, R. (2005). *Christianity in Bakhtin. God and the Exiled Author*. Cambridge, MA: Cambridge univ. press.

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.7>

Data przesłania artykułu: 6.03.2021

Data akceptacji artykułu: 30.03.2021

MATEUSZ WIŚNIEWSKI

Uniwersytet Wrocławski, Polska

(University of Wrocław, Poland)

O koncepcji badania turcyzmów w języku czeskim

On the concept of researching turcisms in Czech language

Abstract

The article examines different concepts of researching Turkish loanwords in modern Czech language in comparison with Polish approaches. It describes the rather faint interest in this issue as well as some problems with understanding the term turcism, and places it among expressions that have a wider meaning, such as orientalism or even arabism. It also gives examples showing interpretation of Turkish-originated words in Czech dictionaries. The paper also includes possible ways, both direct and indirect, of incorporating Turkish-originated words into Czech and asks a question about a language mediator in contacts between Turk languages and Czech and Polish.

Keywords: Czech, Turkish, borrowings, loanwords, language contact

O konceptu zkoumání turcismů v českém jazyce

Shrnutí

Článek ukazuje různé koncepce výzkumu tureckých výpůjček v současném českém jazyce ve srovnání s polským přístupem. Vnímá spíše nevelký zájem jazykovědné bohemistiky o tuto problematiku a popisuje některé problémy s porozuměním pojmu *turcismus* a řadí ho mezi výrazy, které mají význam širší, například *orientalismus* nebo dokonce *arabismus*. Uvádí též příklady interpretace slov tureckého původu ve slovnících. Příspěvek naznačuje také možné přímé i nepřímé cesty slov z turečtiny do češtiny a formuluje otázku jazyka zprostředkovatele v kontaktech mezi tureckými jazyky a češtinou a polštinou.

Klíčová slova: čeština, turečtina, výpůjčka, přejímka, jazykový kontakt

Badając tematykę bezpośrednich czy pośrednich oddziaływań między językami, najlepiej cofnąć się do czasów, w których ich użytkownicy mieli z sobą intensywny kontakt (Boček, 2010, s. 18) — obraz, jaki uda nam się odtworzyć, będzie najprawdopodobniej tym bardziej niekompletny, im dalej w czasie, a może i w przestrzeni, oddalamy się od języka nam współczesnego. To stwierdzenie jest, jak sądzę, zasadne w odniesieniu do takich niepierwszoplanowych i przeważnie zadawnionych oddziaływań między odległymi od siebie językami, do jakich wypada zaliczyć oddziaływania między językiem tureckim i czeskim.

Zapożyczenia, czyli obce w strukturze języka wyrazy, zwroty, typy derywatów, formy fleksyjne, konstrukcje składniowe czy związki frazeologiczne (Markowski, 2004, s. 1692; Karlík, Nekula, Pleskalová, 2002, s. 542; Nekula, 2017), występują w różnym natężeniu w większości języków świata. Przez wieki pochodzenie tego zjawiska można było wyjaśnić dość prosto — to przede wszystkim kontakty między użytkownikami różnych języków¹: czy to dobrowolne, jak handel, kult religijny, stosunki dyplomatyczne lub — od pewnego czasu — po prostu podróże, czy też bardziej skomplikowane, jak na przykład zbrojny konflikt polityczny i jego konsekwencje (również lingwistyczne) dla danej kultury.

Choć zapożyczenia można klasyfikować na różne sposoby, w języku na płaszczyźnie dostrzegalnej dla przeciętnego jego użytkownika widoczne są one najbardziej w planie leksykalnym, odnoszącym się do najbardziej otwartego (czy podatnego na wpływy) podsystemu języka. Słownictwo, którego się używa nawet na co dzień, jest bowiem mniej lub bardziej wyraźnie naznaczone obcym wpływem. Tak jak dzisiaj język angielski jest uznawany za najważniejszego światowego „eksportera” materiału leksykalnego (Furiassi, 2003, s. 121–142), tak w ciągu wieków zarówno w czeszczyźnie, jak i polszczyźnie tytułem tego najbardziej oddziałującego na jeden czy drugi określić można było różne języki. Obok tych dominujących dawców (albo wraz z nimi) marginalnie czy okazjonalnie zaznaczali swój wpływ oczywiście również inni, niekiedy przypadkowi, „eksporterzy”.

* * *

W niniejszym artykule podejmę próbę rozważenia kilku kwestii odnoszących się do koncepcji badania zapożyczeń tureckich w języku czeskim — to temat z jednej strony opracowywany w ramach szerszych badań orientalistycznych, obecny w planie dociekań etymologicznych, a z drugiej — nie do końca sprecyzowany na gruncie czeskiego językoznawstwa bohemistycznego. Zaznaczam również, że przedstawiane tu ustalenia mają charakter wstępny.

¹ Choć można też mówić o zapożyczeniach intralingwalnych.

Ciekawe zjawisko czy margines badawczy?

Według Tadeusza Kowalskiego, klasyka polskich badań nad zapożyczeniami tureckimi, analizy te odsłaniają interesujące dla slawistyki zagadnienia — ukazując rolę (różnych) narodów słowiańskich jako pośredników między Wschodem i Zachodem, sięgają głęboko do dziejów ich kultury (Kowalski, 1932, s. 554). Z pewnością turcyzmy, czyli zapożyczenia z dużej rodziny języków turkijskich (Milewski, 2004, s. 128–129), spośród których najbardziej interesuje nas największy dziś język turecki (lecz także tatarski), mają odmienną wagę i specyfikę w różnych językach słowiańskich (odrębnym w oczywisty sposób zagadnieniem jest więc badanie tych wpływów w językach południowosłowiańskich²). W języku czeskim — tak jak w polskim — obecne są od wielu wieków, zapewne jednak różna jest skala owej obecności. Już po wstępnej analizie literatury i haseł słownikowych, które odnoszą do zagadnienia tureckich zapożyczeń w języku czeskim, nasuwa się bowiem następująca refleksja — o ile turcyzmy w polszczyźnie są dość dobrze opisane (zob. m.in. Kowalski, 1928; Reychman, 1965; Turek, 2001; Stachowski, 2007³), o tyle w czeszczyźnie — w świetle dostępnych opracowań — zapożyczenia te jawią się jako zupełnie marginalne lub zmarginalizowane. W dorobku bohemistyki językoznawczej ostatniego półwiecza niewiele jest prac, w których ten temat jest w ogóle zauważany.

Sam termin *turcismus* pojawia się bardzo rzadko, a jeśli mówi się o słowach pochodzenia turkijskiego, wyodrębniane są one przede wszystkim w słownikach etymologicznych sięgających do źródłosłów, na przykład w *Etymologickim slovníku jazyka českého* Václava Machka (dalej: ESJČ⁴), tak samo zatytułowanym starszym słowniku Josefa Holuba i Františka Kopečného (ESČ) czy w nowszym słowniku Jiřego Rejzka (ČES). Kwalifikatorów oznaczających zapożyczenia tureckie i turko-tatarskie używają również słowniki języka czeskiego i wyrazów obcych (zob. m.in. SSJČ, SJČ, ASCS).

Ta swoista nieobecność turcyzmów może być symptomatyczna, albowiem w *Novym encyklopedickim slovníku češtiny* (Karlík, Nekula, Pleskalová, 2012–2020), który należy uznać za reprezentatywny, jako że w sposób najbardziej pełny pokazuje współczesne podejścia do języka czeskiego (i jest aktualizowany), również nie ma mowy o turcyzmach. Doskonale opracowane są pozycje związane z zapożyczeniami z języków zachodnioeuropejskich, między innymi niemieckie-

² Por. np. prace Przemysława Fałowskiego o specyfice turcyzmów w języku chorwackim (2017, 2020).

³ Szerszą literaturę zagadnienia w kontekście między innymi problemów metodologicznych i terminologicznych podają Tomasz Majtczak, Bożena Sieradzka-Baziur i Dorota Mika (2013) oraz Marek Stachowski (2018).

⁴ Wykaz skrótów źródłowych (z adresami bibliograficznymi wykorzystanych słowników) na końcu artykułu.

go, włoskiego, francuskiego i innych romańskich, oraz chociażby słowiańskich (polski, rosyjski). Nie ma też osobno opisanych orientalizmów, chociaż obszerne hasło poświęcono arabizmom, które zostały nawet podzielone tematycznie na słownictwo z zakresu: matematyki, geografii, wag i miar, architektury, minerałów, przedmiotów codziennego użytku, roślin i ich części, tkanin i ubrań oraz fauny. W artykule zaznacza się jednocześnie, że arabskie słowa do języka czeskiego często trafiały za pośrednictwem innych języków — albo szlakiem zachodnim za pośrednictwem języka hiszpańskiego przez francuski albo włoski i język niemiecki, albo trasą wschodnią — za pośrednictwem perskiego, właśnie przez turecki i grecki (Karlíková, 2017).

Z pewnością także język turecki ma w czeszczyźnie swoich pośredników. W przywoływanych słownikach etymologicznych sygnalizuje się niekiedy pośrednictwo słowiańskie, między innymi polskie. Względnie dawne pośrednictwo serbskie można też zakładać w wypadku materiału omówionego ostatnio przez Snežanę Petrović. W pracy z 2017 roku autorka analizuje bowiem 91 tureckich pożyczek z czeskiej rękopiśmiennej redakcji *Kroniki tureckiej* (zwanej *Pamiętnikami Janczara*) Konstantego Mihajlovicia (Konstantego z Ostrowicy) (Petrović, 2017). Dla historii zapożyczeń tureckich w języku czeskim jest to opracowanie bardzo istotne, choćby dlatego że dzieło Konstantego zostało niezwykle intensywnie wykorzystane w *Kronice czeskiej* Václava Hájka z Libočan, dziele przez kilkaset lat cieszącym się wśród czytelników czeskich dużą popularnością. Wyrazy oznaczające rozmaite realia tureckie, które znajdujemy na wielu kartach tej kroniki (por. Linka, 2013, s. 963–1089), to z dzisiejszego punktu widzenia historyzmy przejęte z różnorodnych źródeł.

Zjawisko słabej obecności terminu „turcyzm” w czeskich badaniach polega więc być może właśnie na problematyczności określenia właściwej proveniencji słowa oraz na zagadnieniu języka-pośrednika, którym zajmę się w dalszej części artykułu. Może to świadczyć o różnicy w podejściu do zagadnienia, zauważalnej w polskiej i czeskiej literaturze lingwistycznej, a także w ujęciach leksykograficznych o szerokim zasięgu.

Przykłady turcyzmów w słownikach

Według autorów *Wielkiego słownika poprawnej polszczyzny* turcyzmami w języku polskim są na przykład słowa: *atlas*, *chałwa*, *dywan*, *haracz*, *janczar*, *kawa*, *kobierzec*, *pasza*, *torba*, *wezyr* (Markowski, 2004, s. 1694). W obu podstawowych dziś słownikach *spisovnej češtiny* (SSJČ, SSČ) ich odpowiedniki traktowane są jednak różnie. Turcyzmami są wyrazy *janičár* (SSJČ, t. 1, s. 762), *paša* (SSJČ, t. 2, s. 532; SSČ, s. 264), *torba* (SSJČ, t. 3, s. 842; SSČ, s. 452), aczkolwiek pochodzenie takich wyrazów, jak *atlas* (SSJČ, t. 1, s. 58; SSČ, s. 22), *divan* (SSJČ, t. 1, s. 327; SSČ, s. 60), *chałva* (SSJČ, t. 1, s. 681), *harač* (SSJČ, t. 1, s. 568),

vezír (SSJČ, t. 4, s. 75; SSČ, s. 490) interpretowane jest jako arabskie, perskie i arabsko-perskie. Jest to w zasadzie stan zgodny z ustaleniami prezentowanymi w słownikach etymologicznych J. Holuba i F. Kopečného (ESČ) oraz V. Machka (ESJČ), oraz częściowo także w *Akademickim slovníku cizích slov* (ASCS), w których *paša* (ESČ, s. 266; ESJČ, s. 437; ASCS, s. 573), *torba* (ESČ, s. 387; ESJČ, s. 648; ASCS, s. 768), ale też *kawa* (ESČ, s. 166; ESJČ, s. 246) zaliczane są do wyrazów pochodzenia tureckiego (ASCS, s. 382 — do arabskiego), tymczasem *atlas* (ESČ, s. 62; ESJČ, s. 39; ASCS s. 78) jest już notowany jako arabski, a *ko-berec* (ESČ, s. 174; ESJČ, s. 264) — być może nawet romański (w ASCS się nie pojawia).

W obu wskazanych słownikach literackiej czeszczyzny można jeszcze odnaleźć kilkanaście innych wyrazów, których proveniencję określa się jako turecką. Większość z nich jest w ten sposób kwalifikowana także w słownikach etymologicznych i w słowniku wyrazów obcych. Pojawiają się również mniejsze czy większe rozbieżności. Pochodzenie leksemu *chán* określano jako tureckie (SSJČ, t. 1, s. 681) lub mongolskie (SSČ, s. 106) — w słowniku zaś etymologicznym i słowniku wyrazów obcych jako tureckie (ESJČ, s. 196; ASCS, s. 309). Wyraz *kaftan* — w słownikach etymologicznych pojawiający się jako turecki (ESČ, s. 159; ESJČ, s. 235) — w pozostałych uwzględnionych tu słownikach potraktowano jako perski i przejęty za pośrednictwem polskim (SSJČ, t. 1, s. 815; SSČ, s. 126; ASCS, s. 360). Arabskie pochodzenie *kávy* odnotowały wszystkie słowniki, SSJČ, wzmiankując przejście z polskiego lub węgierskiego (t. 1, s. 855), SSČ z polskiego (s. 130), podczas gdy w słownikach etymologicznych znalazła się informacja o pochodzeniu arabsko-tureckim (ESČ, s. 166; ESJČ, s. 246). Z kolei *jár* — w SSJČ zaprezentowany jako wyraz pochodzenia węgierskiego przejęty od Słowaków (t. 1, s. 763) — w słowniku V. Machka został jednak zinterpretowany jako wywodzący się z tureckiego (ESJČ, s. 2160); w pozostałych źródłach brakuje jednak tego hasła. Osmańskie słowo *gajda*, czyli czeskie (i polskie) *gajdy* — *dudy*, identyfikowano natomiast jako tureckie z arabskiego (ESČ, s. 116; SSJČ, t. 1, s. 532) czy tureckie (ASCS, s. 254), jednak zaznaczając również możliwość innego, iberyjskiego pochodzenia (ESJČ, s. 145).

Wszystkie te przykłady, jak i inne wyrazy, w których wypadku zidentyfikowano tureckie pochodzenie, to zapożyczenia, których drogi do czeszczyzny były różne, jednakże są to już przejścia dawne, przeważnie kilkusetletnie. Nie inaczej jest w przypadku wyrazu *klobouk* (*kapelusz*) (ESJČ, s. 258). SSJČ i SSČ o jego pochodzeniu nie wspominają, ale do turcyzmów zalicza go popularne w dydaktyce akademickiej opracowanie podręcznikowe (Hladká, 1995, s. 101). Praca ta wymienia ponadto znany słownikom wyraz *tasemnice* (*tasiemiec*) (SSJČ, t. 3, s. 774; SSČ, s. 444; ESČ, s. 380; ESJČ, s. 636), a także *jogurt* — słowo nowsze i bez wątplenia też pochodzące z języka tureckiego⁵. W tej formie — nie tylko

⁵ Grupa spółgłoskowa *-rt* na końcu wyrazu świadczy o rdzennie tureckim jego charakterze (Majda, 2004, s. 17).

przecież czeskiej — jest ono graficzną i częściowo fonetyczną adaptacją tureckiego *yoğurt*⁶. O tym wyrazie milczy jednak słownik Machka (ESJČ), a słownik Holuba i Kopečného informuje, że jest to przejęty z tureckiego wyraz nowy (ESČ, s. 157), jego pochodzenie bułgarskie z tureckiego podają później SSJČ (t. 1, s. 804), SSČ (s. 124) oraz ASCS (s. 356), a jako obecne w większości języków europejskich przejęcie tureckiego *yoğurt* '*zkvašené mléko*' ('ukwaszone mleko') objaśnia nowszy słownik J. Rejzka (ČES, s. 279). Podobnym, nowszym w czeszczyźnie wyrazem bałkańsko-tureckim jest *džuvec* — nazwa potrawy typowej dla kuchni bałkańskiej; jej pochodzenie wskazano w SSČ (s. 76; por. ČES, s. 152).

Pytania terminologiczne

Analizowane przeze mnie wyrazy bywają często klasyfikowane wspólnie — jak już wspomniałem — w szerszej grupie słów przejętych z języków orientalnych, do których należą zapożyczenia z wielu języków bardzo od siebie różnych i nierzadko o wiele odleglejszych geograficznie od języków środkowoeuropejskich niż Turcja, między innymi z arabskiego, perskiego, chińskiego czy hindi. W tej pojemnej grupie wyrazów zapożyczonych znajdują się na przykład wspomniana już polska *kawa* i czeska *káva*. Jeśli w klasyfikacji zapożyczeń określa się nazwę napoju jako wyraz pochodzenia tureckiego właśnie (Markowski, 2004, s. 1694), lecz według obu wskazywanych słowników języka czeskiego słowo zostało zapożyczone z języka arabskiego (SSJČ, t. 1, s. 855; SSČ, s. 130), to jest to różnica w podejściu do tego tematu i być może w rozumieniu pojęcia „zapożyczenie” (w tym przypadku widoczna zresztą również w zestawieniu ze słownikami etymologicznymi). Wszystkie wspomniane rozbieżności wskazują na różnego typu ograniczenia merytoryczne i odmienne ujęcia metodologiczne — wiele zależy bowiem od tego, jak głęboko chcemy czy możemy odkryć korzenie wyrazu lub który etap w bogatym niekiedy łańcuchu językowego pośrednictwa uznamy za istotny.

Przechodząc od przykładów leksykograficznych kwalifikacji do możliwości badawczych, wypada zauważyć, że poza rozmaitymi możliwościami ujęcia pochodzenia analizowanych wyrazów pozostają do rozróżnienia inne kwestie — w zasobie wyrazów pochodzących z jakiegoś języka i przejmowanych za jego pośrednictwem możemy rozróżnić pewne charakterystyczne kategorie odnoszące się do funkcjonowania i znaczenia wyrazów. Chodzi na przykład o rozróżnianie przejęć starszych i nowszych, całkowicie zaadaptowanych formalnie i nie, zapożyczeń charakterystycznych dla wielu języków i specyficznych dla jednego języka lub kilku języków w pewien sposób z sobą związanych, zapożyczeń odnoszących się do realiów już nieaktualnych (historyzmów) i aktualnych, nazw nowych (czy nowszych) rzeczy czy pojęć, z którymi obcujemy na co dzień i uważamy je za

⁶ W tym wyrazie wariant liter y, jest to jednak tak zwane słabe g — w planie fonetycznym się go w tym otoczeniu nie realizuje: następuje jedynie krótkie zwarcie krtaniowe (Majda, 2004, s. 10).

przyswojone, a także nazw rzeczy i pojęć kojarzonych z inną kulturą, inną przestrzenią, obcymi realiami. Do takich kategorii zaliczyć można między innymi egzotyzy — wyrazy nazywające obce realia, których desygnaty raczej nie występują w środowisku języka, do którego są zapożyczane, są czymś obcym i nowym, egzotycznym właśnie, czy też są kojarzone z obcymi realiami (por. Markowski, 2004, s. 1694). Mogą to być realia zupełnie nieznane, których nie można nazwać inaczej, jak tylko używając zapożyczonego wyrazu. W takiej sytuacji egzotyzm jest cytatem z obcego języka, czyli rodzajem ksenizmu (w rozumieniu Wolfganga Mosera, 1996, za: Hladká, 2017), jednak konotacja obcości może czasem wynikać z samego znaczenia (treści) zapożyczenia. Tak rozumiane egzotyzy (w tym ksenizmy) nie muszą świadczyć o historycznych kontaktach językowych użytkowników jednej wspólnoty językowej z drugą, nierzadko są to pożyczki używane w podobnych kontekstach w wielu językach.

Wśród słów, które w języku polskim i czeskim można do dziś umieścić w tej grupie, do realiów tureckich odnoszą się cytowane już polskie *janczar*, *pasza*, *wezyr* i czeskie *janičár*, *paša*, *vezír* — turcyzmy, choć *wezyr/vezír* ma w języku tureckim pochodzenie arabskie. Te egzotyzy nie wyróżniają się zbytnio formalną obcością — są przyswojone w wymiarze graficznym, fonetycznym i morfologicznym, a jednocześnie — skoro oznaczają realia z przeszłości — są historyzmami. Egzotyzy współczesne to wyrazy, których obcość jest wyraźnie dostrzegalna, zwykle są to zapożyczenia cytatowe. Rzadko kiedy są notowane w słownikach, ale można się na nie natknąć nie tylko w przewodnikach turystycznych czy folderach reklamowych biur podróży albo linii lotniczych — są widoczne również w przestrzeni naszych miast. Do takich ksenicznych cytatowych turcyzmów o europejskim i szerszym zasięgu należą na przykład napisy *Dürüm Kebab* i *Döner Kebab*.

Z przytoczonych przykładów wynika konieczność rozróżnienia — także w kontekście rozważań o zapożyczeniach tureckich w języku czeskim — zapożyczeń specyficznych pojawiających się w jednym czy kilku sąsiednich językach od internacjonalizmów, czyli wyrazów przejętych, spotykanych w wielu językach, wykazujących różne podobieństwa formalne i mających to samo znaczenie (Markowski, 2004, s. 1694). W interesującym nas zakresie takie słowo to na przykład czeski *čaj* (*herbata*), jego południowo- i wschodniosłowiańskie czy inne znaczeniowe odpowiedniki oraz turecki *çay*. Zasadniczo zgodna w wielu tych językach trygłoskowa forma z początkowym *č* i końcowym *j* może wskazywać na to, że herbata przywędrowała na Słowiańszczyznę z Chin, najprawdopodobniej właśnie za pośrednictwem języka tureckiego (por. ESJČ, s. 90).

Język-pośrednik

Niezależnie od tego, czy mamy do czynienia z dalekimi krajami i językami systemowo zupełnie innymi od naszego, czy patrzymy na naszą rodzinę języko-

wą, czy też może źródło zapożyczenia bije obok nas — nawet w dialekcie, który rozumiemy — refleksja na koniec nasuwa się następująca: klasyfikacja oraz interpretacja zapożyczeń w każdym języku, a szczególnie w tych, które przez stulecia poddawane były wpływowi z różnych stron świata, jest zagadnieniem bardzo skomplikowanym, wymagającym od badacza szerokich, także interdyscyplinarnych kompetencji, a zbadanie, który język jest bezpośrednim źródłem zapożyczenia, często jest po prostu niemożliwe.

Dochodzimy tutaj do uwagi być może kluczowej — to jest do kwestii metod klasyfikacji zapożyczanych leksemów oraz długiej i — często krętej — drogi, jaką wyraz dostaje się do innego języka (Večerka, 2006, s. 194). Czy turcyzmem w języku czeskim jest tylko słowo, które pochodzi z jednego z języków tureckich i w nim jest wyrazem rdzennym, czy może jest to również słowo, które za pośrednictwem tatarskiego i osmańsko-tureckiego dotarło na ziemie czeskie, a oryginalnie pochodzi z innego języka? W pierwszym wypadku mogą się pojawić wyrazy zapożyczone bezpośrednio z języków tureckich, ale — jak wynika z analizowanych informacji słownikowych — wyrazy tureckie przejmowano chyba częściej za pośrednictwem innych języków, między innymi bułgarskiego, niemieckiego, polskiego, serbochorwackiego, rosyjskiego, węgierskiego czy nawet języków romańskich. W drugim przypadku pośrednikiem były języki tureckie, a dawcami — różne języki wschodnie. Niekiedy, jak w wypadku przywołanego wcześniej tureckiego *çay*, to pośrednictwo może zaważyć na formie przejmowanego wyrazu. Oczywiście bardzo istotne powinno tu być historyczne uzasadnienie przejścia.

Badając zapożyczenia jednocześnie pod tymi wieloma kątami, można odkrywać swoistość pewnych kontaktów kulturowych i związanych z tym różnych kontaktów językowych, zwłaszcza jeśli analizę skupimy nie na dociekaniach etymologicznych (choć ich śledzenie jest tu konieczne), lecz na przedstawionych już aspektach charakterystyki leksykologicznej. Nasuwa się tutaj analogia z klasycznym w kontaktologii zachodniosłowiańskiej zagadnieniem przejmowania pierwszych terminów chrześcijańskich. W języku polskim wyrazy te zalicza się do najstarszych bohemizmów, choć praceszczyzna była pośrednikiem przyszłego języka polskiego. Przekazała wyrazy łacińskie, które sama zapożyczała za pośrednictwem dialektów niemieckich (Malicki, 2020). W wypadku starszych zapożyczeń tureckich możliwe jest podobne nawarstwienie wpływów — trzeba bowiem pamiętać, że wraz z językiem tureckim w Europie rozprzestrzeniły się pośrednio również elementy dialektów arabskich oraz dalszych języków azjatyckich. Do końca XIX wieku, kiedy w języku tureckim rozpoczął się proces jego „oczyszczania” (tureckie *sadeleşme*), był on wszak pełen słownictwa pochodzenia arabskiego i perskiego (Majda, 2004, s. 5–6).

Jak widać, w analizie współczesnych zapożyczeń historyczne uwarunkowania pozostają istotne, jednak ważna jest też aktualna swoistość i kontekst nowszych przejęć. W przypadku języka tureckiego proces zapożyczania wyrazów do współczesnych języków europejskich, także do języka czeskiego, ułatwiają nowoczesne

media, a tworzą migracje, podróże i wszelkie przejawy (nie tylko) współczesnego zainteresowania tym, co inne, osobliwe, nieznane i rzadkie (Daneš, 2009, s. 234–235). Rozwinięty w Turcji przemysł turystyczny co roku przyciąga przecież tłumy i w ten sposób stymuluje zainteresowanie lokalnymi realiami. Oprócz wspomnianych nazw realiów gastronomicznych są to inne określenia oraz nazwy własne, z którymi spotykają się między innymi turyści. Pojawiają się one także w kontakcie medialnym — wszak nie tylko stacje telewizyjne w Pradze czy w Warszawie emitują tureckie seriale. Ten nurt aktualnych inspiracji i niekiedy zapożyczeń płynnie wartko i przynosi nowe, często nietrwałe czy okazjonalne efekty. Ich badanie może się jednak przyczynić do pogłębiania dotychczasowej wiedzy o turcyzmach w języku czeskim i stosowania nowszych narzędzi do ich opisu.

Bibliografia

Źródła

- ASCS — Petráčková, V., Kraus, J. (red.). (2001). *Akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia.
- ČES — Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- ESČ — Holub, J., Kopečný, F. (1952). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- ESJČ — Machek, V. (2010). *Etymologický slovník jazyka českého*. Brno: Nakladatelství Lidové noviny.
- SSČ — Filipec, J., Daneš, F. (red.). (2001). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- SSJČ — Havránek, B. et al. (red.). (1960–1971). *Slovník spisovného jazyka českého*, t. 1–4. Praha: Academia.

Literatura

- Boček, V. (2010). *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Daneš, F. (2009). Xenismy v dnešní češtině. W: *idem, Kultura a struktura českého jazyka* (s. 233–239). Praha: Karolinum.
- Fałowski, P. (2017). Postavení, frekvence a funkce některých turcismů v současné chorvatštině. W: P. Boček, L. Hladký et al. (red.), *Studia Balkanica Bohemoslovaca, 7. Příspěvky přednesené na VII. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 28.–29. listopadu 2016* (s. 657–674). Brno: Moravské zemské museum, Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.
- Fałowski, P. (2020). Status turcyzmów we współczesnym języku chorwackim — próba klasyfikacji. *Studia Środkowoeuropejskie i Balkanistyczne*, 29, s. 169–184.
- Furiassi, C. (2003). False Anglicisms in Italian Monolingual Dictionaries. A Case Study of Some Electronic Editions. *International Journal of Lexicography*, 16, nr 2, s. 121–142.
- Hladká, Z. (1995). Lexikologie. W: P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusinová (red.), *Příruční mluvnice češtiny* (s. 65–108). Brno: Nakladatelství Lidové noviny.

- Hladká, Z. (2017). Xenismus. W: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (red.), *Czech-Ency — Nový encyklopedický slovník češtiny*. Pobrane z: <https://www.czechency.org/slovník/XENISMUS> (dostęp: 21.01.2021).
- Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. (red.). (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Brno: Nakladatelství Lidové noviny.
- Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. (red.). (2012–2020). *Czech-Ency — Nový encyklopedický slovník češtiny*. Pobrane z: <https://www.czechency.org> (dostęp: 15.10.2020).
- Karlíková, H. (2017). Arabismy v českém lexiku. W: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (red.), *Czech-Ency — Nový encyklopedický slovník češtiny*. Pobrane z: <https://www.czechency.org/slovník/ARABISMY%20V%20ČESKÉM%20LEXIKU> (dostęp: 15.10.2020).
- Kowalski, T. (1928). W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim. W: J. Rozwadowski, W. Taszycki (red.), *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, t. 1 (s. 347–353). Kraków: Gebethner i Wolff.
- Kowalski, T. (1932). W sprawie metodologii badań zapożyczeń tureckich w językach słowiańskich. W: J. Horák et al. (red.), *Sborník prací I Sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*, t. 2 (s. 554–556). Praha: Nákladem výboru I. Sjezdu slovanských filologů v Praze.
- Linka, J. (red.). (2013). *Václav Hájek z Libočan. Kronika česká*. Praha: Academia.
- Majda, T. (2004). *Język turecki*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Majteczak, T., Sieradzka-Baziur, B., Mika, D. (2013). O zapożyczeniach tureckich w języku polskim. *Roczniki Humanistyczne*, 61, z. 6. *Językoznawstwo*, s. 93–107.
- Malicki, J. (2020). Vliv češtiny na polštinu. W: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (red.), *Czech-Ency — Nový encyklopedický slovník češtiny*. Pobrane z: <https://www.czechency.org/slovník/VLIV%20ČEŠTINY%20NA%20POLŠTINU> (dostęp: 15.10.2020).
- Markowski, A. (red.). (2004). *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Milewski, T. (2004). *Językoznawstwo*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Moser, W (1996). *Xenismen. Die Nachahmung fremder Sprachen*. Berlin: Peter Lang GmbH-Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Nekula, M. (2017). Výpůjčka (přejímka). W: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (red.), *Czech-Ency — Nový encyklopedický slovník češtiny*. Pobrane z: <https://www.czechency.org/slovník/VÝPŮJČKA> (dostęp: 15.10.2020).
- Petrović, S. (2017). Turkish Loanwords in the Czech Manuscript of Konstantin Mihailović's "Memoirs of a Janissary". W: I. Janyšková, H. Karlíková, V. Boček (red.), *Etymological Research into Czech* (s. 339–349). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Reychman, J. (1965). Zapozyczenia tureckie w polskiej gwarze złodziejskiej. *Język Polski*, 45, s. 154–163.
- Stachowski, M. (2018). Problemy metodologiczne z badaniem orientalizmów w języku polskim. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, 17, s. 303–314.
- Stachowski, S. (2007). *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Turek, W. P. (2001). *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*. Kraków: Universitas.
- Večerka, R. (red.). (2006). *K pramenům slov: uvedení do etymologie*. Brno: Nakladatelství Lidové noviny.

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.8>

Data przesłania artykułu: 16.03.2021

Data akceptacji artykułu: 8.04.2021

JAROSŁAW MALICKI

Uniwersytet Wrocławski, Polska

(University of Wrocław, Poland)

O kilku cechach pisowni szesnastowiecznych dokumentów czeskich z księstw opolskiego i raciborskiego

On several spelling properties in Czech archival documents of the Duchy of Opole and Racibórz from the 16th century

Abstract

The article refers to the spelling of texts from the collection of the Duchy of Opole and Racibórz, gathered in the State Archives in Wrocław. This collection is among highly important testimonies of using Czech language in Upper Silesian chancelleries, and includes lesser known documents and books from the period between the end of 15th century and the year 1731. Many of them are texts from the 16th century. In the initial phase of its systematic elaboration the features of the transcription of postalveolar sibilants and affricates (including ř) from the 16th texts were analyzed. They determine the type of orthography in the handwriting model and the level of its efficiency. The spelling of consonants š, č, ž, ř in these texts does not differ from Czech and Moravian sources (Porák, 1983), but it is closer to the spelling in manuscripts from the first half of the 16th century — conservative and often ambiguous (which may make difficult to interpret regional features of the language). Some stylistic and functional differences in these texts are worth noticing — the more precise the text, the more functional its diacritic spelling.

Keywords: regional history of Czech language, Czech spelling, early modern chancellery manuscripts, Silesia, 16th century

K několika pravopisným vlastnostem českých úředních zápisů knížectví opolského a ratibořského z 16. století

Shrnutí

Príspevok je venovaný pravopisu v textech z fondu knížectví opolského a ratibořského ve vratislavském Státním archivu. Sběrka patří k důležitým svědectvím užívání českého jazyka v hornoslezských kancelářích a úřadech, zahrnuje dosud málo poznané listiny, listy a knihy z období od konce 15. stol. do r. 1731, značnou část tvoří texty z 16. stol. V úvodní fázi soustavného zpracování toho materiálu byl proveden rozbor vlastností psaní tupých sykavek a polosykavek (včetně ř) v 15 textech z 16. stol. Jsou to rysy determinující typ pravopisu v písařském úzu, určují též míru jeho účinnosti. Psaní souhlásek š, č, ž, ř se v popisovaných textech nevzdaluje stavu, jenž byl určen pro rukopisy z Čech a Moravy (Porák, 1983), je však bližší pravopisnému písařskému úzu první poloviny 16. stol. — je konzervativnější a víceznačnější (což může ztěžovat interpretaci regionálních vlastností jazyka). Pozornost si v textech zaslouží náznaky rozdílů funkčně stylové povahy — větší pečlivost v textu koresponduje s využíváním účinnějších prostředků diakritického pravopisu.

Klíčová slova: regionální vývoj českého jazyka, český pravopis, raně novověké úřední rukopisy, Slezsko, 16. století

Jednym z istotnych i charakterystycznych zjawisk dziejów komunikacji społecznej na Śląsku w okresie od XV do początków XVIII wieku była różnorodność językowa w sferze publicznej — w dokumentacji czynności administracyjno-prawnych. Obok łaciny i języka niemieckiego używano tu języka czeskiego, a potem również polskiego. Czeszczyzna pojawiała się w tej sferze w kraju niejednorodnym pod względem administracyjnym i ustrojowym, etnicznym czy językowym w wielu rejonach. Ich mieszkańcy bywali odbiorcami, nadawcami oraz przedmiotem pism, korespondencji i dokumentów sporządzanych po czesku. Szczególną rolę język czeski odegrał jednak w księstwach i państwach stanowych na Górnym Śląsku, gdzie jego pozycja zyskiwała prawne gwarancje i przypominała funkcjonowanie języka urzędowego. Rozwój oficjalnego, publicznego statusu czeszczyzny spłół się tu z procesem przekształcania sądów książęcych w instytucję stanową — w księstwie opolsko-raciborskim wynikało to już z wielkiego przywileju księcia Hanusza, wydanego po czesku w 1531 roku; w drugiej połowie XVI wieku publiczną funkcję czeszczyzny zatwierdziły ordynacje krajowe — opolsko-raciborska i cieszyńska (Kapras, 1907, s. 4–5, 15; 1922, s. 243–245, 259–260).

W historycznej i językoznawczej literaturze naukowej wyrażano różne oceny i klasyfikacje tego zjawiska. Konstatacji czeskojęzycznego urzędowania (Kapras, 1909; Dziewulski, 1974) przeciwstawiano jego funkcjonalne i uzualne ograniczenia — wyłącznie pisany charakter, kancelaryjność, formuliczność (Rospond, 1975), podkreślając brak szerszego zaplecza społecznego (Rospond, 1975, s. 59; Greń, 2000a, s. 98–99). Patrząc na tę kwestię z innego punktu widzenia, wskazywano na czeskie teksty administracyjno-prawne z Górnego Śląska jako świade-

ctwa istnienia regionalnej śląskiej odmiany czeszczyzny mówionej (Knop, 1965, s. 137). Twierdzenia te były uzasadniane argumentami źródłowymi, jednakże językoznawczych analiz doczekała się w sumie tylko nieznaczna część materiału, jaki stanowią czeskie akta i dokumenty przechowywane między innymi w archiwach państwowych w Katowicach (oddziały w Cieszynie, Bielsku, Pszczynie i Raciborzu) i Opolu, w Zemskim archiwie w Opawie oraz Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

Bohemika z zespołu archiwaliów księstwa opolsko-raciborskiego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu

Z pewnością zbyt rzadko zainteresowaniem językoznawców cieszyły się czeskie źródła z największej na dawnym Śląsku jednostki administracyjnej, jaką od 1521 roku było połączone księstwo opolsko-raciborskie. Ze stosunkowo licznie zachowanych czeskich archiwaliów miejskich, kościelnych, książęcych i szlacheckich z tego obszaru wybrałem kilka przykładów ze zbioru akt księstw śląskich, utworzonego po roku 1822 w Pruskim Królewskim Archiwum Prowincji Śląskiej we Wrocławiu, częściowo zgromadzonym we wrocławskim Archiwum Państwowym. Jeden z jego 15 zespołów tworzą właśnie archiwalia księstw opolskiego i raciborskiego (połączonych od 1521), obecnie to 391 jednostek archiwalnych (repertoria 4f — dokumenty oraz 35 — akta). Językowo zespół ten był niemal w połowie czeski — dziś, po wojennych stratach, na 244 jednostki zbioru dokumentów czeskich jest — według ustaleń Jiřego Stibora — 112 (1997, s. 306). W zbiorze akt (155 jednostek) istotną część tworzą księgi, w których potwierdzane były prawa majątkowe. Pierwotnie złożono w archiwum 18 tych ksiąg (z lat 1532–1740) i określano je jako *Landbuch opolsko-raciborski* (Kapras, 1907, s. 14; Sękowski, 2011, s. 15–16). Zapisy z XVI wieku (przeważnie czeskie) były zawarte w ośmiu tomach, z których do dziś zachowało się pięć. Dwie księgi są obecnie znane tylko dzięki fotokopiom wykonanym w czasie II wojny światowej dla archiwum w Opawie (Fabijański, 1976; Stibor, 2002, s. 92–93). We wszystkich dostępnych współcześnie tomach zapisy szesnastowieczne zajmują ponad 2 tysiące kart formatu folio — w większości są to zapisy czeskie.

Zarówno dokumenty, jak i księgi z tego zbioru długo nie były przedmiotem systematycznych ustaleń badawczych, choć od dawna zdawano sobie sprawę z ich znaczenia¹. Dokumenty zostały uwzględnione w przeglądzie bohemików wrocławskiego Archiwum Państwowego opracowanym przez Bohumíra Indrę i Vladimíra Spáčila (1975). Ich dane gruntownie zrewidował i uzupełnił opaw-

¹ Znal je i wykorzystywał na przykład raciborski historyk August Weltzel (1872) czy też czeski badacz dziejów prawa ziemskiego Rudolf Rauscher (por. Stibor, 1997, s. 306), między innymi wydawca zapisów ksiąg sądowych księstwa oświęcimskiego i zatorskiego (1931).

ski archiwista Jiří Stibor, wydając regesty czeskich dokumentów i listów (1997). Materiał *Landbuchu* na początku XX wieku wykorzystywali w swoich pracach historyk prawa Jan Kapras (1907; 1908), a także genealog Josef Pilnáček (por. Stibor, 1997, s. 306)². W latach sześćdziesiątych XX wieku zapisy z opawskich fotokopii *Landbuchu* (z lat 1557–1604) posłużyły Aloisowi Knopowi jako jedno ze źródeł do jak dotąd jedynej monografii poświęconej szesnastowiecznej czechyźnie na Śląsku (Knop, 1965). Między innymi w związku z tym opracowaniem archiwalia z omawianego zbioru były potem w ogólny sposób komentowane także przez wspomnianych już autorów polskich (Dziwulski, 1974; Rospond, 1975), nie został jednak dotąd wydany żaden reprezentatywny wybór tych tekstów. Jeszcze w latach 1914–1916 opublikowano niemieckie regesty zapisów księgi z lat 1532–1543 i resztek starszej księgi z lat 1523–1524 i 1527–1528 (Chrząszcz, 1914–1916; por. Stibor, 2002, s. 93). Nowsze regesty księgi, z lat 1532–1543, wydał dopiero pod koniec XX wieku wspomniany wcześniej J. Stibor (1991–1993), podając prócz zawartości tej najstarszej księgi również tekst dziewięciu zapisów w nowoczesnej transkrypcji (1993, s. 123–136)³.

Czeskie teksty z dawnego archiwum księstw opolskiego i raciborskiego należą do najważniejszych świadectw długiej, bo przeszło dwustupięćdziesięcioletniej, obecności języka czeskiego w czynnościach urzędowych — administracyjnych i prawnych — na Górnym Śląsku — okresu, gdy był to język tamtejszych kancelarii i sądów. Nieobecne w tym zbiorze, ale znane, pierwsze zapisy czeskie z Raciborskiego i Opolszczyzny powstały w latach trzydziestych i czterdziestych XV wieku, a więc wkrótce po tym, jak zaczęto pisać po czesku w opawskiej kancelarii książęcej, w czasie kiedy czechyżyna zaczęła się przyjmować także w tamtejszych dokumentach szlacheckich i kościelnych (por. Barciak, Müller, 2011, s. 127, nr 315; s. 130, nr 323; s. 143, nr 361; s. 182, nr 480; s. 184, nr 486–488). Ten proces w księstwach raciborskim i opolskim był zrazu wolniejszy, ale w drugiej połowie XV wieku przyspieszył. Najstarszy zachowany list czeski w omawianym zbiorze pochodzi z 1457 roku, dokumenty zaczynają się od 1489 roku (Stibor, 1997, s. 313–313), ale z informacji o materiale dochowanym w innych archiwach wynika, że — tak jak w księstwie cieszyńskim — już w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w księstwach raciborskim i opolskim dokumenty czeskie powstawały coraz częściej (por. Barciak, Müller, 2017, s. 56–112). Pod koniec stulecia administracyjno-prawna czechyżyna zyskała już w tych księstwach śląskich status praktycznie taki sam jak w przyległych księstwach wydzielonych

² O zainteresowaniu badaczy świadczą wpisy na kartach informacyjnych w poszczególnych księgach. Z pewnością nie są kompletne, ale można tu znaleźć między innymi nazwiska Władysława Nehringa, Johanna Chrząszcza i Rudolfa Rauschera (por. Stibor, 1991, s. 2; Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Księstwo opolsko-raciborskie, rep. 35, sygn. 37).

³ W literaturze historycznej można niekiedy natrafić na cytowane fragmenty tych ksiąg. Niedawno w popularyzatorskiej publikacji Romana Sękowskiego zamieszczone zostały (w uproszczonej transliteracji) dwa wpisy z lat 1540 i 1560 (2011, s. 24–26).

pierwotnie w granicach Moraw. Przechowywane we wrocławskim archiwum teksty dokumentują tę kancelaryjną czy urzędową funkcję do roku 1731 — aż 66 dokumentów oraz znaczna część zapisów w księgach ziemskich pochodzi z XVI wieku (Stibor, 1997, s. 308).

Ogólna charakterystyka materiału

Z wrocławskiej kolekcji tych archiwaliów wybrałem do niniejszego sondażowego opracowania 12 dokumentów z lat 1512–1579 oraz trzy wpisy do *Landbuchu* (z roku 1557, 1563 i 1566). Materiał ten obejmuje dokumenty kancelarii książęcej i sądu książęcego (1512D, 1515D, 1517D, 1522D, 1531D, 1540D, 1571D, 1574D, 1579^aD), dokumenty szlacheckie (1535D, 1579^bD), zapisy dotyczące wiana szlachcianek (1557L, 1563L) oraz szlachecki testament (1566L)⁴. Pomocniczo wykorzystałem również wydane przez J. Stibora regesty dokumentów księstwa opolsko raciborskiego i zawartości zaginionego tomu *Landbuchu* z lat 1532–1543 (Stibor, 1997, 1991–1993) oraz edycje i omówienia innych czeskich tekstów prawnoadministracyjnych ze Śląska (Rauscher, 1931; Greń, 2000b, 2008) i Małopolski (Macurek, Rejnuš, 1961; Greń, 2010).

Język czeski wkraczał do górnośląskich sądów i kancelarii jako język zrozumiały dla większości posługującej się miejscowymi gwarami czy regionalną odmianą kulturalną języka polskiego (por. Kowalska, 1986). Jednak ani dialekt, ani budująca się polszczyzna kulturalna nie mogły wówczas pełnić tych funkcji co funkcjonalnie sprawny *spisovný* (dosłownie ‘piśmienniczy’) język czeski. Stopniowo zajął on więc pozycję dominującego środka komunikacji w tej sferze. Umacnianie jej publicznego i oficjalnego statusu zbiegło się z procesem przekształcania się sądu książęcego w instytucję stanową. Wynikało to już z wielkiego przywileju księcia Hanusza, wydanego po czesku w 1531 roku. W drugiej połowie stulecia zarówno ten proces, jak i publiczna funkcja języka czeskiego została potwierdzona w Ordynacji opolsko-raciborskiej (Kapras, 1909; 1907, s. 4–5, 15).

Ogólnie, ale trafnie właściwości języka tekstów z kancelarii opolsko-raciborskich ujął J. Stibor — badacz, który z tym materiałem pracował zapewne najsystematyczniej. Czeszczyzna tych zapisów ma według niego „srovnatelnou úroveň s jazykem užívaným na Moravě, na Opavsku i na Těšínsku” („poziom porównywalny do języka używanego na Morawach, na Opawszczyźnie i w Cieszyńskim”; 1997, s. 308). Z całą pewnością można to stwierdzenie odnieść do tekstów z XVI wieku. Odchylenia, wyjątki, różnice oczywiście się zdarzają, częstsze są jednak tylko w nielicznych tekstach, w których powstanie bardziej zaangażowani byli przedstawiciele miejscowej szlachty. Stibor określa te odstępstwa jako „nářeční vlivy a zřejmě polonismy” („wpływy gwary, zapewne polonizmy”; 1997, s. 308).

⁴ Zob. wykaz źródeł na końcu artykułu.

Warstwa kontaktu czesko-polskiego nie jawi się w tak oczywisty sposób w historycznojęzykowej analizie i interpretacji Aloisa Knopa, który wykazywał głównie regionalne „zabarvení” („koloryt”) czeszczyzny szesnastowiecznych źródeł śląskich, poszukując w nich świadectw istnienia mówionej odmiany kulturalnej (1965, s. 143). Jego interpretacja wydaje się minimalizować zagadnienie kontaktu czesko-polskiego (Malicki, 2014, s. 84, 88), jednak w zapisach urzędowych sporządzonych w kancelarii książęcej i pod jej wpływem (a takie analizuję w niniejszym opracowaniu) rzeczywiście wpływ śląskopolskiego otoczenia zaznaczał się słabo.

Teksty te wypada bowiem określić w ogólny sposób jako bliskie ówczesnej normie czeskiej. Zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę jej wariantywność — nie tylko ze względu na formę drukowaną i rękopiśmienną, ale też funkcjonalnie stylistyczną (i zapewne regionalną) dywersyfikację ówczesnego czeskiego standardu oraz inne czynniki, takie jak przeznaczenie i krąg odbioru tekstu czy specyficzne potrzeby jego nadawców (Porák, 1981, s. 227). Pod tym względem przykłady, które wybrałem do tej pracy, wydają się podobne do współczesnych im i równoważnych tekstów w Czechach i na Morawach — rękopiśmiennych tekstów prawnych i administracyjnych. Taki wniosek wypływa zarówno z pobieżnego ich porównania z przykładami ówczesnych zapisów urzędowych⁵, jak i z analizy wybranych właściwości graficzno-fonetycznych, którą podaję w dalszej części artykułu. Wybrane do niej teksty mieszczą się w owym szeroko wyznaczonym zakresie normy i pod tym względem na pewno są reprezentatywne przynajmniej dla szesnastowiecznej części omawianego zbioru.

Opracowując ten materiał, poszukiwałem rysów mniej lub bardziej typowych, występujących lub w jakimś stopniu przejawiających się w równoważnym gatunkowo i sytuacyjnie uzusie czeskim. Skupiłem się na analizie najbardziej ewidentnych cech pisowni rękopisów, niniejsze opracowanie poświęcając głównie pisowni spółgłosek szumiących i frykatywnego *ř* oraz skojarzonym z nią właściwościom graficzno-fonetycznym (dotyczącym między innymi funkcjonalności rozwiązań stosowanych także w zapisie niektórych spółgłosek syczących czy przy pisaniu połączeń z *i*, *l*).

Główne rysy pisowni, znaki pisarskie

Dzięki szczegółowym ustaleniom Jaroslava Poráka (1983 i in.)⁶ szesnastowieczna pisownia czeska jest relatywnie dobrze znana. Jej początkowa różnorodność pozostawała w związku z procesem ujednolicania języka pisanego,

⁵ W dokładnej transliteracji podają je na przykład opracowania poświęcone rozwojowi pisma (por. Pátková, 2002–2014, t. 8, 11, 12, cz. 3; Ebelová, 2015, s. 44–76).

⁶ Ważny kontekst tego fundamentalnego opracowania tworzą liczne już prace wykorzystujące i pogłębiające jego ustalenia, między innymi opracowania wykorzystane w tym artykule (Kučera, 1998; Berger, 1999; Fidlerová, 2009).

wyraźnym w pierwszych dziesięcioleciach XVI wieku. Jeśli kodyfikacja zasad stopniowo oddziaływała na ustalenie się pisowni druków mniej więcej w połowie stulecia, to uzus rękopiśmienny reagował na te impulsy ze znacznym opóźnieniem. Pozostawał wariantywny i konserwatywny, a zapisy urzędowe w nikłym stopniu odzwierciedlały tendencje procesu standaryzacji pisowni (Porák, 1981, s. 221–223; Kosek, 2016, s. 183–184). Te ustalenia są w pełni adekwatne dla analizowanych tekstów śląskich.

Ich tradycyjną i nie całkiem konsekwentną pisownię można ogólnie określić jako złożoną, a więc mającą jeszcze mocne czternastowieczne korzenie. Pewne cechy pisowni diakrytycznej pojawiły się tylko w trzech tekstach z drugiej połowy XVI wieku. Niewielki zakres użycia diakrytów jest niemal powszechny w ówczesnych rękopisach czeskich (Porák, 1981, s. 223). Jeśli drukarze już w drugiej ćwierci tego stulecia coraz konsekwentniej stosowali haczyki i kreski, łącząc je z niektórymi tylko cechami tak zwanej młodszej pisowni złożonej, to uzus pisarski był wyraźnie konserwatywny. Niemniej jednak pierwsza kodyfikacja pisowni w gramatyce Václava Beneša Optáta i Petra Gzela z 1533 roku (z uzupełnieniami w *Isagogiconie* z 1535) była adresowana przede wszystkim do wydawców słowa drukowanego i dopuszczała stare przyzwyczajenia w rękopisie (Porák, 1983, s. 104–105; 1985, s. 223; Pleskalová, 2007, s. 503).

Do tych starszych i uzasadnionych w rękopiśmiennej formie nawyków w omawianych tekstach z kancelarii opolsko-raciborskich można też zaliczyć umieszczanie nad wierszem tekstu znaków służących właściwej identyfikacji liter. Takie znaki pisarskie miały tu kilka postaci: dwie kropki (umlaut), kreska (przypominająca niekiedy formę pionowej tyldy, haku czy kropki) lub łuczek (brevis): *včzyniti ŷ nehati yakbŷ fe gemŷ naŷlepe zdalo* (1531D); *na dŷolegi pfanŷ spŷofob* (1557L); *ginych Spolu Towarŷffŷ* (1579^aD). Wyróżniano w ten sposób litery *y* i *u*. Na przykład kółko nad *u* było jednym z wariantów znaku odróżniającego literę *u* od upodobniających się w dukcie *w*, *m*, *n* (por. Greń, 2010, s. 197–198), nie oznaczało zaś jakiegś specjalnej barwy samogłoski. Podobnie kreska nad *y* nie była wskaźnikiem długości samogłoski — zresztą w omawianym materiale z reguły nie oznaczano iloczasu. Kreskę nad innymi literami samogłoskowymi nie używano. Alternowały więc oznaczenia $\ddot{y} \sim \dot{y} \sim \grave{y} \sim \acute{y}$ oraz $\ddot{u} \sim \dot{u} \sim \grave{u} \sim \acute{u}$. Nawet w tekstach z drugiej połowy XVI wieku nie ma znaku rozróżniającego spółgłoski *j* i *g* zapisywane literą *g* (rozróżnienie to było w ówczesnych rękopisach czeskich rzadkie; Porák, 1983, s. 87). W tych późniejszych tekstach pojawiły się znaki nad literą *z* jako właściwe znaki diakrytyczne — kropka, kreska i haczyk ($\dot{z}/\grave{z}/\acute{z}$)⁷.

⁷ W tekstach kształty tych znaków bywają rozmaite, tak jak wspomniane pisarskie oznaczenia nad *y* czy *u*. Znak przypominający pionową tyldę lub pionowy haczyk może w jednym tekście występować nad *y*, *u* oraz nad *z* odróżniającym głoski *ž*, *č*, *ř* od *z*, *c*, *r* (1566L). Skoro nad *z*, *y*, *u* jest to taki sam znak, to traktuję jako wariant kreski i w ten sposób jednakowo cytuję.

Użycie znaków złożonych i zakres diakrytyki

We wszystkich analizowanych dokumentach stosowano dwuznaki (dygrafy), używane w pisowni czeskiej od XIV wieku i typowe dla tak zwanej młodszej pisowni złożonej. Jej efektywność polegała przede wszystkim na rozróżnianiu zapisu spółgłosek szumiących i syczących za pomocą kombinacji grafów konsonantycznych (Pleskalová, Kosek, 2016, s. 1746). Środki te konsekwentnie stosowano w analizowanym materiale. Głoskę *š* zapisywano więc jako *Sf*, *ff* na początku i w środku wyrazu, na przykład: *Sfoltyfy*, *wffemi* (1515D); *lepffe*, *ffyroko* (1517D); *ffkody*, *zwlaſſcze* (1535D); *Kaſſubſke*, *Sſeft* (1540D); *rzyſſe*, *Sſatſwj*, *ffkodŷ* (1557L); *bezewffŷ*, *Sſelihowne* (1566L); *Sſtwrteho*, *Zemffŷtŷ* (1574D). Natomiast na końcu pisano zwykle *ſs*, rzadziej *β*, na przykład: *Hanuſs*, *naſs* (1515D); *Stoſs* (1517D); *Hanuβ*, *Lukaſs*, *Mikułaſs* (1531D); *naſs* (1540D); *naſs*, *naβ*, *Wyſs* (1557L); wyjątkowo zaś *ff* — *naſff* (1517D). Ten stan nie różnił się właściwie od ówczesnego uzusu pisarskiego w Czechach i na Morawach (Porák, 1983, s. 19). Tylko sporadycznie połączenia grafów *f*, *s* oraz *β* oznaczały głoskę *s* — *β* *Obrowcze* (1517D); *Kaŷynowſskeho*, *paſſtwami* (1535D); wyjątkowo również spółgłoska *š* była zapisywana literą *z* — *naŷla* (1535D). Za pomocą *ff* zapisywano też uproszczone grupy spółgłoskowe, na przykład *žs* > *s*, *šs* > *s* (Knop, 1965, s. 40); w omawianym materiale między innymi *bliffŷm* (1515D, 153D1, 1540D, 1557D).

Dwuznak *cz* odnosił się do spółgłosek *č* i *c*, bez rozróżnienia: *gfŷcze*, *czeſtŷ* (1512D); *cztuſce*, *nitcz*, *Wiecze* (1515D); *czyńiti*, *dalecze* (1531D); *cztiŷcze*, *mocz* (1540D); *Czybŷlkowi*, *ſtatecznie* (1574D); *Czeſty*, *czten* (1579^bD). W niektórych tekstach z drugiej połowy stulecia obok *cz* pojawiały się hybrydalne połączenia dygraficzno-diakrytyczne *čz* lub *čz/čz*, w wypadku których użycie znaku nad literą *z* mogło zwiększyć precyzję pisowni — w sąsiedztwie rozróżniano w ten sposób głoski *c* i *č*, na przykład: *nicz* *Staleho a vſtawicŷneho*, *adiediczem* [...] *vcŷziniť racŷi*; *rŷcze* *porŷčim* (1566L); *Lettha panie Tiŷŷczeho* [...] *pod Pecŷeti Zemſkau* (1574D); *kteŷ wieczŷ wolene Porŷcznikŷ*; *Zŷſŷrditi racŷili Chticze tomŷ* (1579^aD); choć nie zawsze robiono to konsekwentnie — porównaj: *čim dele tim wieŷe* (1566L); *poczŷtagicŷ* (1574D) (podobnie: Knop, 1965, s. 17). W rękopisach czeskich i morawskich tendencja do rozróżnienia spółgłosek *c* i *č* za pomocą haczyka w dwuznaku *cz* zaznaczała się już wówczas wyraźniej (por. Porák, 1983, s. 21–23).

W dokumentach z pierwszej połowy XVI wieku dwuznak *cz* pojawiał się niekiedy w sekwencji *ffcz*, na przykład: *Ocziffŷczenie* (1517D); *Chrzeliťŷczy*, *ſpuſŷŷczen*, *ſpuſŷŷczeti* (1531D); *zwlaſſcze* (1535D); *lozyſŷŷczemi*, *paſtwiſŷŷczemi* (1540D) (por. Knop, 1965, s. 19, 24). Zapis *cz* zdradza tu nierozpodobnione *šč* — jest to raczej wpływ regionalnej wymowy morawskiej czy śląsko-morawskiej (ewentualnie śląsko-polskiej) niż graficzny tradycjonalizm, jednak w analizowanych dokumentach z drugiej połowy stulecia ten rys ustępuje; porównaj: *poneboſŷŷtyku*,

zemſſty (1574D)⁸. Jeden raz w omawianym materiale wystąpił zapis *cz* w pozycji asybilowanego *t'* (*obracziti*, 1535D) — w dokumencie szlacheckim, w którym zidentyfikowano jeszcze kilka innych form niemodelowych, zapewne śladów wpływu podłoża dialektalnego polsko-śląskiego (1535D). Tego typu formy A. Knop (1965, s. 44) określał jako odosobnione; w omawianych źródłach podobną genezę ma też powtarzająca się forma z dwuznakiem *dz* — *poradzeno* (1515D, 1517D, 1526D, 1531D, 1535D), ale *porazeno* (1540D). Również wyjątkowo zapisano *cz* na miejscu grupy spółgłoskowej *ts* — *Dalmaczky*, *Charwaczky* (1557L); częściej rozróżniano w piśmie obie spółgłoski: *Knietztſtwi* (1540D); *knietztſtwi* (1557L); *Sſtatſtwj* (1563L); także *Dalmatſkeho*, *Charwatſkeho* (1566L), rzadko przez analogię pisano *tf* na miejscu *cz* — *dieditſtwi* (1540D).

Typowy dla młodszej pisowni złożony znak *rz* dla głoski *ř* był w omawianych tekstach stosowany powszechnie — zarówno we wcześniejszym, jak i późniejszym okresie; porównaj: *przirozene*, *Rzeky* (1512D); *brzehŭ* (1531D); *Ržymſkŷ* (1557L); *przatel* (1563D); *Czyſarſzkem* (1571D); *Hrżywnami*, *Porzadek* (1574D); *Wyrzykagicz* (1579^aD). Wyjątkami są niektóre staranniejsze zapisy w *Landbuchu* z drugiej połowy XVI wieku. Pojawia się w nich dwuznak *rž* — obok *rz* (na przykład *przatel*, ale *przekazky*, *przeżyła*, 1563L) lub całkiem konsekwentnie (*popržitj*, *Prředkem*, *hržichow*, *proſtržednika*, 1566L) (por. Knop, 1965, s. 17). W uzusie piarsarskim w Czechach i na Morawach w tym czasie *rz* bez diakrytu było już rzadsze niż *rž*, *rž* czy *rž* (Porák, 1983, s. 25) — pisownia analizowanych rękopisów wydaje się tu bardziej konserwatywna. W jednym z zapisów kancelaryjnych z tego okresu użycie *z* z kropką w połączeniu z *r* przypomina tendencję znaną z czeskich rękopisów z początku XVI wieku — *rz* oznacza *ř*, ale *rž* jest zapisem grupy spółgłoskowej *r-ž* (na przykład *wytržnoſti*, 1574D; por. Porák, 1983, s. 25). Z reguły jednak nie odróżniano zapisu połączeń *r-ž* i *r-z* (na przykład w formach wyrazów *držeti*, *držení*, *tvrzen*, *potvrzení*) od zapisu *ř* (wyjątkowo: wyższą literą *z* — *potvržugeme*, 1512D). W cytowanym dokumencie z 1574 roku takie rozróżnienie wynika z graficznego wyodrębnienia głoski *ž* przez zastosowanie diakrytu nad literą *z*, a więc oznaczania *ž* (*naložyli*, *obžalowanými*, *Poniewadž*, *Žalobnicžy*, choć *nenaležytie*, *Zalobniký*, *Zyrowskej*, 1574D). Jak wynika z przywoływanych wcześniej przykładów, tekst ten ma również *ž/ž* w dwuznakach *čž*, *cž* (ale tylko *rz*) — tak samo użyto liter *ž*, *ž* w dokumencie z 1579 roku; porównaj: *vvažili*, *Stateczni*, *obyczegem*, *Otežizny*, *Materžyžny*, *Pržyťom*, wyjątkowo *naržyženými* (1579^aD). W cytowanym już starannym tekście z *Landbuchu* (testament) oznaczono głoskę *ž* (na przykład *Gežiffe*, *rozvažiwſſe*, *Žiwot*), a litery *ž* użyto w *cž* [č] oraz *rž* [ř] (1566L)⁹.

⁸ Dysymilacja *šč* > *št'* postępowała w języku literackim od końca XIV wieku; w dialektach, zwłaszcza morawskich i śląskich, nie była przeprowadzona (por. Gebauer, 1963, s. 521–522; Komárek, 2012, s. 105–106; Balhar, 2016, s. 1646).

⁹ Haczyk nad *z* (i jego warianty) pozostawał w Czechach jedynym znakiem diakrytycznym dla *ž*, *č*, *ř* jeszcze w osiemnastowiecznych rękopisach o charakterze prawn-administracyjnym (por. Berger, 1999, s. 57–59).

Funkcje i znaczenia litery *i*

W tej formie pisowni złożonej, jaką reprezentują omawiane teksty, funkcjonalnym elementem złożonych grafów było także *i*. Ustalona była pisownia *i* jako składnika dwuznaków *di*, *ti*, *ni*. Zwyczaj pisania *i* jako wykładnika palatalności spółgłosek w połączeniach *d'e*, *t'e*, *ñe* był również zgodny praktyką pisarską w Czechach i na Morawach (Porák, 1983, s. 28), podobnie jak użycie *i* w połączeniach *bje*, *pje*, *mje*, *vje*, *fje* (Porák, 1983, s. 34; 1981, s. 223). Takie *i-ové spřežky* (znaki złożone z komponentem *i*; Porák, 1983, s. 23) dla spółgłosek szumiących — dwu- i trójznaki *zi*, *czí* — znane były jeszcze pisowni staroczeskiej. W XVI wieku *zi* oraz *czí* albo *cží* (rzadko *rzi*, *rží*) były (zwłaszcza w postaci majuskułnej) wariantami zapisu *ž*, *č* (ewentualnie także *ř*), zwykle przed samogłoską *e*, przy czym element *i* miał wtedy raczej konwencjonalny graficzny charakter, nie sposób upatrywać w nim refleksu miękkiej wymowy spółgłosek czy jotacji. Porák podaje przykłady z uzusu pisarskiego (rękopiśmiennego) i z druków, między innymi: *přeloziená, zadržiale, zialoba, Zienich, aucžiafťnik, Cziafťo, Cziehož, kržieřťian* (1983, s. 20–25; por. Černá, 2010, s. 228).

W dokumentach opolsko-raciborskich za pomocą dygrafu *zi* zapisywano niekiedy sylabę *že* — *drzieti* (1515D); *Zie, zieby* (1535D, 1574D); *Zie, Blazieowiczých, Knizietč* (1563L). W dokumencie szlacheckim z 1535 roku zapisano w ten sposób formę *Ziemi*, zapewne z polskim *ź* (tam również inne ślady (śląsko)polskiego wpływu, między innymi *fforwerkiem, takie, takkierz*, 1535D). Z kolei we wspomnianym wcześniej starannym tekście szlacheckiego testamentu (1566L) użyto dwuznaku *ži*, zapisując za jego pomocą *že* (*Knižiete, položioeno, žie*) oraz *ža* (*žialoftiwým, žiadam*), a za pomocą *čza* także *ča* (*čziafne*). W dokumencie z 1579 roku zapisano tak sylaby *že* i *ža* oraz *če* i *ča*, a nawet *řa* — *zie, žie, Knizie, Knižietřtwi, Ziadným, Pecziett, poruczien, čziafř, prziatel* (1579^aD; wcześniej wyjątkowo *brzieh*, 1531D). Z drugiej połowy XVI wieku pochodzi też odosobniony trójznakowy zapis *če* z literą *y* — *poruczyen* (1557L). Tego typu przypadki odnotował w materiale śląskim także A. Knop (1965, s. 17–18). Razem nie tworzą one w analizowanym materiale licznej grupy — zwykle pisano *ze* [*že*] i *za* [*ža*] oraz *rze* [*ře*].

Tak samo jak *že* pisane dwuznakiem *zi* w pierwszej połowie XVI wieku zapisywano *ž* z kontynuantą dawnego *ie*. W takich zapisach jak *Zbuozie* (1512D); *Buozieho* (1535D) dwuznakiem jest połączenie liter *i-e*. Stosowano je po różnych literach spółgłoskowych dla *i* < *ie*, na przykład: *lepfřie* (1512D) czy *ninie, obtiežnosti, rocnieho* (1535D); *Rytierzi, stiežnosti, fwiedomie*, ale też *nejliepe z i* (1540D); oraz odosobniony zapis *z y* dla sylaby *zi* — *Slezye* (1566L). Użycie takiego oznaczenia na początku XVI wieku jest zaliczane (podobnie jak zapis *ũ*, *u* dwuznakiem *uo* — *ruoznicze, wuoda*, 1512D; *Protuož*, 1522D; *pozuoftala, wuoli*, 1535D) do tradycyjnych cech pisowni rękopisów i druków w Czechach i na Morawach (Porák, 1983, s. 49). W materiale śląskim A. Knop (1965, s. 31) uznał to również za cechę

z początku XVI wieku. Być może taka pisownia miała związek z utrzymującą się lokalnie różnicą w wymowie *i* oraz *i* < *ie* (Porák, 1983, s. 51), jednak odróżnianie kontynuanty *ie* od starszego *i* także w rękopisach zanikło dość wcześniej (s. 56–57). W omawianym materiale z drugiej połowy XVI wieku to dygraficzne *ie* występuje znacznie rzadziej — jeżeli we wcześniejszych dokumentach oznaczałoby samogłoskę wymawianą jako *i*, byłby to jeden z niewielu przypadków respektowania tam stosunków iloczynowych. Przeciwno tej interpretacji można wysunąć przykłady z *e* pisanym w końcówkach niektórych miękkotematowych przymiotników i adjektywaliów. Ten rys świadczy być może o innym regionalnym rozwoju *ie* lub wpływie miejscowej wymowy (Knop, 1965, s. 31); porównaj: *Leta Bozeho* (1515D, 1517D, 1540D); *Tifieczeho* (1512D); *Tificzeho* (1515D, 1517D, 1531D, 1535D, 1540D); *Tifýczeho* (1566L, 1574D); z *miłosti* [...] *kniezecze* (1515D); *zbozie* [...] *zalezycze* (1515D, 1540); *lepffe* (1515, 1517, 1535, 1540); *nejlepffe* (1557L); *uzytecznieyffe* (1515, 1517, 1540). W materiale z drugiej połowy stulecia takie formy były rzadkie. We wspomnianym staranniejszym zapisie z *Landbuchu* formy fleksyjne przymiotników miękkotematowych mają *i/y* — *wule Bozi*, *Leta Božího*, *NeyJasniegffyho knizete*, *prziſſtiho* [...] *wfkrziffenj* (1566L).

Dystrybucja liter *i/j* oraz *y* (z różnymi oznaczeniami pisarskimi) po literach oznaczających spółgłoski *š*, *ž*, *č*, *ř* to wycinek szerokiego zagadnienia w szesnastowiecznej pisowni czeskiej. Materiał prezentowany w niniejszym artykule wydaje się jeszcze zbyt skąpy, by można było w tej kwestii podjąć definitywne ustalenia. Trzeba więc określić kontekst, śledząc zmienność tych połączeń z różnymi literami, lecz także obserwując zwyczaje poszczególnych pisarzy i porównując teksty pod kątem stopnia ich staranności. Ustalona w omawianym materiale jest pisownia *ry*, *hy*, *chy*, *ky* — *i* pojawia się po *ch* tylko wyjątkowo: *nepochibný* (1566L). Literę *i* konsekwentnie stawia się też po *b*, *p*, *m*, *w* oznaczających stwardniałe spółgłoski wargowe. W tych przypadkach pisownia opolsko-raciborskich rękopisów jest w zasadzie zgodna z ustaleniami A. Knopa (1965, s. 15) oraz opisanym przez J. Poráka (1983, s. 39, 43) stanem w Czechach i na Morawach. Dystrybucja *i*, *y* z innymi literami spółgłoskowymi wymagać będzie jeszcze szczegółowego rozpatrzenia. Tymczasem można się pokusić o ogólne stwierdzenia dotyczące pisowni połączeń spółgłosek szumiących z *i*, zestawiając je z danymi o pisowni *i/y* po spółgłoskach syczących.

W materiale z upływem czasu raczej ubywa przykładów na pisownię *i* w sylabach *ši* (*ši*), *či* (*či*), *ži* (*ži*), takich jak na przykład: *fewffim*, *vcziniti* (1515D); *cziniti*, *lepffi*, *Ocziffczeni*, *vziwali* (1517D); *naſſim* (1540D). W tekstach z drugiej połowy XVI wieku można wskazać podobne przykłady: *Tomaſſi* (1566L); *Dotczinieni* (1574D); *Otczizný*, *raczili*, *vwažili* (1579^aD); jednak przeważała pisownia z *y*, choć w rękopisach z Czech i Moraw zaczęła się w tym czasie (pod wpływem druków) pojawiać pisownia z *i* (Porák, 1983, s. 42), *y* było jednak (zwłaszcza w zapisach o charakterze urzędowym) stosowane jeszcze długo (por. Berger,

1999, s. 59–60). W pisowni sylab *si* (*sí*), *ci* (*cí*), *zi* (*zí*) materiał wskazuje na rozwój podobny do czesko-morawskiego (Porák, 1983, s. 41) — rzadkie przykłady z literą *i* znajdujemy głównie w tekstach z pierwszej ćwierci stulecia: *Tíficzeho*, *zawiefiti*, *Czibulka* (1515D); *zawiefiti* (1517D); potem w większości tekstów przeważała pisownia z *y*.

Mocniejszą tradycję pisowni *y* po oznaczeniach głosek *š*, *č*, a także *ř* zauważał w tekstach śląskich A. Knop, uznając ją za przejaw szerszej wymowy *i* (1965, s. 15–16, 30). Wahania tej pisowni z *i/y* (jeszcze w XVII wieku) sygnalizował J. Porák, dla *ř* wskazując częstsze połączenia z literą *y* (1983, s. 104). W materiale opolsko-raciborskim zapis sylaby *ři* (*ří*) nie rozwijał się jednoznacznie — *ry* jest częstsze, ale przykłady pisowni z *i* utrzymują się — pochodzą z dokumentów wydawanych w kolejnych dziesięcioleciach; na przykład: *przirozene* (1512D); *Girzik* (1515D, 1517D); *hrziwnu*, *przišluffenštwy* (1535D); *Rytierzi* (1540D); *Katerzina* (1557L); *z Kaderzina* (1571D); *Narzižgem* (1579^bD). Również w pisowni rękopisów czeskich i morawskich wahania *i ~ y* trwały w tym przypadku przez całe stulecie, choć w drukach jeszcze przed jego połową przeważała pisownia z *i* (Porák, 1983, s. 42; por. Černá, 2010, s. 228). Na tym tle zrozumiała jest większa częstość *rzi* i *rži* w dwu zapisach z *Landbuchu* — między innymi: *Gindrziha*, *Kterzi*, *narziženymi*, *przikrýtj*, *przitom*, *prziyato* (1563L); *Giržik*, *Hržichý*, *hržišným*, *popržitj*, *poržizenj*, *wieržiczých*, *wškržišfenj*, *zržiditi* (1566L). Wyróżniający się diakrytyką staranny tekst z 1566 roku ma oprócz konsekwentnego *rži* podobnie ustalone *čzi* i *ži*; na przykład: *čzim*, *odpocžíwatj*, *porúčzim*, *raczi*, *včžinil*, *Gežíšfe*, *Rozwažíwšfe*, *Žiwot* (1566L) — jest zatem bliższy ukierunkowanej przez uzus drukarski tendencji rozwojowej zaznaczającej się w rękopisach czeskich i morawskich (Porák, 1983, s. 42).

* * *

Podsumowując, wypada podkreślić, że przedstawione rysy pisowni związane z zapisem spółgłosek szumowych oraz *ř* wskazują na przewagę cech typowych, znanych z uzusu pisarskiego w Czechach i na Morawach, i jednocześnie na nieco większy konserwatyzm badanych tekstów śląskich. Są one bliższe pisowni rękopisów czeskich i morawskich pierwszej połowy XVI wieku. Do konserwatywnych rysów trzeba zaliczyć przeważnie niediakrytyczny charakter stosowanych grafów, przywiązanie do tradycyjnej pisowni złożonej (dwu- i trójznaki z dystynktywnymi elementami *z*, *zi*, *i*; brak rozróżnień iloczynowych), zapisywanie dyftongicznego *ie* (podobnie jak *uo*), czyli respektowanie anachronicznego już, niefonologicznego rozróżnienia. Skutkiem stosowania utartych, konwencjonalnych rozwiązań były niska precyzja zapisu, wieloznaczność pisowni (funkcjonalne obciążenie używanych znaków pisma) i typowa dla tak zwanego pisarskiego uzusu ortograficznego na ziemiach czeskich w XVI wieku słaba (tolerancyjna) standaryzacja (Kučera, 1998, s. 183–187). Jest to z pewnością bardziej widoczne w obrębie zapisów kancelaryj-

nych i urzędowych, kwalifikowanych przez J. Poráka jako funkcjonalnie niższa warstwa uzusu pisarskiego (1983, s. 105). Właściwa pisowni tekstów urzędowych jest w analizowanym materiale także grafika pisma — od późnośredniowiecznej kursywy gotyckiej po neogotycką kursywę i semikursywę (Fidlerová, 2009, s. 56), a część przestarzałych czy rzadkich form, które powtarzają się w tych samych wyrazach — to skutek użycia ustalonych formuł kancelaryjnych i prawniczych.

Czynnikiem obniżającym efektywność pisowni mogła być również specyfika kontaktowej sytuacji, w jakiej były zapisywane teksty. W przedstawionym zakresie problematyki ortograficznej omawianego materiału wpływ innego języka czy kontrastującego tła gwarowego zarysował się jednak skromnie. Na możliwość interferencji czy „nacisku polskiego systemu gwarowego na czeski język oficjalny” (Greń, 2000a, s. 54, 68) wskazuje kilka form z nietypowymi dla ówczesnej standardowej czeszczyzny spółgłoskami (*fforwerkiem*, *obracziti*, *takie*, *takkiez*, 1535D)¹⁰. Takie zapisy spółgłosek palatalnych i spalatalizowanych hojnie cytowane są na przykład w pracach dotyczących czeskich tekstów prawnych i kancelaryjnych w Polsce (Macurek, Rejnuš, 1961, s. 206; Greń, 2010, s. 198–199) czy na Śląsku Cieszyńskim (Greń, 2000b, 2008). Z pewnością związek z owym wpływem (gwarowego) tła trzeba zakładać także w przypadku form określanych jako regionalne, a typowych nie tylko dla polszczyzny górnośląskiej, ale też dla obszaru laskiego i części Moraw, pamiętając również o właściwościach wnoszonych wraz z kompetencją językową pisarzy.

Przeprowadzona w tym tekście analiza ma zbyt wycinkowy charakter, by można było odnieść się do takich uogólnionych tez, jak cytowane już stwierdzenie o zadowoleniu się kulturalnej mówionej czeszczyzny na Śląsku i jej dominującej pozycji w komunikacji (Knop, 1965, s. 137). Ciekawe jednak, że nawet w tak skromnej próbie zarysowały się w pisowni poszczególnych tekstów różnice o charakterze stylistyczno-funkcjonalnym. Odnosząc się do prac wyodrębniających w pisowni tekstów prawno-administracyjnych zapisy o charakterze półprywatnym (zob. np. Porák, 1982, s. 224; Berger, 1999, s. 52–54), należałoby na niższym poziomie funkcjonalno-stylistycznym umieścić teksty z częściej występującymi formami regionalnymi, lokalnymi czy nietypowymi, w których większą rolę odgrywały zainteresowane osoby, ich własne potrzeby czy oczekiwania, a lokalny zasięg akcentowały liczne realia (zob. np. 1535D, 1563L, 1579bD). Jednocześnie jednak tekst o półprywatnym charakterze może się także wyróżniać poziomem pisowni wyższym od średniej kancelaryjnych zapisów. Ów podkreślany wcześniej kilkakrotnie staranniejszy zapis pojawił się w testamencie Jerzyka Prószkowskiego z Prószkowa (1525–1584), cesarskiego radcy i komornika (1566L). Odnacza się on użyciem diakrytów nad *z*, *cz*, *rz*, bardziej fonologicznym użyciem połączeń

¹⁰ Spoza zakresu omówionej tu problematyki pisowni można wymienić jeszcze kilka przykładów polskich form fonetycznych (na przykład *grzemby*, 1571D; *śląskich*, 1579bD) czy morfologicznych (na przykład *fweji*, *teji*, *o fwym*, 1535D; *o fwrffkoch*, *nabytkoch*, *wfproftnym*, 1557L). Cechy polskie czy śląsko-polskie ma też spora część przytaczanych w dokumentach nazw własnych.

z *i* (między innymi brak *ie* i *e* oznaczającego *i* < *ie* czy *e* < *ie*; konsekwentne *rží*, *čí* [či/čī], czy [ci/cī]), właściwie nie ma w nim form zdradzających wpływ miejscowej czy regionalnej wymowy. Uwagę zwraca ponadto bogatsze słownictwo i rozwinięta składnia — większa staranność tekstu szła tu w parze z zastosowaniem bardziej funkcjonalnych środków pisowni.

Jeśli wziąć pod uwagę zewnętrzne czynniki, które mogły na to wpłynąć (por. Fidlerová, 2009, s. 52–53), określenie społecznej rangi czy czasowego zasięgu tego tekstu wynikało tu z subiektywnej oceny testatora, z jego własnych potrzeb. Dokument, spisany w Wiedniu, a w Opolu wpisany do księgi, nie wyróżniał się graficznymi właściwościami pisma, był jednak wyrazem woli osoby, dla której jego staranność zapewne nie była obojętna. Niezależnie od tego, kto nadał tekstowi ostateczną formę, poziom pisowni był tu jednak przejawem ambicji czy aspiracji kulturalnych. Czy były to potrzeby jakiegoś środowiska, w którym jednym z narzędzi konwersacji mógł być kulturalny czy literacki język czeski (z regionalnymi naleciałościami), jak chciał A. Knop (1965, s. 142)? To pytanie, na które nie można udzielić odpowiedzi bez dalszych pogłębionych badań rękopiśmiennej spuścizny czeszczyzny na Śląsku.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Księstwo opolsko-raciborskie: Rep. 4f (dalej: OpRac 4f), sygn. 3a/7, 111/20, 24a/38, 30/51, 43cc/78, 55a/132, 57, 66m/159, 71/168, 72ac/171, 72ad, 77/180:
- 1512D — dokument Hanusza, księcia opolskiego, głogóweckiego i pana strzeleckiego, Opole, 29 VII 1512. OpRac 4f, sygn. 30/51 (regest: Stibor 1997, s. 317, nr 29).
- 1515D — dokument Janusza, księcia opolskiego i głogóweckiego, Opole, 3 II 1515. OpRac 4f, sygn. 72ac/171 (regest: Stibor 1997, s. 319, nr 31).
- 1517D — dokument Hanusza, księcia opolskiego, bielskiego i głogóweckiego, Opole, 6 I 1517. OpRac 4f, sygn. 55a/132 (regest: Stibor 1997, s. 319, nr 33).
- 1522D — dokument Hanusza, księcia opolskiego i głogóweckiego, Opole, 2 II 1522. OpRac 4f, sygn. 3a/7 (regest: Stibor 1997, s. 320, nr 36).
- 1526D — dokument Hanusza, księcia opolskiego, głogóweckiego i raciborskiego, Opole, 14 V 1526. OpRac 4f, sygn. 111/20 (regest: Stibor 1997, s. 321, nr 39).
- 1531D — dokument Hanusza, księcia opolskiego, głogóweckiego i raciborskiego, Opole, 9 III 1531. OpRac 4f, sygn. 66m/159 (regest: Stibor 1997, s. 322, nr 43).
- 1535D — dokument szlachecki (Barbara Ścieżorowa), Poznowice, 3 III 1535. OpRac 4f, sygn. 57 (regest: Stibor 1997, s. 323–324, nr 47).
- 1540D — dokument Jerzego, margrabiego brandenburskiego, księcia karniowskiego, Opole, 19 II 1540. OpRac 4f, sygn. 72ad/172 (regest: Stibor 1997, s. 326, nr 53).
- 1571D — dokument cesarza Maksymiliana, króla węgierskiego i czeskiego jako księcia opolskiego i raciborskiego, Opole, 10 I 1579. OpRac 4f, sygn. 43cc/78 (regest: Stibor 1997, s. 334–335, nr 70).

- 1574D — wyciąg z orzeczenia sądu księstw opolskiego i raciborskiego (Helena Żyrowska, mieszkańcy Krościc), Opole, 3 III 1574. OpRac 4f, sygn. 24a/38 (regest: Stibor 1997, s. 337, nr 76).
- 1579^aD — dokument cesarza Rudolfa, króla węgierskiego i czeskiego jako księcia opolskiego i raciborskiego, Opole, 2 V 1579. OpRac 4f, sygn. 71/168 (regest: Stibor 1997, s. 343, nr 85).
- 1579^bD — dokument szlachecki (Jan Strzała z Obrowca), Kamień, 29 IX 1579. OpRac 4f, sygn. 77/180 (regest: Stibor 1997, s. 343, nr 86).
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Księstwo opolsko-raciborskie: Rep. 35 (dalej: OpRac 35), sygn. 37, 39:
- 1557L — Wieno Katerziny Goczowny, manželky Sfebeftiana Sftolcze (z ksiąg ziemskich opolsko-raciborskich), Opole, 6 VIII 1557. OpRac 35, sygn. 37 (III 27 D), k. 1^r–2^r.
- 1563L — *Wieno manzelky Jana Warkocze* (z ksiąg ziemskich opolsko-raciborskich), Opole, 15 VII 1563. OpRac 35, sygn. 37 (III 27 D), k. 247^v–248^r.
- 1566L — *Testament Pana Girzika Průfkowskeho* (z ksiąg ziemskich opolsko-raciborskich), Wiedeń, 21 XII 1566. OpRac 35, sygn. 39 (III 27g), k. 34^{rv}.

Literatura

- Balhar, J. (2016). Slezská nářeční skupina. W: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (red.), *Nový encyklopedický slovník češtiny II.* (s. 1646–1648). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Barciak, A., Müller, K. (2011). *Regesty listin uložených v Horním Slezsku / Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*, t. 2. 1401–1450. Opawa-Opole-Katowice: Zemský archiv v Opavě-Archiwum Państwowe w Opolu-Archiwum Państwowe w Katowicach.
- Barciak, A., Müller, K. (2017). *Regesty listin uložených v Horním Slezsku / Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*, t. 3. 1451–1475. Katowice-Opole-Opawa: Archiwum Państwowe w Katowicach-Archiwum Państwowe w Opolu-Zemský archiv v Opavě.
- Berger, T. (1999). Užívání češtiny jako úředního jazyka v druhé polovině 18. století na příkladě města Chrudimě. W: V. Petrbock, R. Lunga, J. Tydlitát (red.), *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27.–29. 5. 1999 v Rychnově and Kněžnou* (s. 43–78). Boskovice: Nakladatelství Albert.
- Chrzaszc, J. (red.). (1914–1916). Die Landbücher von Oppeln-Ratibor. *Oberschlesische Heimat. Zeitschrift des Oberschlesischen Geschichtsvereins*, 10, s. 24–34, 123–132, 172–182; 11, s. 76–84; 12, s. 97–102.
- Černá, A. M. (2010). Specifika pravopisného úzu rukopisných textů 16. století. W: M. Čornejová, L. Rychnovská, J. Zemanová Jana (red.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference, 23.–25. září 2010, Brno, Česká republika* (s. 224–234). Brno: Host-Masarykova univerzita.
- Dereń, A., Żerelik, R. (1996). *Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przewodnik archiwalny do 1945 roku*. Wrocław: Arboretum.
- Dziewulski, W. (1974). Rola języka czeskiego na polskich obszarach Górnego Śląska w XV–XVIII wieku i proces zastępowania go językiem polskim. *Kwartalnik Opolski*, 20, nr 1, s. 59–78.
- Ebelová, I. (2015). *Klíč k novověké paleografii / Schlüssel zur Paläographie der Neuzeit*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Fabijański, W. (1976). *Inwentarz zespołu akt Księstwo Opolsko-Raciborskie z lat 1500–1825*. Wrocław: Archiwum Państwowe we Wrocławiu.
- Fidlerová, A. (2009). Ke vztahům mezi písařským a tiskařským pravopisným územ v raně novověkých rukopisech. *Bohemica Olomucensia*, 1, nr 3. *Filologica Juvenilia* 1, s. 51–59.

- Gebauer, J. (1963). *Historická mluvnice jazyka českého*, t. 1. *Hlaskosloví*. Praha: Československá akademie věd.
- Gieysztor, A. (2009). *Zarys dziejów pisma łacińskiego*. Warszawa: PWN.
- Greń, Z. (2000a). Miejsce języka czeskiego w historii Śląska Cieszyńskiego. W: H. Wróbel (red.), *Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor Teresie Zofii Orłoś* (s. 95–103). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Greń, Z. (2000b). *Śląsk Cieszyński. Dziedzictwo językowe*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Greń, Z. (2008). Wielojęzyczność w Księstwie Cieszyńskim. W: S. Dubisz, I. Stapor (red.), *Wielojęzyczność. Kontakty językowe w rozwoju kultur słowiańskich* (s. 241–265). Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieyszтора.
- Greń, Z. (2010). Język dokumentów czeskich kancelarii królewskiej na Wawelu. W: E. Bem-Wisniewska (red.), *Zabawy pożyteczne prozą z przyjaźni Andrzejowi K. Guzkowi uczynione i Jemuż dedykowane* (s. 192–203). Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Igálffy-Igály, L. (1956–1957). Namensindex zu den ältesten Landbüchern der Fürstentümer Opeln und Ratibor (Band I–III) bis 1540. *Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins*, 17–18, s. 117–123.
- Indra, B., Spáčil, V. (1975). *Bohemika ve Wojewódzkim Archiwum Państwowym a Archiwum Państwowym miasta Wrocławia, VI. Knížectví Opolsko-Ratibořské a jednotlivé osady*. Opava: s.n.
- Indyčenko, A. A. (2013). K otázce užívání spisovné češtiny v Malopolsku a ve Slezsku v 15.–17. stol. *Nová čeština doma a ve světě*, 3, nr 1–2, s. 49–54.
- Kapras, J. (1907). *Zemské knihy opolsko-ratibořské. Příspěvek k recepci českého práva a českého jazyka v Horním Slezsku*. Praha: nákladem vlastním.
- Kapras, J. (1908). Oberschlesische Landbücher. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 42, s. 60–120.
- Kapras, J. (1909). Český úřední jazyk ve Slezsku. *Studie historická. Moravsko-slezská revue*, 5, s. 92–103, 143–150, 194–207.
- Kapras, J. (1922). Zemská zřízení opolsko-ratibořské a těšínské. *Sborník věd právních a státních*, 22, s. 243–265.
- Kašpar, J. (1993). *Soubor statí o novověkém písmu*. Praha: Karolinum.
- Knop, A. (1965). *Spisovná čeština ve Slezsku v 16. století*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Knop, A., Pallas, L. (1967). Dějiny jazyka českého ve Slezsku. W: L. Pallas (red.), *Dějiny českého jazyka ve Slezsku a na Ostravsku* (s. 3–42). Ostrava: Socialistická akademie.
- Komárek, M. (2012). *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.
- Kosek, P. (2016). Bratrský pravopis. W: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (red.), *Nový encyklopedický slovník češtiny I*. (s. 183–187). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kowalska, A. (1986). *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim (1526–1742)*. Wrocław: Ossolineum.
- Kučera, K. (1998). Vývoj účinnosti a složitosti českého pravopisu od konce 13. do konce 20. století. *Slovo a slovesnost*, 59, nr 3, s. 178–199.
- Macůrek, J., Rejnuš, M. (1961). K otázce spisovné češtiny v Polsku v 15. a poč. 16. století. *Slovan-ské historické studie*, 4, s. 163–261.
- Malicki, J. (2014). K diverzifikaci dějin češtiny. Slezsko. *AUC Philologica*, 3 (*Slavica Pragensia*, 42), s. 83–92.
- Pátková, H. (2002–2014). *Album pozdně středověkého písma / Album scripturae medii aevi posterioris*, t. 1–14. Dolní Břežany: Scriptorium.
- Pleskalová, J. (2007). Pravopis — Od počátků do začátku národního obrození. W: J. Pleskalová et al. (red.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky* (s. 499–515, 532–539). Praha: Academia.

- Pleskalová, J., Kosek, P. (2016). Sprężkový pravopis. W: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (red.), *Nový encyklopedický slovník češtiny II.* (s. 1746–1750). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Porák, J. (1981). Vytváření normy a její vztah ke kodifikaci v humanistické češtině. *Slovo a slovesnost*, 42, nr 3, s. 219–227.
- Porák, J. (1983). *Humanistická čeština: hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova.
- Porák, J. (1985). Význam a úloha námětské mluvnice. W: J. Porák (red.), *Prace z dějin slavistiky X* (s. 7–16). Praha: Univerzita Karlova.
- Rauscher, R. (1931). *Soudní knihy osvětimské a zátorské z r. 1440–1562*. Praha: Státní tiskárna (nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě).
- Rospond, S. (1975). Jaka była czeszczyzna śląska? *Kwartalnik Opolski*, 21, nr 1, s. 53–63.
- Sękowski, R. (2011). *Koniec średniowiecza i kształtowanie się podstaw ustrojowych księstw opolskiego i raciborskiego. Szkice i wypiski źródłowe*. Opole: s.n.
- Stibor, J. (1991–1993). *Zemská kniha opolsko-ratibořská z let 1532–1543*. Ostrava (dodatek do czasopisma *Orlice. Časopis pro genealogii, heraldiku a další pomocné vědy historické*, 1991, s. 1–38; 1992, s. 39–78; 1993, s. 79–184).
- Stibor, J. (1997). Regesta českých listin a listů z knížectví opolsko-ratibořského (1303) 1457–1731 (Výsledky bohemikálního výzkumu v AP Wrocław z let 1990–1994). *Sborník archivních prací*, 47, nr 2, s. 293–386.
- Stibor, J. (2002). Leśnica i jej okolice w zapisach opolsko-raciborskich ksiąg ziemskich. W: A. Lipnicki (red.), *Osiem wieków ziemi leśnickiej* (s. 91–155). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Weltzel, A. (1872). Quellen zur Geschichte und Beschreibung Oberschlesien. *Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der k. k. Mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*, 17, nr 2, s. 15–16; nr 3, s. 24.

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.9>

Data przesłania artykułu: 6.03.2021

Data akceptacji artykułu: 30.03.2021

MAGDALENA MATKOWSKA-JERZYK

Uniwersytet Wrocławski, Polska

(University of Wrocław, Poland)

„Obouváme svět”, czyli kilka słów o języku reklamy firmy Baťa

“Obouváme svět”: A few words on the advertising language of the Baťa company

Abstract

In the article, the author concentrates on the language in advertisements of Czech footwear manufacturer Baťa. Pre-war research material as well as contemporary research material is used. In the first part of the article, the author presents the state of research on the subject matter. She includes the brief definitions of advertisements, the acronyms formed from the first letters of the words — SLB, AIDA, ADAM, DIPADA — which are closely connected with the advertisements discussed in the article. In the second part, the author analyses the scope of marketing activities used in Baťa's advertisements. In the conclusion, the author lists the lexical determinants that characterize the verbal identity of the Baťa brand. The adjectives, as well as possessive and personal pronouns, especially in the 2nd plural form, are most analyzed, which is essential for and adequate to the latest linguistic research of advertising.

Keywords: advertising, Baťa, verbal identity, type of advertising, language of advertising

„Obouváme svět” — pár slov o jazyce reklamních textů společnosti Baťa

Abstrakt

V článku autorka uvádí komentáře a postřehy k reklamnímu jazyku české společnosti Baťa na základě vybraných příkladů — předválečného a moderního materiálu. V první části článku autorka představuje stav výzkumu problematiky jazyka české reklamy. Prezентuje také stručné definice

reklamy, což jsou akronymy tvořené prvními písmeny slov definujících reklamní modely (SLB, AIDA, ADAM, DIPADA), s nimiž reklamní obsah uvedený v článku úzce souvisí. Druhá část pojednává o rozsahu marketingových aktivit souvisejících s jazykem Batových reklam. V souhrnu uvádí seznam lexikálních determinantů, které charakterizují slovní identitu značky Baťa. Nejčastější jsou adjektiva, stejně jako přivlastňovací a osobní zájmena, zejména ve 2. osobě množného čísla, což souhlasí s nejnovějšími výzkumy jazyka české reklamy.

Klíčová slova: reklama, Baťa, pravidla účinné propagace, reklamní text

W dzisiejszych czasach reklama jest nie tylko środkiem propagacji, ale też nieodłącznym elementem kultury, która nas otacza. Możliwość docierania do odbiorcy różnymi kanałami sprawia, że fachowcy muszą zadbać zarówno o szatę graficzną i wizualną w wypadku ulotek, reklam telewizyjnych czy też billboardów, jak i o warstwę dźwiękową przy reklamach radiowych; wspólnym zaś mianownikiem wszystkich reklam jest ich warstwa językowa. To język sprawia bowiem, że reklama może się wyróżnić na tle konkurencji, wywoła pożądaną reakcję u odbiorcy, a przede wszystkim skłoni do skorzystania z usługi czy też do zakupu danego produktu.

Tomáš Baťa, twórca światowego koncernu obuwniczego, w morawskim Zlinie zbudował swoją pierwszą fabrykę butów z imponującym zapleczem socjalnym oraz wytwórnią filmową, w której powstawały nowatorskie filmiki reklamowe (Štrob, 2009, s. 8). To właśnie on jest twórcą świetnego chwytu marketingowego polegającego na „psychologicznym” obniżaniu cen o halerz — 99,99 Kč zamiast 100 Kč (Tkaczewski, 2005, s. 35). W dodatku marka Baťa w pierwszej połowie XX wieku miała jedno z najbardziej rozpoznawalnych logo obuwniczych na świecie, przede wszystkim dzięki językowi reklamy, który z biegiem czasu dał podwaliny powstaniu tożsamości werbalnej tej firmy. Niniejszy artykuł jest swoistym wstępem do rozważań nad analizą języka reklamy firmy Baťa. Na wybranych przykładach, pochodzących z różnych okresów działalności firmy, wskażę niektóre cechy charakterystyczne dla jej języka.

Dyskurs reklamy charakteryzuje się bogactwem środków przekazu pod względem językowym oraz stylistycznym (Čmejrková, 2000), podlega też bezpośrednio definicjom reklamy. Z uwagi na to, że państwa Europy Środkowej, w tym Czechy, nie mają bogatego dorobku badań dotyczących języka reklamy własnej, w przeciwieństwie na przykład do USA czy Wielkiej Brytanii, ze względu na uwarunkowania historyczne, społeczno-gospodarcze z boomem reklamowym, po odrodzeniu się wolnego rynku z gospodarki socjalistycznej, zmierzyć się musiały dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku (Čmejrková, 2000). Bogate badania dyskursu reklamy głównie języka angielskiego (Leeh, 1966; Cook, 1992) były i wciąż są swoistą bazą metodologiczną do tworzenia reklam również w języku czeskim (zob. Čmejrková, 2000, s. 25, 32). Przykłady językowe reklam produktów i usług firmy Baťa, które wstępnie zebrałam, wyraźnie pokrywają się z ich „związłymi

definicjami, które tworzą angielskie skróty” (zob. Tkaczewski, 2005, s. 22). Najstarszym modelem oddziaływania reklamy jest pochodzący z drugiej połowy XIX wieku model SLB (*stay — look — buy* = zatrzymaj się — spójrz — kup) (Imioło, 2001). Z kolei model AIDA (*attention — interest — desire — action*) jest jednym z najpopularniejszych i wciąż aktualnych. Wpływa on na zachowanie odbiorcy przez zwrócenie uwagi na produkt, zainteresowanie nim, pobudzenie chęci posiadania produktu oraz wywołanie podanego działania (czyli zakupu) (Kall, 2001). Kolejny był model ADAM (*attention — interest — desire — memory* = uwaga — zainteresowanie — pragnienie — pamięć), a najnowocześniejsza jest formuła DIPADA (*definition — identification — proof — acceptance — desire — action* = definicja — identyfikacja — dowód — akceptacja — pragnienie — działanie) (Tkaczewski, 2005, s. 22).

Stan badań

W 1965 roku Jiří Kraus napisał artykuł, w którym analizuje język ówczesnej reklamy. Natomiast Světa Čmejrková w artykule *Když pohřeb, tak do země, když svěžest, tak beze mne (O básnickém kánonu reklamy, zejména televizní)* analizuje strategie marketingowe w Czechosłowacji pod kątem językowym (Čmejrková, 1993), a w książce *Čeština v reklamě. Reklama v češtině* prezentuje najbardziej obszerną analizę dotyczącą języka reklamy w Czechach, między innymi w kwestii stosowanych środków stylistycznych i metodologii badań (Čmejrková, 2000). Autorka zwraca szczególną uwagę na środki stylistyczne i językowe wykorzystywane w reklamie, interpunkcję, stosowanie dużych liter w tekstach reklamowych, stopniowanie przymiotników; podkreśla także rolę aspektu wizualnego, który wpływa na odbiór tekstu reklamowego. Wcześniej tematykę reklamy poruszał chociażby Karel Šebesta (1990, 1995, 1998).

W Polsce zaś o reklamie w języku czeskim pisała Iwona Imioło w artykule *Język czeskiej reklamy końca XX wieku* (2001). Autorka przedstawia w nim charakterystyczne cechy czeskiej reklamy, wymieniając między innymi leksykę, zastosowanie związków frazeologicznych, struktury syntaktycznej oraz konkretnych środków stylistycznych. Natomiast Piotr Cieciora w artykule *Porównania i ich innowacje frazeologiczne w tekstach reklamy czeskiej* (2005) dokładniej przyjrzał się manipulacji językowej w reklamie za pomocą związków frazeologicznych. Autor na przykładach czeskich haseł i spotów reklamowych analizuje wykorzystanie w reklamach frazeologizmów normatywnych i innowacyjnych ze zmienionym komponentem oraz zwraca uwagę na skuteczność i częstotliwość frazeologizmów w czeskiej reklamie. W kolejnym artykule badacz porusza wykorzystanie związków frazeologicznych w czeskiej reklamie (Cieciora, 2007). W swojej analizie zwraca uwagę na dosłowne bądź metaforyczne odczytywanie frazeologizmów

w tekstach reklamowych. Kontynuację tych badań prowadzi w artykule *Wymiany komponentów związków frazeologicznych w tekstach czeskich reklam* (Cieciura, 2009). Praca jest pogłębieniem i usystematyzowaniem dotychczasowych badań dotyczących frazeologizmów oraz ich komponentów.

Językiem czeskiej reklamy telewizyjnej w swojej monografii zajął się też kompleksowo Dariusz Tkaczewski (2005). Autor prezentuje w niej szeroko pojęte zagadnienie reklamy telewizyjnej w Czechach, przeprowadza także szczegółową analizę zebranego materiału badawczego.

Baza materiałowa

Założyciele firmy Baťa byli pionierami w tworzeniu reklam w Czechosłowacji. Dużą rolę przywiązywali do języka reklamy, a w latach trzydziestych ubiegłego wieku tworzyli także pionierskie filmy reklamowe butów¹. Czechosłowaccy autorzy reklam produktów firmy Baťa używali uderzających i łatwych do zapamiętania sloganów i haseł. W 1939 roku ukazała się broszura *600 haseł Batty*, wydana przez Viléma Veselego (Štrob, 2009, s. 24)². O tym natomiast, że kluczową rolę w działalności reklamowej (a wręcz propagandowej w całej polityce firmy Baťa, bo także tej dotyczącej zatrudniania pracowników i ich przyuczania do zawodu) odgrywały slogany i hasła, świadczy rymowanka autorstwa słynnego inż. Jiřígo Solara³ z publikacji *Půjde to*: „Hesla jsou křídla, štít jsou a meč. Hesla jsou

¹ Powstało ich ponad 170 i otwierają one szczególny rozdział w historii promocji Batty. Od 1924 roku zaczęły się nawet ukazywać „dzienniki Batty”. Filmy te powstały początkowo w 30, a potem w większej liczbie kopii, aby można było je wyświetlać jednocześnie w kilku kinach. Podróżowano z nimi po całym kraju, a publiczność liczyła około 70 milionów widzów rocznie (Štrob, 2009; Vošáhliková, 2007, s. 287. „W reklamie audiowizualnej akcent został położony na żart (např. »Na Bílé hoře, sedláček oře, zoře-li to on nebo to on nedoore? Jakpak by to nemoh zoratí, když má na to boty od Bati«), oryginalność, reżyserię (Elmar Klos, František Šestka), montaż, muzykę (Julius Kalaš), wykorzystywano też znane osobistości (Vlasta Burian, Pepa Maleček, Čeněk Šlégl, Hana Vítová)» (Staňková, 2005, s. 187). Niemalże wiek później Baťa znów postawi na znane twarze — modelki i modeli, którzy będą reklamować jej produkty na początku XXI wieku. Największy rozkwit reklamy filmowej nastąpił jednak w latach trzydziestych XX wieku, już po śmierci Tomáša Batty. W 1936 roku Jan Antonín Baťa kupił studia filmowe (Štrob, 2009).

² Vilém Veselý we wstępie broszury pisał: „Posluž si, když nepřijdeš sám na nic lepšího, když budeš potřebovat vhodný nápis do výkladu, na portál neb výstavní stánek, když si budeš chtít dát popsat volný prostor na stěnách v prodejně nad regály neb ve správárně, pedikúře, v bytech zaměstnanců, ve společenských místnostech, na chodbách, když budeš hledat vhodnou myšlenku pro nadpis noticky, inzerátu do novin, na leták, vizitku, diapozitiv, standartu, reklamní auto, přesuliční pás nebo příležitostnou akci, když budeš chtít svízelný problém objasnit vhodným podobenstvím — okřídleným slovem, když budeš chtít zdůraznit své stanovisko jadrným způsobem, když budeš chtít narovnat sebe i druhé” (za: Staňková, 2005, s. 187).

³ Jiří Solar był jednym z pionierów pracujących dla firmy Baťa, który odpowiadał za marketing firmy, a ściślej rzecz ujmując — za tworzenie haseł i sloganów (zob. www1).

prapory, vedou nás v seč. Hesla jsou jiskry, sil bohatý klín. Z hesel, jež zapálí, rodí se čin” (Veselý, 2007, s. 6, za: Štrob, 2009, s. 25).

Hasła były bardzo ważne zarówno w komunikacji marketingowej firmy, jak i edukacji oraz kształceniu własnych pracowników. Inżynier Solar, który współpracował przy wielu akcjach reklamowych firmy Baťa, w swojej działalności reklamowej umieścił następujące hasła, które niewątpliwie wpływały na pracowników: „Špatný prodavač — vydavač, dobrý prodavač — služebník; Život je věčnou otázkou — služba věčnou odpovědí; Žebrák či boháč — zákazník; Zdvořilost nic nestojí, ale mnoho platí; Den má 86 400 vteřin — Uvažuj pomalu, jednou rychle; Lépe dobrým ševcem, nežli špatným králem; Dobrý generál — jen z dobrého vojáka; Nezdar — nejlepší učitel; Jen blázen se bojí stroju” (Veselý, 2007, za: Štrob, 2009, s. 24). Ten rymowany przekaz w pełni oddaje niezastąpioną rolę, jaką odgrywały hasła w funkcjonowaniu firmy — Baťa rozpowszechniał je wśród swoich pracowników w celu poprawy morale i rozwoju osobistego. Tak natomiast brzmiały niektóre slogany reklamowe z lat trzydziestych ubiegłego wieku: „Jak mladou se žena cítí, takové střevíčky nosí”, „I za mlčícího mluví jeho boty!”, „Dobré boty — dobrá nálada!”, „Šaty dělají člověka — boty sebevědomí!”, „Střevíček sponkový — nožka si pohoví!”, „K štěstí klíček — je střevíček Baťa!”, „Do deště, do bláta — galoše Baťa!”, „Meltonky v zimě — lék proti rýmě!”, „Pochodéem — vchod. V botách Baťa!”, „Paci, paci, pacičky — táta koupí botičky — Baťa!” (Veselý, 2007, za: Štrob, 2009, s. 5–7).

W latach trzydziestych i czterdziestych pojawiały się też między innymi takie treści reklamowe: „Okouzlující na promenádě. Příjemné na výletě. Praktické doma”; „Nové dřeváčky mají všechny vlastnosti, aby získaly Vaše sympatie. Jsou elegantní a sluší”; „Na jejich ohebných podešvích se dobře chodí a jsou i praktickou obuví pro doma. Navštivte nás a vyzkoušejte si je. Oblibíte si je na první pohled”; „Dětem pro léto”; „Poradíme Vám”; „Vám bude slušet”; „Pevné boty z masné kraviny se silnou gumovou podešví”; „Dokonalá obuv z pevné kůže se silným koženým podpatkem”; „Pohodlné botky z pevného boxu”; „První v seznamu školních potřeb”; „Půvabné zimní botičky. Sluší hřejí vydrží”; „Galoše šetří obuv. Udržují čistotu v domácnosti. A chrání vaše zdraví”; „Vezměte s sebou dřeváčky na dovolenou”; „Přijďte si k nám zkusit, jak pěkně sluší naše kotničkové zimní botičky. Jsou z jemného telecího boxu a černého hřejivého meltounu. Poskytnutí nohám příjemné teplo a pohodlí. Získáte je na poukaz Ib”.

W 1989 roku firma Baťa nie była już potęgą obuwniczą, ale jednym z wielu sklepów z butami. Jej polityka marketingowa pozostawia wówczas wiele do życzenia — jest nie do końca spójna i konsekwentna, a w głównej mierze opiera się na kopiowaniu kampanii reklamowych firmy-matki — Bata Shoe Company w Kanadzie (Štrob, 2009, s. 30).

VOJÁCI-NA VOJNĚ TO VYHRÁVAJÍ BOTY!

NA CVIČIŠTE 69 0767-00 v trvanlivé botě ze silné kůže	PRI ODPOČINKU 19 7047 v plstěných, různobarevných trepáčích	NA VYCHÁZKY 99 3667-22 v pohodlných botkách z jemného černého boxu	DO SPOLEČNOSTI 99 9607-00 v pohodlných perkách z jemné teleťinky nebo laku.	
NA MOTOCYKLU 169 3297-00 ve vysokých šňůrovacích botách s hudebním dubboxem	NA DLOUHÉ POCHODY nezapomeňte si opatřit naše hufové vložky. Stojí pouhých Kč 3.- a prokáží Vám opravdové dobrodružství. Zabírají pocení nohou a uchovávají Vám veselou náladu i při nejtěžších pochodech. Chráníte zdraví svých nohou. Zdravé nohy podporují správný vývin celého těla. Dopřejte si pohodlí za málo peněz.		K RAPORTU vyčistíte si zády pečlivě obuv naším krémem za pouhé Kč 3.-. Ku konzervování krabice prima tuku rovněž za pouhých Kč 3.-. Správným ošetřováním obuvi uchráníte se mnohých nepříjemností a uchováte svým botám trvalou vlnitost i lesk.	Z VOJNY DO CIVILU 99 6627-21 v nových polobotkách. Jsou trvanlivé a velmi moderní.

NENÍ DŮVODU, PROČ BYSTE PO 18 MĚSÍCÍCH SVÉHO NEJKRÁSNEJŠÍHO VEKU NECHODILI ELEGANTNĚ A DOBRĚ OBUTI.

Bata

A.S.F.

Ilustracja 1. Przykładowa reklama butów firmy Baťa sprzed wojny

Źródło: <https://www.bejvavalo.cz/fotogalerie.php?detail=3182> (12.12.2020).

Na początku XXI wieku firma stawia na podobną linię tożsamości werbalnej jak przed wojną — dostosowaną do współczesnych realiów: w swoich tekstach reklamowych jest kreowana na markę, która oferuje produkty dla każdego, a także wyznacza trendy modowe (Štrob, 2009, s. 30). Pojawiają się hasła reklamowe: „S tímto dárkem zazážíte. Baťa, Vesmírná odysea”; „Vykročte z dávu v outfitech inspirovaných cestami do kosmu”; „Ulovte si slevu, Buďte odvážná”; „Utěk do přírody může být pohodlný a stylový zároveň”; „Všichni si letos zasloužíme o něco víc lásky” (zob. www2). Jak píše Walery Pisarek:

Podstawowe elementy tożsamości werbalnej mają na celu odróżnienie języka marki od innych. Pierwiastki tożsamości werbalnej obejmują zatem nazwę, system nazewnictwa produktów, metodę tworzenia tytułów i haseł, ton komunikacji, wykorzystanie historii w komunikacji. (Pisarek, 1993, s. 74)

Werbalna tożsamość marki Baťa ma być przyjazna, pomocna i otwarta. Niewątpliwie ma oznaczać także ciągłość mimo lat gospodarki socjalistycznej, kiedy w Czechosłowacji nie było mowy o możliwości prowadzenia prywatnego biznesu, a Zlín zamieniono na Gotwaldov (Vykoukal, 2006). Od samego początku jej tożsamość werbalna budowana jest w podobny sposób, w zgodzie z definicją reklamy — ma oddziaływać dynamicznie, kojarzyć się z niezawodnością i elegancją.

Ilustracja 2. Przykładowa reklama butów firmy Baťa sprzed wojny

Źródło: <https://antikvariát-reklama.cz/dokument/reklama-bata-okouzlujici> (dostęp: 20.12.2020).

Trzeba jednak pamiętać, że osoby odpowiedzialne za strategię marketingową również idą z duchem czasu — chociażby wprowadzając język angielski do reklam swoich produktów, co także jest jedną z charakterystycznych cech reklamy czeskiej współcześnie (Imioło, 2001). To powrót do prowadzonej wcześniej linii tożsamości werbalnej, jako że anglicyzmy doskonale wpisują się przecież w motto Baty: „Obouváme svět!”. Należy też w tym miejscu zaznaczyć, że Tomáš Baťa prowadził kampanię reklamową swojego obuwia pod własną marką także w Stanach Zjednoczonych i innych krajach — miał wiele zagranicznych filii (w tym w PRL) (Szczygieł, 2006, s. 9).

Natomiast w niniejszym artykule koncentruję swoje badania na materiałach reklamowych, które były adresowane i ukazywały się w Czechosłowacji, a później w Czechach. Wybrałam losowo nazwy kilku kolekcji z początku XXI wieku opublikowane w prasie kolorowej — w 2002 roku odpowiednie do promocji

marki, zdaniem marketingowców Baty, okazały się wyrazy: Reclassify, Singular, Homeland, Dream, Puerto-Rico i Caribic (Štrob, 2009). Nazwy wszystkich kolekcji z tego okresu widniały w języku angielskim, czasami wskazywały też na konkretny obszar geograficzny. Sposób nazywania kolekcji Baty można więc nazwać „światowym”, egzotycznym, a linia tożsamości werbalnej została zachowana. Firma stara się działać nie tylko zgodnie z mottem „Obouváme svět!”, lecz także ze sloganem „Zákazník náš pan” (zob. www3), które same w sobie są ważnymi elementami tożsamości werbalnej. Slogany to wciąż bowiem nieodzowna część werbalnej tożsamości marki — są konkretne i proste, odzwierciedlają nacisk na tradycyjne wartość marki; na przykład „U Bati je každý zákazník hvězdou první velikosti” czy „Mě obouvá Baťa”. Pojawiają się też hasła: „Mám ráda jednoduchou eleganci” — na reklamie billboardowej widnieje twarz Baťy: Linda Rybová; „Dokonała klimatizace pro vaše nohy” — to hasło dotyczące obuwia „oddychającego” (www2).

Ilustracja 3. Przykładowa współczesna reklama firmy Baťa

Źródło: <http://www.creativegg.cz/portfolio/bata-xmas/> (dostęp: 20.12.2020).

Podsumowanie

Biorąc pod uwagę warstwy języka reklamy, które wyodrębnia na przykład Iwona Imioło (2001), niewątpliwie można stwierdzić, że teksty Baty charakteryzują się częstym występowaniem słownictwa oceniającego/wartościującego, które z góry zakłada, że reklamowany produkt jest idealny i stworzony właśnie dla nas. Odwołując się do hierarchii wartości nabywcy produktu, twórcy tekstów reklamowych Baty tworzą niejako swój system wartości i przekonują do niego klienta, argumentując rzeczowo, że ich produkty są doskonałe. Sugerują oni, zarówno

w czasach współczesnych, jak i w przededniu wojny, że produkt jest czymś więcej, niż nam się wydaje, że niesie z sobą pewne ukryte, nowe cechy, a klient może je po prostu kupić. Bez wątpienia reklamy butów sprzed wojny niosą przekaz bardziej konkretny, nie przypisują (raczej) butom cech abstrakcyjnych, ale zapewniają o skutecznym spełnianiu ich funkcji: „Na jejich ohebných podešvích se dobře chodí a jsou i praktickou obuvi pro doma”. Warto w tym miejscu wskazać, że stosowanie wielu przymiotników w reklamach butów i usług firmy Baťa — jak twierdzi Wiktor Lutz — wynika prawdopodobnie z dążenia do tego, „aby adresat przestał myśleć o samym produkcie, a zaczął myśleć o czymś większym, lepszym i bardziej atrakcyjnym” (Imioło, 2001, s. 153). Doskonale tę funkcję pełnią rzeczowniki, niosące wartość pozytywną lub neutralną, ale zmieniającą się w wartość pozytywną pod wpływem wyrazów „sąsiednich” — na przykład cena: „Za čast ceny”, „kvalitní meltoun”, „jednoduchou eleganci”, „každý zákazník”, „hvězdou první velikosti”, „všechny vlastnosti”.

Niby każde słowo, każda jego forma może się okazać użyteczna reklamowo. Są jednak dwie kategorie wyrazów, które się okazują kluczowymi częściami mowy dla twórców tekstów reklamowych: to przymiotniki i przysłówki. Teoretycy reklamy na Zachodzie nazywają je *trigger words* — „słowa cynglowymi”. (Pisarek, 1993, s. 70)

Często w tekstach reklamowych dotyczących butów Baťa występują przymiotniki: *příjemné, praktické, elegantní, ohebných, mastné, silnou, dokonalá, pohodlné, půvabné*.

Kolejną cechą wyróżniającą analizowane teksty reklamowe powstałe na potrzeby firmy Baťa jest dość częste używanie zaimków osobowych i dzierżawczych (zwłaszcza 2. osoby liczby pojedynczej — lata współczesne; oraz pełniących funkcję zwrotu grzecznościowego — lata przedwojenne). W ten sposób stwarza się u adresata reklamy wrażenie, że każdego odbiorcę traktuje się w sposób wyjątkowy, z dużym szacunkiem. O funkcji perswazyjnej zaimków w reklamie świadczy także to, że ich usunięcie z tekstu spowodowałoby różne zakłócenia semantyczne (Imioło, 2001), na przykład „Poradíme Vám”; „Vám bude slušet”; „Galoše šetří obuv. Udržíjí čistotu v domácnosti. A chrání vaše zdraví”; „Vezměte s sebou dřeváčky na dovolenou”; „Přiďte si k nám zkusit, jak pěkně sluší naše kotníčkové zimní botičky. Jsou z jemného telecího boxu a černého hřejivého meltounu. Poskytují nohám příjemné teplo a pohodlí. Získáte je na poukaz Ib”. Natomiast zastąpienie ich innymi zaimkami czy rzeczownikami osłabiłoby (lub usunęłoby) funkcję nakłaniającą tekstu reklamowego (zob. Imioło, 2001). „Klasyyczna (tzn. z lat dwudziestych) teoria reklamy przestrzegała przed użyciem trybu rozkazującego, bo wywołuje on u wielu odbiorców »żywą reakcję obronną« (Pisarek, 1993, s. 75), tymczasem w większości tekstów reklamowych firmy Baťa zastosowano tryb rozkazujący, z formą grzecznościową, która występuje w języku czeskim. Może to świadczyć o innowacyjnym podejściu także do stosowanego języka reklamy, wszak przedwojenni specjaliści od czechosłowackiej reklamy byli pionierami również w sprawie treści reklamowych (Baťa, 1991).

Na koniec należy podkreślić, że w języku reklam produktów firmy Baťa można znaleźć wiele cech charakterystycznych, nie tylko leksykalnych, przekraczają one jednak ramy niniejszych wstępnych rozważań, które mogą być asumptem do analizy na przykład stosowanych środków stylistycznych czy też wykorzystania związków frazeologicznych, struktury syntaktycznej. Bogaty materiał źródłowy pozwala bowiem na przeprowadzenie szerszych badań w tym zakresie.

Bibliografia

- Baťa, T. J., Sinclairová, S. (1991). *Švec pro celý svět*. Praha: Melantrich.
- Beliczyński, J. (1999). *Planowanie mediów w zarządzaniu reklamą*. Kraków: Antykwa.
- Brož, I. (2002). *Chlapi od Baťů*. Praha: Epocha.
- Cieciura, P. (2005). Porównania i ich innowacje frazeologiczne w tekstach reklamy czeskiej. W: M. Balowski (red.), *Bohemistika*, t. 2. Poznań: Wydawnictwo „PRO”.
- Cieciura, P. (2007). Frazeologiczne innowacje kontekstowe w czeskiej reklamie prasowej. W: M. Balowski (red.), *Bohemistika*, t. 1. Poznań: Wydawnictwo „PRO”.
- Cieciura, P. (2009). Wymiany komponentów związków frazeologicznych w tekstach czeskich reklam. W: M. Balowski (red.), *Bohemistika*, t. 4. Poznań: Wydawnictwo „PRO”.
- Čmejrková, S. (1993). *Když pohřeb, tak do země, když svěžest, tak beze mne (O básnickém kánonu reklamy, zejména televizní)*. Pobrano z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7147> (dostęp: 20.12.2020).
- Čmejrková, S. (2000). *Reklama v češtině. Čeština v reklamě*. Praha: Nakladatelství Leda.
- Cook, G. (1992). *The Discourse of Advertising*. London: Routledge.
- David, J. (2010). Honorifikační motiv v toponymii (na příkladu baťovských toponym a toponyma Zlín/Gottwaldov). *Acta onomastica*, 51, s. 429–436.
- Doliński, D. (1998). *Psychologia reklamy*. Wrocław: AIDA.
- Grmanová, Š. (2007). *Propagace společnosti Baťa, historie a současnost*. Bakalářská práce. Zlín: Univerzita Tomáše Baťi ve Zlíně.
- Hlouchová, K. (2009). *Filmová reklama firmy Baťa do roku 1938*. Bakalářská práce. Zlín: Univerzita Tomáše Baťi ve Zlíně.
- Imioło, I. (2001). *Język czeskiej reklamy końca XX wieku*. Pobrano z: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/9293/1/04_Iwona%20Imioło_Język%20czeskiej%20reklamy%20końca%20XX%20wieku_153-169.pdf (dostęp: 20.10.2020).
- Kall, J. (2001). *Silna marka. Istota i kreowanie*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kraus, J. (1965). *K stylu soudobé české reklamy*. Pobrano z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5137> (dostęp: 20.10.2020).
- Leeh, G. (1966). *English in Advertising. A Linguistic Study of Advertising in Great Britain*. London: Longmans.
- Peprníková, T. (2010). *Značka Baťa v reklamě v letech 1920–1925*. Bakalářská práce. Zlín: Univerzita Tomáše Baťi ve Zlíně.
- Pisarek, W. (1993). Słowa na usługach reklamy w Polsce (1962–1993). *Zeszyty Prasoznawcze*, 3–4, s. 65–77.
- Pokluda, Z. (2004). *Ze Zlína do světa — příběh Tomáše Baťi*. Zlín: Nadace Tomáše Baťi.
- Roszkowski, D. (2009). *Wpływ skuteczności reklamy na decyzje klienta przy wyborze marki produktu*. Pobrano z: http://www.pszw.edu.pl/images/publikacje/t021_pszw_2009_roszkowski_-_wpływ_skuteczności_reklamy_na_decyzje_klienta_przy_wyborze_marki_produktu.pdf (dostęp: 25.11.2020).

- Šebesta, K. (1990). *Reklamní texty. Jejich funkce a výstavba*. Praha: S.N.
- Šebesta, K. (1995). K zahajování reklamní (marketingové) komunikace v češtině. *Časopis pro moderní filologii*, 77, nr 2, s. 82–90.
- Šebesta, K. (1998). Reklama jako funkční styl? *Čeština doma a ve světě*, 6, nr 3–4, s. 193–197.
- Šmid, W. (2008). *Język reklamy w komunikacji medialnej*. Warszawa: CeDeWu.
- Srpová, H. (2008). *Knížka o reklamě*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta.
- Srpová, H., Bartošek, J., Čmejrková, Aj. (2007). *Od informace k reklamě*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta.
- Staňková, P. (2005). Přínosy Tomáše Bati marketingové komunikaci. W: *Tvůrčí odkaz Tomáše Bati a současné podnikání: mezinárodní vědecká konference sborník referátů. 19.–20. května. Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně*. Zlín: Univerzita Tomáše Bati.
- Štrob, P. (2009). *Značka Baťa na českém trhu v letech 2004–2007*. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd.
- Szczygieł, M. (2006). *Gottland*. Wołowiec: Czarne.
- Tkaczewski, D. (2005). *Czeska reklama telewizyjna i jej język*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Veselý, V. (1939). *600 hesel: pro spolupracovníky firmy Baťa*. Zlín: Reklamní oddělení Baťa.
- Veselý, V. (2007). *600 hesel*. Zlín: Univerzita Tomáše Bati, Fakulta managementu a ekonomiky.
- Vošahlíková, P. (2007). *Tomáš Baťa a česká reklama*. W: M. Tomašík (red.), *Tomáš Baťa: Doba a společnost*. Brno: Viribus Unitis.
- Výkoukal, P. (2006). *Baťa aneb boty pro každého*. Pobrano z: Penize.cz (dostup: 21.10.2020).

Źródła internetowe

- www1: <https://www.predvacecnzyivot.cz/clanky/dobove-reklamy/bata.html> (dostup: 11.12.2020).
- www2: <https://www.youtube.com/channel/UCApfp1xQdv7fUkJq3NSE9pQ> (dostup: 12.12.2020).
- www3: <https://www.podnikavazena.cz> (dostup: 20.12.2020).

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.10>

Data przesłania artykułu: 30.12.2019

Data akceptacji artykułu: 1.05.2020

WOJCIECH HOFMAŃSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Polska

(Adam Mickiewicz University, Poland)

Świadomość i intuicja językowa w perspektywie fenomenu interkomprehensji

Language awareness and language intuition in the perspective of the intercomprehension phenomenon

Abstract

The article justifies the need to redefine the concept of linguistic awareness. The analysis shows the concept of communication language awareness, which consists of two overlapping ranges. The first is the system dimension, the second is the interactive one. This new perspective allows us to interpret the phenomenon of intercomprehension more efficiently.

Keywords: language awareness, language intuition, intercomprehension, language family, Slavic languages

Jazykové povědomí a jazyková intuice z perspektivy interkomprehense

Shrnutí

Článek argumentuje pro nutnost redefinice pojmu jazykového povědomí („świadomość językowa“). Představuje pojem komunikační jazykové povědomí, jež se skládá ze dvou překrývajících se stránek procesu komunikace. První je rozměr systémový, druhá — rozměr interakční. Tato perspektiva zároveň umožňuje lépe interpretovat fenomén interkomprehense.

Klíčová slova: jazykové povědomí, jazyková intuice, interkomprehence, jazyková rodina, slovanské jazyky

Przedmiotem niniejszego artykułu jest fenomen interkomprehensji interpretowany w kontekście procesów poznawczych związanych ze świadomością i intuicją językową. Omówione zostanie pojęcie świadomości językowej i jego funkcjonowanie w polskiej myśli lingwistycznej, co uzupełnią niezbędne uwagi poświęcone relacji samej świadomości do pozornie bliskiego jej pojęcia intuicji językowej. Następnie podjęta zostanie próba zarysowania najważniejszych ujęć problemu świadomości w dyskursie międzynarodowym, a w końcu świadomość i intuicja odniesione zostaną do fenomenu interkomprehensji, co — ze względu na specyfikę translingwalnego procesu komunikacji — stanowi swoisty interpretacyjny poligon doświadczalny. W konsekwencji pozwoli to na uzasadnienie postulatu jednoznacznego rozróżniania obu pojęć, weryfikację wycinka perspektywy generatywnej oraz przedstawienie nowszych modeli, które znajdują zastosowanie w badaniach nad komunikatywnością międzyjęzykową Słowian. Do oceny gramatycznych uwarunkowań interkomprehensji wykorzystane zostaną autentyczne czesko-polskie frazy będące egzemplifikacją konsekwencji (nie)przystawalności kategorialnej. Ich analiza pozwoli natomiast skonfrontować problematykę świadomości i intuicji językowej z systemem gramatycznym w perspektywie komunikacji translingwalnej.

Wstępna analiza funkcjonalna komunikatywności międzyjęzykowej Słowian została zaprezentowana przy okazji VI Światowego Kongresu Polonistów w Katowicach w 2016 roku¹. Kolejnym krokiem w kierunku kompleksowego opisu tego lingwistycznego fenomenu była analiza leksykalno-komunikacyjnych aspektów słowiańskiej interkomprehensji (wraz z uwagami odnoszącymi się do polityki językowej)². Wciąż otwartą kwestią pozostaje jednak wymiar gramatyczny zjawiska oraz interpretacyjne powiązanie go z procesami poznawczymi. Dopiero szersze spojrzenie — uwzględniające zarówno kolejne podsystemy języka, jak i uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne różnojęzycznych interlokutorów — pozwoli bowiem na spójny, całościowy opis fenomenu, który wieloaspektowo uwiódźnia się na poziomie makroregionu Europy Środkowej.

Świadomość językowa, mająca coraz bardziej rozbudowaną literaturę przedmiotu także w języku polskim (zob. Zgólkowa, Sobczak, Kula, 2005, s. 122–129; Bakula, 2012, s. 9–20), jest jednocześnie jednym z najmniej uchwytłych pojęć współczesnej psycholingwistyki. W perspektywie interakcji najbliższej spokrewnionych języków jej definicyjne ramy powinny uwzględniać również głęboko zakorzeniony potencjał komunikacyjny, choć takie podejście nie okazuje się regułą. *Słownik dydaktyki języków obcych* pomija wręcz świadomość językową, zastępując ją jeszcze szerszym ujęciem, realizowanym hasłem „świadomość”, odniesione

¹ Więcej na ten temat zob. Hofmański, 2018.

² Ujęcie to odwracało tradycyjną perspektywę kontrastowania katalogowanych, a tym samym wyizolowanych homonimów międzyjęzykowych, jednocześnie eksponując znaczenie kontekstu oraz indywidualnych predyspozycji komunikacyjnych różnojęzycznych interlokutorów; więcej na ten temat zob. Hofmański, 2019.

w pierwszej kolejności do psychologii poznawczej. Aleksander Szulc niewątpliwie trafnie uznaje ją za „jedno z najbardziej wieloznacznych pojęć psychologii, rozumiane na ogół jako zdolność umysłu ludzkiego do zdania sobie sprawy (m.in. do słownego opisanie) z własnych przeżyć psychicznych, a więc do odzwierciedlenia obiektywnej rzeczywistości”. Dopiero druga część krótkiego artykułu hasłowego stanowi odwołanie do przestrzeni językowej:

Opanowanie języka przez dziecko odbywa się w zasadzie bez udziału świadomości, natomiast uczenie się języka obcego może przebiegać w sposób świadomy lub arefleksyjny, polegający na wytworzeniu nawyków mownych. Ponieważ czynne posługiwanie się językiem zakłada istnienie obok elementu świadomości (treści tego, co się mówi) również elementów arefleksyjnych (np. formalne łączenie ze sobą elementów językowych), żadna metoda nie może tego faktu pomijać. (Szulc, 1997, s. 212–213)

I w tym fragmencie dostrzegalne jest jednak nakierowanie nie na świadomość językową, lecz jedynie świadomościowe procesy towarzyszące nabywaniu języka pierwszego czy kolejnego³, całkowicie opozycyjnie traktowane wobec zdarzeń o charakterze „arefleksyjnym”. To w zasadzie wyczerpuje zawartą w słowniku informację hasłową — funkcjonowanie samej świadomości językowej (podobnie jak jej choćby krótka definicja) zostaje pominięte przy jednoczesnym, generatywnym, zrównaniu językowej intuicji z wiedzą językową.

Pozostając w kręgu językoznawstwa polskiego, warto natomiast odnotować, że świadomość językowa jest przedmiotem zainteresowania innego opracowania z tego samego okresu — *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego*⁴. Kazimierza Polańskiego nie zajmuje przy tym aspekt poznawczy — tak bardzo eksponowany w słowniku Aleksandra Szulca — ale przede wszystkim bezpośrednie znaczenie pojęcia, które w przyjętej perspektywie ma stanowić

zdolność formułowania sądów o wyrażeniach językowych (np. o ich poprawności czy walorach stylistycznych) i o stosunkach zachodzących między nimi (takich jak synonimia, sprzeczności). W różnym stopniu rozwinięta charakteryzuje każdego użytkownika języka. (Polański, 2003, s. 590)

Niezwykle charakterystyczne dla tego ujęcia jest natomiast całkowite zamknięcie świadomości językowej w ramach monojęzyczności. Zjawisko swym zasięgiem niejako nie wykracza poza granice języka, do którego miałoby odnosić wartościujące sądy czy semantyczne zależności, lub przynajmniej nie zostaje to uznane za wystarczająco istotny wątek w mocno ograniczonym objętościowo haśle. Można to w pewnym sensie interpretować jako wpływ etnocentryzmu zawężającego pole widzenia w związku z wciąż jeszcze ograniczoną w ówczesnych realiach językowych i pozajęzykowych perspektywą intensywnej interakcji innych

³ Język pierwszy rozumiany jest w tym ujęciu jako język natywny (rodziny), pozyskany w procesie akwizycji; język kolejny to język obcy pozyskany w wyniku uczestnictwa w procesie glosodydaktycznym.

⁴ Pierwsze wydanie pochodzi z 1993 roku, nad drugim, zmienionym (1999) prace rozpoczęły się właśnie w roku 1997; wydanie trzecie, z 2003 roku, jest bez zmian.

lingwokultur z polszczyzną. Interpretacyjnym niebezpieczeństwem jest przy tym samo pojęcie „etnikum” czy „grupa etniczna”, ponieważ nawet zasięg określonej lingwokultury (Agar, 2006, s. 2) — podobnie jak bliska temu wspólnota doświadczeń społecznych, historycznych czy narodowych — ma (bardzo dobrze widoczną choćby w Europie Środkowej) zdolność przekraczania granic politycznych.

Świadomość językowa omówiona zostaje także w *Małym słowniku terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej* (Skudrzykowa, Urban, 2000, s. 141). Artykuł hasłowy wyróżnia przede wszystkim szersza optyka. Po krótkiej definicji — koncepcyjnie niezwykle bliskiej ujęciu Polańskiego — autorki nawiązują do kluczowych kontekstów. W tym miejscu warto odnotować przede wszystkim fakt dostrzeżenia roli grupy społecznej, w której jednostka wypracowuje swoją świadomość. Kształtowanie świadomości powiązane zostaje także z wiedzą językową, a ta przeciwstawiana jest z kolei wiedzy intuicyjnej, choć niestety sama intuicja nie jest definiowana.

Aktualnie najszerze spojrzenia na kwestię świadomości językowej związane są w polskim dyskursie przede wszystkim z trzema publikacjami. Na szczególną uwagę zasługuje w tym kontekście monografia odnosząca się do historycznych procesów związanych z zawiązywaniem się świadomości językowej użytkowników polszczyzny. Odnaleźć w niej można również nową definicję świadomości językowej. Krzysztof Maćkowiak uznaje, że jest to

przyrodzona zdolność ludzi do gromadzenia oraz analizowania wiedzy, sądów i poglądów natury językowej. Dotyczą one rozmaitych kwestii: normatywnych, opisowych, psycholingwistycznych, socjolingwistycznych, kulturowo-antropologicznych. (Maćkowiak, 2011, s. 10)

W tym ujęciu charakterystyczna okazuje się subiektywizacja optyki związana z funkcjonowaniem poglądów, a także z wiedzą, ale rozumianą jako czynnik zewnętrzny, indywidualnie nabywany, a przez to wyjątkowy i nieuniwersalny.

Kolejna niezwykle istotna monografia także miała charakter historyczny, choć Mirosława Sagan-Bielawa (2014) zajęła się znacznie późniejszym okresem (dwudziestolecie międzywojennym). Liczni językoznawcy nadal jednak poświęcają uwagę przede wszystkim edukacyjnym aspektom zjawiska, czego dowodzi choćby obszerna, kilkunastoosobowa lista autorów publikacji pod redakcją Jolanty Nocoń i Anny Tabisz (2014). Tom ten otwiera artykuł Stanisława Gajdy, który nie tylko odwołuje się do pracy Krzysztofa Maćkowiaka, lecz także przekrojowo odnosi się do biologiczno-filozoficznych aspektów omawianego zjawiska. W kontekście nierozstrzygniętego sporu dotyczącego relacji języka z myśleniem Stanisław Gajda zaledwie sygnalizuje jednak istnienie nurtu psycholingwistycznego (Gajda, 2014, s. 22), który ze względu na kluczowy dla świadomości językowej przedmiot badań w sposób uzasadniony można uznawać za centralną część dyskursu, „konkurencyjną” w stosunku do wciąż chyba częściej eksponowanych aspektów edukacyjno-normatywnych⁵.

⁵ Pojęcie świadomości językowej można również rozpatrywać w kontekście badań nad utartymi skojarzeniami (por. Gawarkiewicz, 2016, s. 155), co — podobnie jak w wypadku uznania świa-

Przywoływana w tym kontekście przez Gajdę Ida Kurcz wydaje się przy tym badaczką, której kolejne prace mogą okazać się kluczowe w odniesieniu do polskich badań nad świadomością językową. Warto z całą mocą podkreślić, że to między innymi ta wybitna psycholingwistka wniosła do polskiej myśli lingwistycznej optykę generatywną, która była wówczas jakościową zmianą pod wpływem dokonującego się w światowej lingwistyce zwrotu kognitywnego.

Wyniesione z teorii generatywno-transformacyjnej przekonanie o zasadności rozróżniania struktur głębokich i powierzchniowych unaocznia się wyraźnie w starszych pracach Kurcz:

rozumienie zdania jest miarą jego znaczenia [...]. Struktura głęboka to wygenerowany zarówno w procesie produkcji, jak i procesie percepcji zdania schemat syntaktyczny tego zdania wraz z odpowiednimi podstawieniami leksykalnymi, czyli abstrakcyjna treść zdania. (Kurcz, 1975, s. 263)

Rozumienie komunikatów (także innojęzycznych w perspektywie interkomprehensyjnej) w tym ujęciu byłoby więc bliższe językowej intuicji, nieuświadomiane, a zatem dokonujące się arefleksyjnie. W późniejszych publikacjach Idy Kurcz można już jednak odnaleźć inne wątki, w których podstawą pragmatycznych kompetencji komunikacyjnych jest w przekonaniu badaczki teoria umysłu (Kurcz, 2005). Tym samym świadomość ponownie znajduje się w centrum zainteresowania ze względu na konieczność jej zaistnienia w procesie interakcji językowej. Taka świadomość wiązałaby się przede wszystkim z rozumieniem i wiedzą dotyczącą aktualnego i wspólnego celu komunikacji, który nieustannie i na bieżąco jest weryfikowany przez naprzemienne działania interlokutorów (por. Stępień-Nycz, 2014, s. 93). Uzmysławia to po raz kolejny dynamiczny, komunikacyjny, a nie jedynie statyczny i wewnątrzsystemowy wymiar fenomenu świadomości językowej, a co za tym idzie — również potrzebę jego przynajmniej częściowego przededefiniowania. Znajduje to potwierdzenie także w kolejnych współczesnych koncepcjach interpretacyjnych, które zawdzięcza się psychologom języka⁶ oraz językoznawcom skłaniającym się do „holistycznego”, niezawężającego podejścia do procesów komunikowania się, w którym nacisk nie jest już kładziony na sam system i jego wewnętrzne mechanizmy regulacyjne, a przede wszystkim na uzus i podmiotowość interlokutorów, co można dostrzec bezpośrednio w perspektywie kognitywnej czy też — jak się wydaje, przynajmniej częściowo inspirowanej generatywizmem — komunikatywistycznej⁷.

domości językowej za centralną sferę kultury (Ufimcewa, 2005, s. 206) — istotnie modyfikuje optykę i odnosi się raczej do zagadnień bliskich szeroko rozumianemu językowemu obrazowi świata.

⁶ Na szczególną uwagę zasługuje w tym kontekście relatywnie nowa (Hayes, Barnes-Holmes, Roche, 2001) behawioralna teoria ram relacyjnych, akcentująca interakcyjność języka w procesie dwukierunkowym, a zatem opartym właśnie na świadomym interpretowaniu i odnoszeniu do siebie bodźców w procesie komunikacji (por. Ostaszewski, 2013, s. 48–51).

⁷ Akceptowanie nieoczekiwanej organizacji formalnej zrozumiałego i podlegającego interpretacji komunikatu także w blisko spokrewnionym języku obcym dzięki oddziaływaniu fenomenu interkomprehensji w ujęciu A. Awdiejewa oraz G. Habrajskiej trzeba uznać za translingwalny, in-

W kontekście interakcji językowych również intuicja wymaga szczególnie pogłębionej refleksji lingwistycznej. Fakt ten tylko częściowo znalazł odzwierciedlenie w encyklopedycznym opracowaniu Kazimierza Polańskiego. Choć temu fenomenowi poświęcono nawet więcej miejsca niż pojęciu świadomości, to artykuł hasłowy, a przynajmniej jego początkowy fragment, może powodować intensywne wrażenie niejasności na skutek niezwyklego podobieństwa właśnie do przytaczanej wcześniej definicji. Intuicja w tym ujęciu to bowiem

znajomość języka charakteryzująca każdego spośród jego użytkowników i pozwalająca mu wyrażać opinię o takich aspektach wypowiedzi, jak ich poprawność (niegramatyczność), sensowność i nonsensowność, synonimiczność, parafrazowalność. (Polański, 2003, s. 261–262)

Na uwagę zasługuje jednak fakt, iż również w tym przypadku zakresy czy poziomy funkcjonowania intuicji zostały jedynie egemplifikacyjnie zasygnalizowane, co jednak przynajmniej w konwencji nawiązania pozwala odnieść ten aspekt do rozważań o charakterze interakcyjnym w dalszej części analizy.

Intuicja językowa zdaje się jednak interesować przede wszystkim tych lingwistów, którzy zajmują się nie tyle jednym, określonym językiem, ile różnymi aspektami interakcji międzyjęzykowych. Tego typu badania i interpretacje procesów poznawczych przede wszystkim zajmują szeroko rozumiane środowisko glottodydaktyczne. W tym wypadku przedmiotem szczególnego zainteresowania stają się zwłaszcza procedury rządzące lub przynajmniej współsterujące doбором określonych środków językowych, co odpowiadałoby tworzeniu komunikatów:

Myślenie i rozumowanie zdają się wymagać użycia dwóch typów procesów. Jeden typ opiera się głównie na zasobach mentalnych i jest bardziej analityczny, starowany zasadami i systematyczny. Inne zaś są intuicyjne, afektywne i heurystyczne (np. Kahneman, 2003; Slovic, 1996; Stanovich i West, 2000). Z jednej strony, istnieją dobre powody, by uznawać, że korzystanie z obcego języka zmniejszałoby zdolność ludzi do polegania na bardziej systematycznych procesach. Jest tak dlatego, że język obcy jest trudniejszy w użyciu, co może zwiększać obciążenie poznawcze i prowadzić do zwiększonego polegania na procesach intuicyjnych i afektywnych. Jeśli tak zmniejszony systematyzm relacji jest faktem, wtedy użycie języka obcego powinno zastrzyć niektóre błędy decyzyjne wynikające z heurystyki i procesy afektywne. (Keysar, Hayakawa, Sun Gyu, 2012, s. 1; przeł. W. H.)

Perspektywa interkomprehensyjna byłaby do tego niezwykle zbliżona, choć jeszcze szersza, gdyż komunikacja translingwalna uwzględniałaby w tym punkcie również ekstremalny *casus* interakcji dwujęzycznej. W praktyce oznaczałoby to nie tyle spadek zainteresowania procesami nadawczymi (szczególnie eksponowa-

tuicyjny wariat parafrazowania. Jak bowiem podkreślają badacze, „w naturalnej komunikacji obserwujemy fenomen automatycznego »wycierania« z pamięci zrozumianego już tekstu. Po odebraniu komunikatu odbiorca zazwyczaj nie pamięta jego postaci formalnej, pamięta natomiast jego sens, który jest w stanie, jeśli zajdzie potrzeba, przekazać za pomocą własnego tekstu o odmiennej organizacji formalnej. Z powodu nieuwzględnienia tego faktu w opisach formalnych w tradycyjnej metodologii badawczej nie zajmowano się naturalnym zjawiskiem parafrazowania, które odgrywa kluczową rolę w procesie komunikacji” (Awdiejew, Habrajska, 2013, s. 48).

nymi w ujęciu glottodydaktycznym), ile równoległe zwrócenie uwagi na nierozdzielnie powiązane z nimi procesy percepcyjne.

Użytkownicy blisko spokrewnionych języków mogą być bowiem świadomi, że inny język tej samej grupy można w określonym kontekście oraz stopniu zrozumieć. Wiązać to można z indywidualnym czy zbiorowym doświadczeniem — podróżami, znajomościami, rodziną itp. — lecz także ze społecznie utrwalonymi przekonaniami na temat własnego języka, co może przywołać na myśl również podręcznikową definicję Andrzeja Markowskiego, uznającego świadomość językową za „ogół sądów o języku i poglądów na język, które są charakterystyczne dla jakiejś osoby albo panują w pewnym środowisku lub grupie społecznej”. Autor *Kultury języka polskiego* zauważa wprawdzie, że „świadomość językowa ujawnia się na rozmaitych poziomach w reakcji rodzimych użytkowników języka (native speakerów) na zjawiska językowe” (Markowski, 2005, s. 123), jednak poziomy te postrzega jako kolejne stopnie rozwinięcia świadomości — niczym kręgi wtajemniczenia — nie zaś poziomy oddziaływania. Tymczasem, jak pokazują różnego typu dwujęzyczne wytwory kultury, a nawet zjawiska związane z szeroko rozumianą gospodarką czy marketingiem (por. Hofmański, 2016), świadomość językowa choćby natywnych użytkowników języka słowackiego uwzględnia — obok poziomu normatywnego — także poziom interakcyjny, który odnosi się bezpośrednio do niezwykle bliskiego języka czeskiego. Podobne, choć — jak przekonują slawiści — niesymetryczne zjawisko dostrzec można na gruncie czeszczyzny. Wydaje się jednak (co powinno stanowić również przedmiot osobnych, wnikliwych badań), że tego typu powszechnych przekonań czy sądów na temat analogicznych możliwości oferowanych przez polszczyznę w odniesieniu do innych języków rodzimej grupy na próżno szukać wśród Polaków. Pokazuje to z jednej strony komunikacyjne konsekwencje izolacji monojęzykowego i monokulturowego kraju, o bogatej, wiekowej tradycji wielokulturowości i wielojęzyczności. Z drugiej natomiast dostrzec można niebezpieczne, bo niezwykle zawężające, postrzeganie tego fenomenu przez część badaczy.

Jednocześnie ci sami użytkownicy blisko spokrewnionych języków o mniej lub bardziej rozbudzonej świadomości językowej w bezpośrednim zetknięciu z interakcją w obrębie najbliższych spokrewnionych systemów są w stanie intuicyjnie interpretować komunikaty, nierzadko uzyskując w ten sposób dostęp do częściowej lub pełnej wartości informacyjnej obcojęzycznej wypowiedzi. Taka sytuacja może mieć miejsce zupełnie niezależnie od stanu tradycyjnie i zawężająco rozumianej świadomości językowej dzięki efektywnemu oddziaływaniu międzyjęzykowych analogii. Ich istotę stanowi przede wszystkim bliskość genetyczna i obszarowa, która przekłada się na stopniowo bliskie jednostki leksykalne, ale też zbliżony lub jednakowy katalog kategorii gramatycznych będących dla wspólnego słownictwa swoistymi przyczółkami językowych pomostów⁸.

⁸ W odniesieniu do lingwistyki arealnej istotne okazują się również paralele w językowym obrazie świata, rozumianym jednakże jako sposób wyrażania zjawisk poza cechami strukturalnymi

Nieznacznie różniące się kategorie gramatyczne, lecz także nierzadko zbieżne konwencje funkcjonowania opartych na nich mechanizmów (na przykład częściowo pokrywające się repartycją końcówek w deklinacji rzeczowników)⁹, a nawet współwystępowanie określonej kategorii, nie musi rzecz jasna oznaczać niewystępowania trudności w procesie translینگwalnego porozumiewania się, czego wyrazistym przykładem jest choćby kategoria przypadku. Po wydzieleniu kategorii apelu okazuje się, że polszczyzna, czeszczyzna i język słowacki wykazują już pełną zgodność w zakresie liczby wykorzystywanych przypadków gramatycznych, ale sposoby i zakresy ich użycia nierzadko się różnią. Odbiciem istotnego zakresu funkcjonowania świadomości i intuicji językowej w komunikacji translینگwalnej są natomiast nienormatywne modyfikacje komunikatów, będące potencjalną podstawą interpretacyjną choćby dzięki możliwym do przebadania źródłom interferencji.

Z perspektywy rodzimego użytkownika polszczyzny szczególnie uderzające okazują się modyfikacje dwojakiego typu. Do pierwszej grupy należą formy zawierające niewłaściwe końcówki gramatyczne. Do drugiej zaś można zaliczyć stosowanie niewłaściwych przypadków w konstrukcjach składniowych przede wszystkim pod wpływem interferencji wynikającej z odmiennych konwencji w zakresie rekcji. Na oba problemy warto także spoglądać holistycznie. Tradycyjna klasyfikacja dzieląca je na błędy fleksyjne wynikające z zastosowania niewłaściwej końcówki fleksyjnej czy składniowe w zakresie rekcji — choć jak najbardziej zasadna — okazuje się częściowo niewystarczająca. W wypadku języka polskiego Polonii czy języka polskiego jako obcego lub drugiego Słowian niezwykle trafne okazuje się bowiem szersze spojrzenie, które znajduje odzwierciedlenie w teoretycznej propozycji Stanisława Dubisza (2007, s. 5–6). Normatywne modyfikacje w tym zakresie odpowiadałyby w jego koncepcji cechom interferencyjnym, a także cechom deformacyjnym i defektywnym. Cechy interferencyjne powiązać można z zaburzeniem intuicji językowej i uleganiem nawykowi częstego podobieństwa, a deformacyjno-defektywne z niemotywowanym transferowo brakiem poczucia normy języka ogólnopolskiego, co z kolei trzeba odnieść do zaburzonej świadomości językowej.

Pojawianie się wypowiedzi zawierających niewłaściwe końcówki przypadków pod wpływem zachodniosłowiańskich interferencji stało się przedmiotem zainteresowania Teresy Zofii Orłoś (2004). Wskazywała ona, że zjawisko pozornej ekwiwalencji fleksyjnej — związane z odmienną dystrybucją analogicznych i wspólnych zestawów końcówek przypadków — przejawia się szeroko w odmianie rzeczowników męskich, a jest to szczególnie widoczne w formach dopełniacza i celownika liczby pojedynczej oraz mianownika liczby mnogiej. Do

i leksykalnymi. Tak rysującą się krytyczną analizę paradygmatu lingwistyki arealnej przynosi praca czeskiego językoznawcy i hungarysty Jiřígo Januški, *Porovnávání středoevropských jazyků: za horizont strukturních rysů a lexikálních přejímek*, dysertacja doktorska, Univerzita Karlova, Praha 2017.

⁹ Więcej informacji na temat bliskości słowiańskich kategorii gramatycznych w kontekście fenomenu komunikatywności można odnaleźć w tomie podsumowującym VI Światowy Kongres Polonistów (zob. Hofmański, 2018, s. 177–189).

katalogu najczęstszych modyfikacji w tym zakresie należy jednak dodać pomijany we wcześniejszych opracowaniach miejscownik liczby pojedynczej rodzaju męskiego. Problem dotyczy przede wszystkim nadużywanej końcówki *-u*, która występuje języku czeskim obok *-i*, *-ovi*, *-ě*, a w słowackim obok *-i*, *-ovi*, *-e*:

Złożymy setlist i mówimy o tym, jak cieszymy się do domu, bo kiedy grają dwa introwerści w jednym **zespole**, to jest bardzo psychicznie wymagające.

Byłam na **spaceru** i po prostu odpoczywam.

Obserwacja czeskich i słowackich kursantów pozwala stwierdzić, że pozorna ekwiwalencja fleksyjna na poziomie miejscownika nie ustępuje intensywności we wskazanych przez Orłóś zakresach przypadków. Co więcej, jest ona równie trwała i pojawia się nawet w grupach zaawansowanych.

Tego typu trudności z miejscownikiem rodzaju męskiego liczby pojedynczej oraz celownikiem rodzaju męskiego liczby pojedynczej i mianownikiem liczby mnogiej towarzyszą problemom związanym z dopełniaczem:

Po **kwadransu** przestępujemy z jednego **tramwaja** na drugi i ta sama sytuacja — *šláp*, bum, ulga, siedzimy.

W kontekście dopełniacza dodatkowy problem mogą także sprawiać wyrazy wykazujące interferencję leksykalną związaną z kategorią gramatyczną rodzaju i jej przesunięciem względem polskiego ekwiwalentu:

Próba dźwięku się skończy w pół do siódmej i o siódmej wpuszczają do **salu**.

Jednocześnie uwagę przykuwa stosowanie biernika w miejscu dopełniacza w konstrukcjach zawierających przeczenie. Chociaż tak zwany *genitiv záporový* nie jest zjawiskiem obcym nawet współczesnej czeszczyźnie, już w pierwszej połowie XX wieku stwierdzano, że jego „użycie jest daleko rzadsze niż w języku starszym”¹⁰. Jednak nawet dziś korpus języka czeskiego notuje tego typu konstrukcje. Co ciekawe, fraza *nemám peněz* (‘nie mam pieniędzy’) pojawia się w nim czterokrotnie, przy czym jeden z rezultatów odnosi się do książki będącej przekładem z języka polskiego¹¹.

Kolejnym przypadkiem gramatycznym, który w kontekście zachodniosłowiańskim zmusza do szczególnej uwagi, jest narzędnik. „Frazy definiujące” często zawierają bowiem mianownik:

Studenci i pracownicy małych kierunków byli **pierwsi**, którzy poculi brak pieniędzy.

Sztokholm Skavsta jest **male lotnisko**, ma tylko sześć terminalów i najczęściej wyladują tam niskobudżetowe loty.

Jesteśmy tylko **studenci**.

¹⁰ Problematykę tę podejmował już w 1937 roku nierozpoznany dziś autor G. H., którego nota została opublikowana w dziale „Drobnosci” (czes. *Drobnosti*) ukazującego się do dziś periodyku „Naše řeč” (zob. G. H., 1937, s. 78).

¹¹ Zob. Narodowy korpus języka czeskiego, <https://kontext.korpus.cz/> (dostęp: 15.10.2017).

Narzędnik pod wpływem interferencji pojawia się również w konstrukcjach, które mimo właściwie pełnej zrozumiałości nie respektują norm języka polskiego:

Te wyjazdy są finansowane **katedrami**.

Dokumenty podpisane **panią dziekan**.

W języku czeskim i słowackim tego typu dopełnienia, którym można przypisać żywotność i osobowość, są też realizowane przez konstrukcje narzędnikowe.

Przywołane przykłady doskonale ilustrują, w jakim stopniu słowiańskie interferencje kategoriałne wpływają na ostateczną postać polskojęzycznych komunikatów generowanych przez natywnych użytkowników innych języków słowiańskich. Pełna dostępność poznawcza takich struktur wskazuje pośrednio, że zbliżone funkcjonalnie przeszkody w komunikacji translingwalnej opartej na fenomenie interkomprehencji warunkują przede wszystkim czynniki pozagramatyczne. Leksykalno-komunikacyjne aspekty słowiańskiej komunikatywności międzyjęzykowej — omówione w osobnym opracowaniu (Hofmański, 2019) — wskazują z kolei na stopniowalność nieprzystawalności, a także na jej mocne zindywidualizowane oddziaływanie. Świadomość językowa skorelowana z normatywną stroną kompetencji w zakresie języka natywnego pozwala na dostrzeganie odstępstw od reguł przy jednoczesnym nieblokowaniu działania mechanizmów poznawczych. Intuicja z kolei działa w dwojaki sposób — z jednej strony pozwala na interpretowanie leksyki wykazującej określony stopień nieprzystawalności międzyjęzykowej, z drugiej jednak sugeruje w procesie nadawczym komunikatu rozwiązania niezgodne z normami i repertuarem środków języka innojęzycznego interlokutora.

Kategorie gramatyczne bez wątpienia są przyczółkami językowych pomostów w wypadku komunikacji translingwalnej — w tym w nauczaniu języka pokrewnego jako obcego w rodzimej przestrzeni etnokulturowej. Jak jednak pokazuje przykład przypadków, nawet znaczne zbieżności systemowe wymagają daleko idącej ostrożności lektorów, którzy w sytuacji bliskości lingwokultur muszą szczególnie mocno uwzględniać zaburzenia świadomości i intuicji językowej swoich kursantów. Uzyskiwana dzięki nim większa komunikacyjna „przepustowość” tej drogi do poznania pokrewnego języka obcego pozwala także na skuteczne wykorzystywanie akwizycyjnej metody nauczania, rozumianej w tym kontekście jako integralny element metody kognitywnej, co w prostej linii wynika ze stosunkowo dużej dostępności komunikatów lektorów i interlokutorów mówiących w obcym języku pokrewnym i ich nieprzecenionej roli w procesie językowego zanurzenia oraz dodatkowego — bo towarzyszącego świadomym procesom przyswajania języka obcego — stopniowego zwiększania kompetencji aktywnych dzięki „naśladownictwu”¹². Na interakcyjny charakter świadomości językowej w pol-

¹² Jednocześnie akwizycyjny komponent w przypadku Słowian zupełnie naturalnie przywodzi na myśl proces przyswajania języka pierwszego, w którym niebagatelną rolę odgrywa kontekst.

skiej myśli lingwistycznej prawdopodobnie po raz pierwszy zwrócił uwagę glottodydaktyk Władysław Miodunka (2017).

Komunikacja translingwalna jest bowiem związana z tymi samymi czynnikami warunkującymi, które wpływają na efektywność i kształt procesu glottodydaktycznego w związku z nienatywnym posługiwaniem się przyswajaniem językiem obcym. Nie rozstrzygając ostatecznie o (nie)zasadności generatywnego postrzegania roli ciągu formatywów, konieczności odrębnego rozpatrywania składników fonologicznych i semantycznych, a także struktury powierzchniowej i głębokiej, warto podkreślić, że większość współczesnych teorii wiąże raczej komunikację z poznawczym oraz społecznym charakterem języka. „Brudna” lingwistyka, czyli badanie rzeczywistych wypowiedzi i rzeczywistych modeli także nienormatywnej komunikacji translingwalnej (a nawet sam fakt jej istnienia!), z definicji stoi w sprzeczności generatywnym założeniem *well-formed*.

Oznacza to też konieczność szerszego spojrzenia na problem świadomości językowej, która nie może już tylko zostać sprowadzona do wiedzy czy przekonań na temat języka. Glottodydaktyczna inspiracja rozważań ponownie nie okazuje się przypadkowa. Świadomość językowa w tradycyjnym — nakreślonym we wstępnej części analizy — ujęciu normatywnym sprowadza się do pojęcia wrażliwości językowej w powszechnie akceptowanym dziś interakcyjnym podejściu, które ostatecznie ukonstytuował Europejski System Opisu Kształcenia Językowego (ESOKJ, 2003). „Wrażliwość na język i jego stosowanie, w tym znajomość i rozumienie zasad jego organizacji i użycia, pozwalająca na bezkolizyjne włączenie nowych doświadczeń do już istniejącego, uporządkowanego zasobu wiedzy i umiejętności — co z kolei pozwala na wzbogacanie i rozwój języka” (ESOKJ, 2003, s. 98) — wydaje się niezwykle bliska pierwszym, klasycznym polskim definicjom słownikowym. Interakcyjno-komunikacyjny deficyt wczesnych interpretacji świadomości przywodzi na myśl problemy dotyczące już wcześniej kompetencji językowej. Tę przededefiniowano, wyznaczając trzy płaszczyzny, które dopiero łącznie tworzą fundament tych umiejętności. Na komunikacyjną kompetencję językową składają się bowiem kompetencje lingwistyczne (leksykalna, gramatyczna, semantyczna, fonologiczna, ortograficzna i ortoepiczna), kompetencja socjolingwistyczna oraz kompetencja pragmatyczna. Unaocznia się w ten sposób interakcyjny wymiar komunikacyjnej kompetencji językowej w użyciu społecznym.

W pełni uzasadnione wydaje się także podobne podejście do fenomenu świadomości. Należałoby zatem mówić o komunikacyjnej świadomości języ-

Słowiańskojęzyczni kursanci — podobnie jak dzieci na drugim etapie procesu akwizycji (w tak zwanym okresie wyrazu) — wykazują charakterystyczny rozdzźwięk między kompetencjami produktywnymi i receptywnymi. Osoby uczące się oraz dzieci rozumieją o wiele więcej słów, wyrażeń i zdań, niż są w stanie samodzielnie wygenerować. Tak znaczny kontrast nie jest obserwowany w innych grupach kursowych właśnie ze względu na mniejszą aktywność językowej intuicji przy jednoczesnym gwałtownym wzroście świadomości językowej w wypadku Słowian.

kowej, na którą składają się przynajmniej dwa nakładające się na siebie zakresy. Pierwszy byłby wymiar systemowy, drugi natomiast — interakcyjny. Wymiar systemowy stanowi składową płynnie przechodzącą w kompetencyjną wrażliwość językową. Zawiera w sobie tradycyjnie rozumiane sądy i przekonania na temat czynnie wykorzystywanego kodu językowego. Wymiar interakcyjny komunikacyjnej świadomości językowej jest przy tym odpowiedzią na niezmiennie aktualne pytanie o autentyczne posługiwanie się językiem jako narzędziem kreowania relacji społecznych. Jego socjopragmatyczny charakter warunkuje — zgodnie z teorią umysłu — porozumienie. Nie ogranicza się on przy tym do zakresu jednosystemowego, co uzasadnia fenomen interkomprehensji. Odpowiednio rozbudzona komunikacyjna świadomość językowa pozwala bowiem wykorzystywać arefleksyjne (intuicyjne) procesy poznawcze, dające dostęp do wartości informacyjnej komunikatu w blisko spokrewnionym języku obcym. Można tym samym przyjąć, że to właśnie odpowiednio stymulowana komunikacyjna świadomość językowa jest psychologiczną podstawą fenomenu interkomprehensji oraz związanych z nim istniejących już technik¹³ efektywnego translingwalnego porozumiewania się.

Bibliografia

- Agar, M. (2006). Culture: Can You Take It Anywhere? *International Journal of Qualitative Methods*, 5 (2), s. 1–12.
- Awdiejew, A., Habrajska, G. (2013). Komunikatywizm a granice językoznawstwa. *Polonica*, 33, s. 47–54.
- Bakula, K. (2012). O świadomości językowej, krytycznej świadomości językowej i nauczaniu języka. *Kształcenie językowe*, 10 (20), s. 9–20.
- Dubisz, S. (2007). Język polski poza granicami etnicznymi. *Kwartalnik Polonicum*, 4, s. 2–10.
- ESOKJ: Coste, D., North, B., Sheils, J., Trim, J. (2003). *Europejski system opisu kształcenia językowego*, przeł. W. Martyniuk. Warszawa: Wydawnictwa Centralnego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli.
- Gajda, S. (2014). Ku świadomości językowej. W: J. Nocoń, A. Tabisz (red.), *Język a edukacja 3: Świadomość językowa* (s. 15–24). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

¹³ Techniki te są odpowiedzią na współczesne potrzeby szeroko rozumianej edukacji językowej. Z jednej strony wykorzystuje się je naturalnie w czasie procesu glottodydaktycznego w obrębie najbliższych spokrewnionych systemów językowych, który prowadzony jest metodą kognitywną. Zwiększa to efektywność kursu w początkowych jego etapach (do poziomu B1/B2) dzięki intensywnemu stymulowaniu kompetencji pasywnych. Z drugiej strony uwidaczniają się procesy paraglottodydaktyczne, takie jak technika siedmiu sit (McCann, Klein, Stegmann, 2003), dzięki którym zyskuje się świadomość potencjału komunikacyjnego własnego języka natywnego w zetknięciu z obcym, choć stosunkowo blisko spokrewnionym systemem. Natomiast niedostatki interakcyjnego wymiaru świadomości językowej, a przede wszystkim nastawienie wobec subiektywnego poczucia obcości (por. Hofmański, 2014, s. 83–89), zdają się wpływać na procesy poznawcze, a tym samym — niezależnie od kompetencji ogólnych: uwarunkowań osobowościowych, umiejętności praktycznych, wiedzy deklaratywnej i umiejętności uczenia się (ESOKJ, 2003, s. 94–98) — wpływać na interkomprehensyjną komunikację.

- Gawarkiewicz, R. (2016). Archeologia świadomości językowej Polaków i Rosjan. Analiza porównawcza na materiałach polskiego i rosyjskiego słownika asocjacyjnego. *Etnolingwistyka*, 28, s. 151–167.
- G. H. (1937). Genitiv záporový. *Naše řeč*, 21, nr 2–3, s. 78–79. Pobrane z: <https://kramerius.lib.cas.cz/> (dostęp: 5.11.2019).
- Hayes, S. C., Barnes-Holmes, D., Roche, B. (red.). (2001). *Relational Frame Theory: A Post-Skinnerian Account of Human Language and Cognition*. New York: Plenum Press.
- Hofmański, W. (2014). *Transfer ujemny a norma językowa. Język polski w nauczaniu Słowian*. Praga: Karolinum.
- Hofmański, W. (2016). Zmiany świadomości językowej Czechów po roku 1989. *Bohemistyka*, 16, nr 2, s. 169–180.
- Hofmański, W. (2018). Komunikatywność międzyjęzykowa a proces glottodydaktyczny. JPJO w rodzimej przestrzeni etnokulturowej. W: J. Tambor (red.), *Polonistyka na początku XXI wieku. Diagnozy, koncepcje, perspektywy*, t. 6. *W kręgu (glotto)dydaktyki*, red. A. Achtelek, K. Graboń (s. 177–189). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Hofmański, W. (2019). Leksykalno-komunikacyjne aspekty słowiańskiej interkomprehensji. *Prace Językoznawcze*, 21, nr 2, s. 57–70.
- Kahneman, D. (2003). A perspective on judgment and choice: Mapping bounded rationality. *American Psychologist*, 58, s. 697–720.
- Keysar, B., Hayakawa, S. L., Sun Gyu, An. (2012). The Foreign-Language Effect: Thinking in a Foreign Tongue Reduces Decision Biases. *Psychological Science*, 20 (10), s. 1–8. Pobrane z: <https://mdl.uchicago.edu/sites/keysarlab> (dostęp: 10.11.2019).
- Kurcz, I. (1975). Semantyczne aspekty czynności językowych człowieka. W: I. Kurcz, J. Reykowski (red.), *Studia nad teorią czynności ludzkich* (s. 251–274). Warszawa: PWN.
- Kurcz, I. (2005). *Psychologia języka i komunikacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Maćkowiak, K. (2011). *U źródeł polskiej świadomości językowej (X–XV wiek)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Markowski, A. (2005). *Kultura języka polskiego. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa: PWN.
- McCann, W. J., Klein, H. G., Stegmann, T. D. (2003). *EuroComRom — The Seven Sieves: How to read all the Romance languages right away*. Aachen: Shaker Verlag.
- Miodunka, W. (2017). O potrzebie opisu i kształtowania świadomości językowej współczesnych Polaków. *Język Polski*, 97, z. 3, s. 5–18.
- Nocoń, J., Tabisz, A. (red.). (2014). *Język a edukacja 3: Świadomość językowa*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Orłoś, T. Z. (red.). (2004). *Czesko-polska pozorna ekwiwalencja językowa. Materiały pomocnicze dla studentów, polskich bohemistów i czeskich polonistów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ostaszewski, P. (2013). Człowiek — zwierzę werbalne: wprowadzenie do Teorii Ram Relacyjnych. *Przegląd Psychologiczny*, 56, nr 1, s. 45–57.
- Polański, K. (2003). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Ossolineum.
- Sagan-Bielawa, M. (2014). *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Skudrzykowa, A., Urban, K. (2000). *Mały słownik terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej*. Kraków: Spółka Wydawniczo-Księgarska.
- Sloman, S. A. (1996). The empirical case for two systems of reasoning. *Psychological Bulletin*, 119, s. 3–22.
- Stanovich, K. E., West, R. F. (2000). Individual differences in reasoning: Implications for the rationality debate? *Behavioral and Brain Sciences*, 23, s. 645–665.
- Stępień-Nycz, M. (2014). *Rozwój reprezentacji emocji w dzieciństwie*. Warszawa: Wydawnictwo Liberi Libri.

- Szulc, A. (1997). *Słownik dydaktyki języków obcych*. Warszawa: Wagros.
- Ufimcewa, N. W. (2005). Archeologija jazykowego soznanijsa: Pierwye rezultaty. W: N. W. Ufimcewa, T. N. Uszakowa (red.), *Jazyk. Soznanijsje. Kultura* (s. 205–216). Moskwa: Kaluga.
- Zgółkowa, H., Sobczak, B., Kula, A. (2005). Sytuacje komunikacyjne a współczesna świadomość językowa Polaków. W: S. Gajda, A. Markowski, J. Porayski-Pomsta (red.), *Polska polityka komunikacyjnojęzykowa wobec wyzwań XXI wieku* (s. 122–129). Warszawa: Elipsa.

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.11>

Data przesłania artykułu: 17.10.2019

Data akceptacji artykułu: 10.05.2020

TOMASZ KAMUSELLA

University of St Andrews, Scotland

(Університет Сэнт-Эндруса, Шатландыя)

Russian and English: Minority languages in Europe?*

Abstract

The term ‘minority’ for an ethno-linguistically defined group residing in an ethno-linguistically ‘foreign’ nation-state was firmly introduced to the lexicon of international relations and international law after the Great War. In these spheres the term was limited to central Europe, where the Wilsonian principle of ethno-linguistically defined national self-determination was actually applied. In turn, this term yielded the legally enshrined collocation ‘minority language.’ After the end of communism, both terms have become the basis for formulating and implementing minority rights in the Council of Europe’s space, from Greenland and Lisbon to Vladivostok and Kamchatka. However, using the terms ‘minority’ and ‘minority language’ for characterizing Russophone groups living outside Russia seems to make little sense. Otherwise, we should also talk about English as a minority language and of Anglophone communities strewn across today’s Europe as minorities. But we do not, because English is not connected to a single nation-state, and its (post-)imperial and hegemonic character cannot be genuinely described as ‘minoritarian’ in its character. The same is true of Russian, though its hegemonic status is largely limited to the post-Soviet states (alongside Mongolia and Israel).

Keywords: Council of Europe, English, language politics, minority, minority language, Russian

Русская і англійская: Мовы меншасцей у Еўропе?

Рэзюмэ

Тэрмін „меншасць” для этналінгвістычна вызначанай групы, якая пражывае ў этналінгвістычна „чужой” нацыянальнай дзяржаве, быў цвёрда ўведзены ў лексикон міжнародных

* I thank Hyniek for encouragement, the three peer reviewers and the language editor for their comments and suggestions for improvement. Obviously, I am responsible for any remaining infelicities.

адносін і міжнароднага права пасля Першай сусветнай вайны. У гэтых сферах гэты тэрмін быў абмежаваны Цэнтральнай Еўропай, дзе фактычна ўжываўся Вільсанаўскі прынцып этналінгвістычнага вызначэння нацыянальнага самавызначэння. У сваю чаргу гэты тэрмін спрыяла стварэнню заканадаўча замацаваную калакацыю „мова меншасці”. Пасля канца камунізму абодва тэрміны сталі асновай для фармулёўкі і рэалізацыі правоў меншасцей на прасторы Савета Еўропы ад Грэнландыі і Лісабона да Уладзівастока і Камчаткі. Аднак выкарыстоўваць тэрміны меншасць і мова меншасцей для характарыстыкі русафонскіх груп, якія жывуць за межамі Расіі, здаецца, мае мала сэнсу. У адваротным выпадку мы павінны таксама казаць пра англійскую мову як мову меншасці і пра англафонскія супольнасці, рассяяныя па сённяшняй Еўропе, як меншасці. Але мы гэтага не робім, бо англійская мова не звязана з адзінай нацыянальнай дзяржавай, і яе (пост-)імперскі і гегемантычны характар нельга паспраўднаму ахарактарызаваць як «мінарытарны» па сваім характары. Тое ж самае тычыцца і рускай, хоць яе гегемонны статус у значнай ступені абмежаваны постсавецкімі дзяржавамі (разам з Манголіяй і Ізраілем).

Ключавыя словы: Савет Еўропы, англійская мова, моўная палітыка, меншасць, мова меншасцей, руская мова

The very central European rise of minorities

The concept of ‘minority’ entered Europe’s politics and law after the Great War. In essence, the term refers to a population that in numerical terms is smaller from the state’s dominant (‘titular’) group of citizens. A minority, typically, differs from this dominant group from an ethno-linguistic (or ethno-religious) perspective. Drawing at such a perceived difference, the ‘state-owning’ dominant group (potentially) marginalized, discriminated against or even excluded the minority from the state’s body politic. This phenomenon became pronounced, when in the wake of the breakups of Austria-Hungary, Imperial Germany, Tsarist Russia and the Ottoman Empire, the newly put in place frontiers of successor states were defined in ethno-linguistic (or ethno-religious) terms. Language (or religion) trumped any long-established tradition of statehood or historical boundaries. It was the western Allies — Britain, France, Italy and the United States — which imposed on central Europe ethno-linguistic (ethno-religious) nationalism as the norm for building, legitimizing and maintaining statehood. Obviously, they followed the wishes of a plethora of ethno-linguistic national movements — be them Czechs, Lithuanians or Poles — who clamored for their own nation-states. By fulfilling these national movements’ wishes, the Allies could delegitimize the defeated Central Powers (Austria-Hungary, the German Empire, or the Ottoman Empire) and justify their post-1918 partitioning (Preece, 1998).

From the interwar perspective the term central Europe referred to the region extending from France’s eastern frontier to the Soviet western borders, and from Finland to Turkey. Its political shape was fully overhauled in line with ethno-linguistic nationalism. Significantly and poignantly, no nation-state was on the cards

for central Europe's 9 million Jews, who predominantly spoke Yiddish. At that time, they accounted for more than four-fifths of all the world's 11 million Jews. Anti-Semites claimed that, despite living in Europe for two millennia, Jews were *not* Europeans, but 'racially inferior immigrants' who should be expelled from the continent (Rabinovitch, 2019, pp. 48–61). Many new central European ethno-linguistic nation-states were underpinned by anti-Semitism. The Allies consented, and London, in the laconic 1917 Balfour Declaration, promised a nation-state to the Jews in Ottoman Palestine, just conquered by the British forces. Europe's anti-Semites welcomed this declaration as 'proof' of their conviction that Jews did not belong to Europe (Mendelsohn, 1983, p. 33; Mendelsohn, 1977, p. 110).

The Allies avoided applying the ethno-linguistic (ethno-religious) concept of national statehood in their own states, or elsewhere in the world (that is, in the colonies). In Britain no one thought it sensible or practical that Welsh-speakers be given their own nation-state solely on the basis of speaking a Celtic language of their own (Hechter, 1999, pp. 213–214). France would not consider separate ethno-linguistic nation-states for Basque or Breton speakers, either. In a similar fashion, with a whiff of racist disdain for 'natives,' the multitude of indigenous languages in the British colony of Kenya were disregarded as 'inferior.' Instead, the European imperial tongue of English was imposed on the *non*-English-speaking population as the sole medium of this colony's administration and education (Manela, 2009, pp. 19–34).

The postwar imposition of ethno-linguistic nationalism on central Europe put in question *all* the region's historical boundaries and polities. Any established political stability immediately melted away into thin air in 1918, or soon afterward. Ethno-linguistic (and ethno-religious) border military conflicts, uprisings, and civil wars followed swiftly, sending millions of refugees across the continent and also away from Europe. Unsurprisingly, in an effort to limit the damage caused and the resultant instability, after 1923 the Allies drastically curbed the use of ethno-linguistic nationalism (officially dubbed 'national self-determination') for forming polities (Magocsi, 2002, pp. 118–119). However, the Soviet Union, founded formally a year earlier, pressed on with this agenda under the name of a 'nationalities policy.' Political instability worked in favor of the Bolsheviks' program of 'exporting' communist revolution across the entire world, or at least to central and western Europe. By the turn of the 1930s, the Soviet authorities had established over 17,000 ethno-linguistically defined autonomous territories of a variety of administrative ranks, including the Jewish Autonomous Oblast with its capital in Birobidzhan, complete with Yiddish as its official language in addition to Russian (Martin, 2001, p. 413).

The Kremlin had wrapped up its nationalities policy by 1938, leaving only 51 national and autonomous republics in its wake. However, this policy of 'unbridled' national self-determination under strict totalitarian control afforded Moscow —

for a time — a higher moral ground, leading to the spread of communism among anti-colonial movements (Gupta, 2017, pp. 212–231). Soviet anti-colonial propaganda portrayed the west, correctly, as merely paying lip service to the ideal of national self-determination. Another lasting legacy of the Soviet nationalities policy was the spread of the ethno-linguistic nation-state as the sole legitimate model of statehood to central Asia and the Caucasus (Landau and Kellner-Heinkle, 2001). In turn, some tenets of the Soviet nationalities policy were adopted in communist China, the post-Indochina communist polities of Cambodia, Laos and Vietnam, and in India (Bernstein, 2011).

Each minority should possess its own ‘minority language’

In spite of the presence of some ethno-religious considerations, post-1918 nations and minorities were defined mainly through their languages, that is, on ethno-linguistic grounds. The League of Nations’ minority rights protection, as designed by the Allies, mostly focused on language as the main separator of human groups and the yardstick of their political and cultural rights (Skutnabb-Kangas, 2010, p. 212). Hence, the coalescence of the legal concept of minority also entailed the rise of the concept of ‘minority language.’ Between the two world wars, the protection of minority rights in central Europe focused on the use of minority languages as media of education and (regional) administration (Horak, 1961). In turn, in the interwar Soviet Union, such minority languages *de facto replaced* Russian in their respective groups’ autonomous territories as the main media of education, administration and culture. After 1938, however, these languages became *secondary* to Russian, rebranded as the ‘progressive communist language of interethnic communication’ in the Soviet Union, and potentially across the entire world (Sinitsyn, 2018).

After the Second World War, minorities were often spuriously blamed for the outbreak of this bloody conflict, although, in the first place, it was the west that after 1918 had created the concept of minority and imposed it on central Europe, thus coaxing into political existence such ethno-linguistically defined minorities. When the Cold War between the Soviet ‘east’ and the United States-led ‘west’ followed swiftly, the issue of minority rights protection was pushed to the back burner. After 1945, no international oversight was recreated under the United Nations. Minorities and their rights were left to the discretion of central Europe’s nation-states. During the period only Austria and Italy negotiated a 1969 bilateral agreement on the protection of the rights of the German (Austrian) (Volkmer, 2016, pp. 48–64) minority in the latter country’s autonomous region of Trentino-Alto Adige (South Tyrol) (Alcock, 1982; *Implementation...*, 1988). In 1955 Denmark and West Germany stopped half-way on the road to a treaty by issuing unilateral — but in reality, reciprocal and parallel — declarations, in which

Copenhagen guaranteed the rights of the German minority in southern Denmark (South Jutland), while Bonn of the Danish minority in northern Germany (Schleswig-Holstein) (Kühl, 2005).

The end of communism, followed by the collapse of the Soviet bloc, the unification of Germany, and the rapid breakups of the non-national multiethnic communist federations of the Soviet Union, Czechoslovakia and Yugoslavia, brought the issue of minority rights to the fore again. The aforementioned breakups and unification reconfirmed ethno-linguistic nationalism in its role of the sole accepted ideology of statehood creation, legitimation and maintenance in central (and eastern) Europe. Previously, the monopoly of ethno-linguistic nationalism in this function was challenged by communism and the existence of the aforementioned communist polyglot and multi-national federations. Now, after the disappearance of Czechoslovakia, the USSR and Yugoslavia, each single polity in postcommunist central Europe is an ethno-linguistic nation-state (with the qualified exceptions of Bosnia and Kosovo).

Again, it was the west, which was left alone to address the ensuing issue of political instability in central and eastern Europe, as generated by state collapses and breakups, followed by the founding of brand-new or renewed ethno-linguistic nation-states. In the framework of the Pact on Stability in Europe, as proposed by the French Prime Minister Édouard Balladur between 1993 and 1995, over a hundred bilateral treaties on friendship and cooperation were contracted between nation-states of central and eastern Europe (Gallis, 1994, pp. 199–206).

Following the wrapping up of the wars of Yugoslav succession, a similar Stability Pact for South Eastern Europe was implemented between 1999 and 2008 (Busek and Kühne, 2010). Almost each of the resultant bilateral treaties includes clauses on (usually reciprocal) minority rights provisions. Given the importance of language for defining minorities and securing their rights in 20th-century central (and eastern) Europe, in 1992, the Council of Europe put forward for signatures the European Charter for Regional or Minority Languages. It came into force six years later, in 1998. In order to avoid any accusations of impositions, parties to this Charter are free to choose the scope of offered protection and the actual minority (or regional) languages covered (Woehrling, 2008).

Oftentimes, it is not more than a game of pretenses. For instance, under the Charter's terms, Poland protects the languages of Armenian and Tatar, which are *not* spoken in this country and have not been in use on the territory of Poland since the Middle Ages (*Ustawa...*, 2005). On the other hand, Poland does not recognize the language of Silesian, although it is the country's second largest language (regarding the number of speakers) after Polish itself. About half a million people speak Silesian, or 1.5 percent of the Polish population (Kamusella, 2012, pp. 42–74). Another telling example is Paris's insistence that the languages covered by this Charter should not be exclusively referred to as 'minority languages.' In line with France's political convictions and principles, there are *no* (ethno-lin-

guistic or ethno-religious) minorities in France, because everyone is a French citizen, and as such belongs to the French nation. But this French civic nationalism conceals the undeclared ethno-linguistic policy of suppressing other languages but French, which brought a difficult to contain reaction on the part of Alsatian-, Basque-, Breton-, Catalan-, Flemish-, or Occitan-speaking French citizens. In the heady times immediately after the end of the Cold War, Paris relented to their demands and signed the Charter in 1999. However, this country's signature required that the protected languages would be referred to as 'regional,' not 'minority.' Hence, the Charter's title includes the previously unknown legal collocation 'regional or minority languages.' But, in the end, the Council of Europe's bowing to Paris's wishes did not bear any fruit, because France decided *not* to ratify this Charter (Żelazny, 2000).

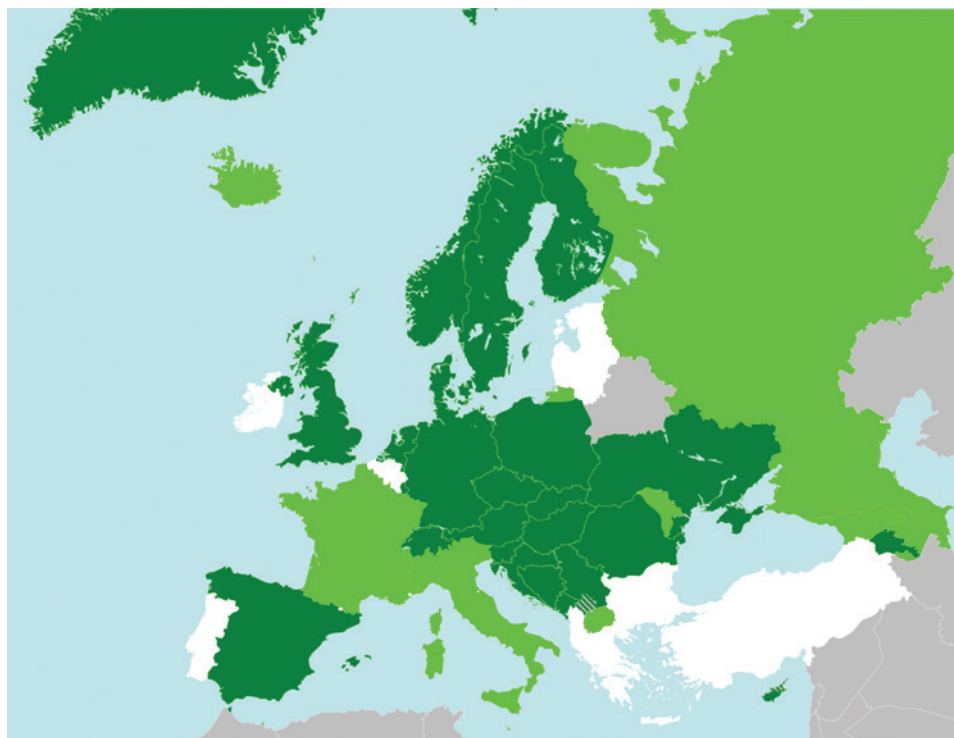

Figure 1. Member states that signed and ratified the European Charter for Regional or Minority Languages are marked in dark green, those that signed but not ratified in light green, those that did not sign or ratified in white, while non-member states of the Council of Europe in grey

Source: Fuseau..., 2013.

Outside central and eastern Europe, the languages covered by this Charter are referred to as 'regional.' The label of 'minority languages' is reserved for central and eastern Europe, where the interwar minority rights protection and the Soviet

nationalities policy were implemented, respectively. In western Europe, where civic (state-centered) nationalism predominates, language typically does not constitute any legitimate basis for political projects that could breach the territorial integrity of a state. The state is *primary*, while the nation is secondary. On the other hand, in central and eastern Europe the state is believed to be *secondary* to the ethno-linguistically defined nation (group of people). Hence, there is a distrust on the state's part toward speakers of minority languages, who tend to be seen as 'potentially disloyal' on this account.

However, this schematic division between western Europe on the one hand, and central and eastern Europe on the other, as conditioned by the political developments and practices of the 20th century, is not as tight as usually believed. The Catalans' recent demands for independence from Spain, couched in the rhetoric of ethno-linguistic nationalism, are quite 'central European' in their character (Walsh, 2017). On the contrary, Poland's Silesian speakers do not appeal for any nation-state of their own, but just want to be free to use their language in Poland. Hence, their demands are rather 'western European' (civic) from this perspective (Musiał, 2018).

Imperial or minority languages?

Since the early 19th century, English-speaking Britons and Americans have settled in considerable numbers in Paris, Florence, Rome, or Berlin (Conolly, 2020; Ludovici, Pisapia, 1984, *The British...*, 2016; Wagner-Martin, 1995). But neither they, nor their home countries have ever appealed for recognizing them as national minorities and English as a minority language. The same is true nowadays of about two million Britons living in Spain and France, or elsewhere in the European Union (EU). They are perceived and see themselves as 'expats' (short for 'expatriates'), or 'individuals residing outside their patria (nation-state)' (*British...*, 2019; O'Reilly, 2018). The British expats in the EU are more numerous than all of the Slovenian nation, and as such, from the central European perspective of ethno-linguistic nationalism, they should be given a well-earned status of an ethno-linguistically defined national minority. But these expats in question are *not* interested. They are laid back regarding this issue because of two reasons. First, their own definition of the nation is state-based (civic), meaning that they enjoy their full rights as citizens and thus, members of the British nation in the United Kingdom. Hence, outside their nation-state they remain British citizens. But if they want to enjoy similar civic rights abroad, they understand that they would need to acquire Spanish or French citizenship through naturalization. In turn, such naturalization, as a matter of course, would necessitate the acquisition of Spanish or French, as their new state ('national') language. Second, English is

a former imperial and present-day world language. Its elevated symbolic value is underpinned by the military, economic and cultural might of Britain, the United States and other English-speaking countries, from New Zealand and Australia to India, South Africa, and Canada. In practice, a good working command of English accords one a substantially heightened employability and other socio-economic and cultural opportunities than that offered by the knowledge of French, German, or let alone Slovenian.

Therefore, British citizens in Spain or France do not see and do not feel themselves to be any minority. In their own eyes and in the eyes of Spaniards and French, they are fully empowered ‘citizens of the world.’ What is more, the logic of ethno-linguistic nationalism and minorities has not obtained in 20th- and 21st-century western Europe, *unlike* in central and eastern Europe. As a result, this significant empowering (alongside their own civic nationalisms) prevents English-speakers of different civic nation-states from perceiving themselves as ‘minorities,’ even if they number tens of thousands in some capitals of the post-communist national polities in central Europe, be it Berlin, Budapest or Prague.

The phenomenon can be easily explicated with the notion of ‘sociological majority or minority.’ Typically, when an ethno-linguistically (or ethno-religiously) different group is smaller in numerical terms than the nation-state’s titular (majoritarian) population (nation), it is seen as a ‘minority.’ But in apartheid South Africa, although the ‘non-white (black, colored, Asian)’ population accounted for almost 90 percent of the country’s inhabitants, they actually constituted a ‘sociological minority.’ This means they were disempowered through disenfranchisement and the concomitant economic and social marginalization. It was the ‘whites,’ or barely a tenth of the country’s inhabitants, (*Census...*, 2012) who were the ‘sociological majority,’ thanks to their full political, economic and social empowerment. Obviously, only the languages of this empowered sociological majority (that is, Afrikaans and English) served as apartheid South Africa’s official media of administration. On the other hand, the disempowered sociological minority’s indigenous (‘black,’ African, Asian) languages were largely disregarded in a colonial fashion.

Hence, numerical minorities of speakers of post-imperial world languages, when residing outside their countries of citizenship, more often than not constitute empowered sociological majorities. Not surprisingly, under the European Charter for Regional or Minority Languages, not a single English- or Spanish-speaking ‘minority’ is recognized or protected anywhere in Europe. The same is true of speakers of the French language, with the tiny exception of Switzerland’s bilingual cantons, where French speakers happen to constitute a numerical minority of inhabitants. Their linguistic (*not* national or ethnic) rights are guaranteed under the Charter. All of these French speakers are perceived and see themselves as Swiss, meaning Swiss citizens. They do *not* consider France to be their kin ethnic nation-state (*States...*, 2018, pp. 4, 7).

However, the freshly post-imperial and ‘newly’ world language of Russian constitutes a strange case of a ‘regional or minority language’ (needlessly?) protected under the Charter’s provisions in Armenia, Finland, Poland, Romania, and Ukraine. Furthermore, following the 1995 referendum, Russian was made equal and co-official in Belarus, alongside the country’s national language of Belarusian (1995–2005..., 2005). A similar move was attempted in 2012 with the language referendum in Latvia, but was defeated (Lubin, 2013, pp. 385–387). On the other hand, like France, the Russian Federation signed the Charter in 2001, but did *not* ratify it. As a result, *no* language is protected under this Charter’s provisions in today’s Russia (*Chart...*, 2019).

Ethnic Russians amount to fewer than a tenth of Belarus’s inhabitants. So in numerical terms, they constitute a minority. But the political, military and economic power as symbolized by resurgent Russia’s official (and national?) language of Russian makes them into a sociological majority. What is more, the lasting memory of the Soviet Union as a superpower continues to add to the overall prestige of post-imperial Russian. During the last two decades, the example of ethnic Russians, perceived so highly, have made most ethnic Belarusians abandon their Belarusian language in favor of Russian. Hence, from the perspective of observed ethno-linguistic practice, the numerical majority of Belarusians (84 percent) are a sociological minority in their own nation-state. As a result, at present, fewer than a tenth of the Belarusians speak, read and write Belarusian in everyday life (*Natsional’nyi...*, 2018).

A similar scenario was sought in Ukraine with the adoption of the controversial 2012 language law, which recognized Russian as a ‘regional language’ in most of the country’s eastern and southern regions. Had this law not been repealed in 2014 in the wake of the Revolution of Dignity, in all probability, Russophone sociological majorities (that is, Russian ethnic — or more correctly, Russophone *minorities* — who accounted for the majority of inhabitants *only* in Crimea [*Pro kil’kist’...*, 2004]) would have replaced Ukrainian with Russian as the overwhelming language of public life, state administration and education (Moser, 2014). Only nowadays, in 2019, has this possibility been (finally?) prevented by the implementation of a new language law. It unequivocally makes Ukrainian the country’s sole official and state language (*Prozabezpechennia...* 2019).

The clear danger is that applying the European Charter’s provisions for regional or minority languages to the post-imperial world language of Russian, as a matter of fact, may lead to the rapid marginalization and exclusion of a given signatory (post-Soviet) state’s official (national) language from public and private use. This fear, well substantiated by the developments in the sphere of language politics and practice in Belarus and pre-2014 Ukraine, actually convinced the Baltic republics of Estonia, Latvia and Lithuania *not* to sign the European Charter for Regional or Minority Languages. For this reason Moscow continues to decry the Baltic republics and Ukraine as ‘undemocratic’ laggards (*Russia...*, 2018). At the same time, the

Kremlin adopted ethno-linguistic nationalism as part and parcel of its neo-imperial ideology of *Russkii Mir* ('Russian World'). In essence, on the basis of language, this ideology equates all 'native' Russian-speakers, irrespective of their country of residence or citizenship, with the Russian nation. Therefore, the Kremlin maintains that Russia has the right to extend control or even annex these regions alongside the country's frontier, which are compactly inhabited by Russian-speaking communities (Kravchenko, 2018). Acting on this principle, Moscow contracted a (highly unequal) union state with Belarus in 2000, annexed Crimea in 2014, and controls the de facto polities of the Luhansk People's Republic and the Donetsk People's Republic in eastern Ukraine. In mid-2019, on the ethno-linguistic understanding that they are Russian-speakers and as such *must* be Russians, Moscow began issuing Russian passports to all then inhabitants in these two de facto polities (*Russia...*, 2019).

But, like English, Spanish or French, Russian is *not* any minority or regional language. Labeling it as such is a clear error of classification and of political judgment (Kamusella, 2018b, pp. 153–196). The ensuing terminological confusion shows that a resurgent Russia has not failed to use the Charter to its own ideological and strategic advantage, while flouting other salient democratic standards, as promoted and presumably safeguarded by the Council of Europe (Gessen, 2017). The Kremlin made the Charter's provisions for Russian as a 'regional or minority language' into another offensive weapon within the framework of the country's arsenal of 'hybrid war,' so firmly underpinned by the ethno-linguistic ideology of *Russkii Mir* (Kamusella, 2018a). At the same time, the Kremlin — like Paris — signed this Charter, but has no intention to ever ratify it. Despite Moscow's official rhetoric of support for the Russian Federation's official and unofficial languages in the country's autonomous republics and regions, the de facto policy is to discourage and suppress their use, leading to their swift replacement with Russian mono-lingualism (Babushkin, 2019).

On the other hand, should Britain annex Prague, Budapest, Paris or southern Spain and the Canaries on the ethno-linguistic basis of British expats living there, all of Europe and of the world would protest united in outrage. Actually, the vast majority of the British would think it an unjustified act of aggression and an entirely hare-brained folly. Hence, such a development is (now) a sheer impossibility. No one seriously thinks that the fact of speaking English entitles one to British or US citizenship or makes one British, American or English. Likewise, the fact that in southern Belgium the Walloons speak and write French as their official and ethnic language does not translate into any irredentist proposals in Paris that Wallonia is an 'unredeemed part' of the 'true French nation-state of all French-speakers,' and as such must be annexed by France.

The post-imperial world languages of English, French or Spanish are never considered to be minority or regional languages that would require protection. Therefore, in Europe (or elsewhere), no protection is sought or extended to these

languages' speakers under the provisions of the European Charter for Regional or Minority Languages. English, French and Spanish are employed in official function in many states around the world. The fact is not interpreted as a legitimate basis for appealing to create a single common nation-state for all speakers of English, French or Spanish. For the speakers of these three world languages state is the primary locus of their national identity, not language.

In freshly post-communist Russia, initially civic nationalism reigned supreme (though Moscow did not entirely give up on imperial ambitions, as signaled by the coining of the term 'near abroad' for the post-Soviet states) (Ellison, 2006). From the ideological perspective it was an easy and comprehensible replacement of *non*-national Soviet communism. Communism was rejected, but another non-national (non-ethnolinguistic) ideology seemed to be the most appropriate choice for preserving the shaky unity of the multiethnic Russian Federation, especially in the wake of the still reverberating breakup of the Soviet Union. Later, Russia's political elite became emboldened by the windfall of oil riches and the dream of recreating the Soviet Union as a Russian nation-state. For this purpose, since the turn of the 2010s, Moscow has adopted ethno-linguistic nationalism for furthering its influence across central and eastern Europe, where this kind of nationalism continues to be the sole accepted ideology of statehood creation, legitimation and maintenance. On the other hand, western Europe has consistently failed to see Russia and Russian for what they are, respectively, a resurgent empire and a post-imperial world language (Herpen van, 2015; Kushnir, 2018). The west myopically perceives the Russian Federation to be a 'typical' central and eastern European nation-state, though a tad 'big.' But it is a fundamental error of judgment, for which central and eastern Europe will pay the price, not the west, or western Europe. The problem is that in central and eastern Europe, the majority of politicians are unable to see beyond the region's ethno-linguistic nationalism. Hence, they fail to protest the Council of Europe's misguided proposal to treat Russian as a 'minority or regional language' when spoken by communities outside Russia, that is in states across central and eastern Europe.

According such legal privileges, under the Charter, to the already empowered post-imperial world language of Russian turbo-charges it, making this tongue into a formidable instrument of Russian imperialism and expansionism, as currently exemplified by the neo-imperial ideology of *Russkii Mir*. On top of that, both the west, and central and eastern Europe see this development as 'legitimate and laudable,' mistakenly believing that Russian is a genuine 'regional or minority language' in many post-Soviet states. For western Europe it is a mere error of judgment that may cause some political annoyance in the end. However, central and eastern Europe's mistake in this regard enables Russia to extend its (not so soft) influence and (perhaps) eventual domination across the region, as exemplified by a veritable host of recent Russian impositions, interventions and annexations in Belarus, Georgia, Moldova, or Ukraine. Such blatant encroachments have not

been observed in the Baltic nation-states of Estonia, Latvia and Lithuania yet, only because these polities belong to the European Union and NATO, and they are not parties to the European Charter for Regional or Minority Languages. However, the existence of the Russophone communities that account for a quarter of the population in Estonia and Latvia already give Russia a presumably higher moral ground, from the position of which Moscow criticizes both countries as ‘undemocratic’ (Karmazin, 2019). The west’s misreading of the situation makes it all the more possible for the Kremlin to deploy the question of minority rights for Russian speakers for the sake of destabilizing the Baltic states and the eastern half of the European Union.

References

- 1995–2005: Dziesiacihodździe referendumu pra status rasiejskaj movy, da čaho my pryjšli? (2005). *Radyjo Svaboda*, 21.05. Retrieved from: <https://www.svaboda.org/a/795766.html> (accessed: 20.6.2019).
- Alcock, A. E. (1982). The South Tyrol Package Agreement of 1969 and Its Effect on Ethnic Relations in the Province of Bolzano. *Irish Studies in International Affairs*, 1, no. 3, pp. 47–54.
- Babushkin, A. (2019). V Rossii proiskhodit vymiraniie i utrata natsional’nykh iazykov. *Sem’na sem’*, 6.09. Retrieved from: <https://www.7x7-journal.ru/posts/2019/09/06/sovet-po-pravam-cheloveka-provel-soveshanie-po-sohranenyu-korennyh-yazykov-narodov-rossii> (accessed: 20.6.2019).
- Bernstein, T. P., Li, H-y (eds.). (2011). *China Learns from the Soviet Union, 1949–Present*. Lanham MD: Lexington Books.
- British in Europe* (2019). Retrieved from: <https://britishineurope.org/expats/> (accessed: 20.6.2019).
- The British in Europe — and Vice Versa (2016). *Migration Watch UK*, 23.03. Retrieved from: <https://www.migrationwatchuk.org/briefing-paper/354> (accessed: 20.6.2019).
- Busek, E., Kühne, B. (2010). *From Stabilisation to Integration: The Stability Pact for South Eastern Europe*. Vienna: Böhlau.
- Census 2011: Census in Brief* (2012). Pretoria. Retrieved from: www.statssa.gov.za/census/census_2011/census_products/Census_2011_Census_in_brief.pdf (accessed: 20.6.2019).
- Charpentier, J. (1995). Le Pacte de stabilité en Europe. *Annuaire français de droit international*, 41, pp. 199–206.
- Chart of Signatures and Ratifications of Treaty 148: European Charter for Regional or Minority Languages* (2019). Strasbourg, 4.08. Retrieved from: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148/signatures> (accessed: 20.6.2019).
- Connolly, K. (2020). Wir sind Deutschbritten: How We Made a Life in Germany. *BBC News*. Retrieved from: https://www.bbc.co.uk/news/extra/DXCo3FIuNz/we_are_british_germans (accessed: 21.7.2020).
- Ellison, H. J. (2006). *Boris Yeltsin and Russia's Democratic Transformation*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Fuseau and Alphathon, European Charter for Regional or Minority Languages membership, state as of January 2010 [map] (2013). *Wikipedia*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/European_Charter_for_Regional_or_Minority_Languages#/media/File:European_Charter_for_Regional_or_Minority_Languages_membership.svg (accessed: 20.6.2019).
- Gallis, P. E. (1994). *European Security Conference: The Balladur Plan*. Washington: Congressional Research Service, Library of Congress.

- Gessen, M. (2017). *The Future is History: How Totalitarianism Reclaimed Russia*. New York: Riverhead Books.
- Graziosi, A. (2016). *India and the Soviet Model: the Linguistic State Reorganization and the Problem of Hindi*. In: M. S. Flier and A. Graziosi (eds.), *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective* (pp. 527–562). Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute.
- Gupta, S. (2017). Communism and the Crisis of the Colonial System. In: S. Pons and S. Smith (eds.), *The Cambridge History of Communism* (pp. 212–231). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hechter, M. (1999). *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Herpen, M. H. van (2015). *Putin's Wars: The Rise of Russia's New Imperialism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Horak, S. (1961). *Poland and Her National Minorities, 1919–39: A Case Study*. New York: Vantage Press.
- Implementation of the 1946 Paris Agreement Between Italy and Austria and the 1969 'Package' Concerning Autonomy in the South Tyrol* (1988). Washington: The Procedural Aspects of International Law Institute.
- Kamusella, T. (2012). Poland and the Silesians: Minority Rights à la Carte? *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 11, no. 2, pp. 42–74.
- Kamusella, T. (2018a). Hybrid War: Real Casualties in Ukraine. *Sprawy Narodowościowe*, 50. Retrieved from: <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sn/article/view/sn.1637> (accessed: 20.6.2019).
- Kamusella, T. (2018b). Russian: A Monocentric or Pluricentric Language? *Colloquia Humanistica*, 7, pp. 153–196.
- Karmazin, I. (2019). Podtianiuli iazyk: kak Latviia zapretila russkii shkoly. *Izvestiia*, 27.04. Retrieved from: <https://iz.ru/872825/igor-karmazin/podtianiuli-iazyk-kak-latviia-zapretila-russkie-shkoly> (accessed: 20.6.2019).
- Kravchenko, S. (2018). Putin Promises 'Decisive' Protection for Ethnic Russians Abroad, *Bloomberg*, 31.10. Retrieved from: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-10-31/putin-promises-decisive-protection-for-ethnic-russians-abroad> (accessed: 20.6.2019).
- Kushnir, O. (2018). *Ukraine and Russian Neo-Imperialism: The Divergent Break*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Kühl, J., Weller, M., Lloyd, M. (eds.). (2005). *Minority Policy in Action: The Bonn-Copenhagen Declarations in a European Context 1955–2005*. Flensburg: European Centre for Minority Issues.
- Landau, J. M., Kellner-Heinkele, B. (2001). *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States: Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Lubin, D. (2013). The 2012 Latvia Language Referendum. *Electoral Studies*, 32, no. 2, pp. 385–387.
- Ludovici, P., Pisapia, B. (1984). *Americans in Rome, 1764–1870: Rome with Hawthorne and James*. Rome: Failli.
- Magocsi, P. R. (2002). *Historical Atlas of Central Europe*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Manela, E. (2009). *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Mendelsohn, E. (1983). *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

- Moser, M. (2014). *Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine Under President Viktor Yanukovich (25 February 2010–28 October 2012)*. Stuttgart: Ibidem-Verlag.
- Mullaney, T. S. (2012). *Coming to Terms with the Nation: Ethnic Classification in Modern China*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Musiał, M. (2018). Niech nam żyje język śląski. Polacy czują śląską odrębność. *Gazeta Wyborcza*, 19.01. Retrieved from: <https://katowice.wyborcza.pl/katowice/7,35055,22916840,niech-nam-zyje-jezyk-slaski.html> (accessed: 20.6.2019).
- Natsional'nyi sostav naseleniia Respubliki Belarus', *Upolnomochenni po delam religii i natsional'nosti* (2018). Minsk. Retrieved from: <https://belarus21.by/Articles/1458134839> (accessed: 20.6.2019).
- O'Reilly, K. (2018). Far More British Citizens Live in EU Than Government Statistics Suggest. *Independent*, 7.05. Retrieved from: <https://www.independent.co.uk/travel/british-citizens-europe-residents-eu-brexite-a8332986.html> (accessed: 20.6.2019).
- Preece, J. J. (1998). *National Minorities and the European Nation-states System*. Oxford: Clarendon Press.
- Pro kil'kist' ta sklad naseleennia Ukrainy za pidsumkamy Vseukrainskoho perepysu naseleennia 2001 roku (2004). Retrieved from: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (accessed: 20.6.2019).
- Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrains'koi movy iak derzhavnoi (2019). *Zakonodavstvo Ukrainy*, 25.04. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (accessed: 20.6.2019).
- Rabinovitch, G. (2019). *Nauki płynące z Zagłady*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Russia Starts Giving Passports to Ukrainians from Donetsk, Luhansk (2019). *DW*, 14.01. Retrieved from: <https://www.dw.com/en/russia-starts-giving-passports-to-ukrainians-from-donetsk-luhansk/a-49207353> (accessed: 20.6.2019).
- Russia Threatens Sanctions over Latvian Language in Schools (2018). *BBC News*, 3.04. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-43626368> (accessed: 20.6.2019).
- Selzer, M. (1967). *The Aryanization of the Jewish State*. New York: Black Star Publishing.
- Sinityn, F. (2018). *Sovetskaia natsiia i voina. Natsionalnyi vopros v SSSR, 1933–1945*. Moscow: Tsentrpoligraf.
- Skutnabb-Kangas, T. (2010). Language Rights. In: J. Jaspers, J. Verschueren and J. O. Östman (eds.), *Society and Language Use* (pp. 212–232). Amsterdam: Benjamins.
- States Parties to the European Charter for Regional or Minority Languages and Their Regional or Minority Languages (2018). Strasbourg, 1.01. Retrieved from: <https://rm.coe.int/states-parties-to-the-european-charter-for-regional-or-minority-language/168077098c> (accessed: 20.6.2019).
- Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (2005). Warsaw. Retrieved from: <http://mnjejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/prawo/ustawa-o-mnjejszosciac/6492,Ustawa-o-mnjejszosciach-narodowych-i-etnicznych-oraz-o-jezyku-regionalnym.html> (accessed: 20.6.2019).
- Volkmer, M. J. E. (2016). No Austrians in South Tyrol? Why the German-speaking Community in Italy's South Tyrol (Alto Adige) Province is Not Usually Called an Austrian Minority. *Sprawy Narodowościowe*, 48, pp. 48–64.
- Wagner-Martin, L. (1995). *Favored Strangers: Gertrude Stein and Her Family*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Walsh, J. (2017). The Catalan Language is Key to Catalonia's Political Crisis. *RTE*, 27.11. Retrieved from: <https://www.rte.ie/brainstorm/2017/1127/923110-the-catalan-language-is-key-to-catalonias-political-crisis/> (accessed: 20.6.2019).
- Woehrling, J. M. (2008). *The European Charter for Regional or Minority Languages: A Critical Commentary*. Strasbourg: Council of Europe.
- Żelazny, W. (2000). *Mniejszości narodowe we Francji. Etniczność, etnopolityka, etnosocjologia*. Tyczyn: Wydawnictwo Wyższej Szkoła Społeczno-Gospodarczej w Tyczynie.

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.12>

Data przesłania artykułu: 17.03.2020

Data akceptacji artykułu: 10.05.2020

DANUTA PYTEL-PANDEY

Uniwersytet Wrocławski, Polska

(University of Wrocław, Poland)

Agresja językowa wyrażona dyrektywnymi aktami mowy (żądania)

Linguistic aggression expressed by directive speech acts (requests)

Abstract

This article discusses the problem of aggression in contemporary communication. At the beginning, the author answers the question: What is verbal aggression? Then he explains why directive speech acts can be a good tool in the mouth of an aggressor? At the end, the author gives examples of aggressive statements which use directive speech acts (requests).

Keywords: linguistic communication, aggression, directive speech acts, request

Языковая агрессия, выраженная директивными речевыми актами (требования)

Резюме

В настоящей статье рассматривается проблема агрессии в современной коммуникации. Представлены дефиниции этого явления, разработанные разными исследователями. Далее объясняется, почему директивные акты речи являются хорошим средством для выражения языковой агрессии. В последней части исследования представлены примеры агрессивных высказываний, в которых были употреблены директивные акты речи — требования.

Ключевые слова: языковая коммуникация, агрессия, директивные акты речи, требование

Językiem można zmiażdżyć człowieka.

przysłowie chińskie

Wprowadzenie

Skala agresji we współczesnych kontaktach językowych od pewnego czasu stale rośnie. Zjawisko to nasiliło się w drugim dziesięcioleciu tego wieku i osiągnęło poziom, który dotychczas nie był obserwowany. Taka sytuacja skłania przedstawicieli wielu dziedzin nauki do podejmowania badań przede wszystkim nad przyczynami zaistniałej sytuacji, aczkolwiek nie mniej ważnym zadaniem jest analiza środków językowych, po jakie sięgają agresorzy, aby być skutecznymi w swoich działaniach.

Przedmiotem niniejszej analizy będzie wyrażanie agresji werbalnej w języku polskim za pomocą dyrektywnych aktów mowy — żądań. Materiał językowy pochodzi z drugiego dziesięciolecia obecnego wieku i został zaczerpnięty z wypowiedzi osób/do osób powszechnie znanych w przestrzeni publicznej: polityków przynależących do różnych partii politycznych, dziennikarzy stawiających niewygodne (w mniemaniu współrozmówcy) pytania oraz innych osób ogólnie rozpoznawalnych.

1. Wybrane współczesne polskojęzyczne badania nad agresją językową

Zintensyfikowane zainteresowanie badaczy problemem agresji w polskiej komunikacji werbalnej obserwuje się od początku XXI wieku. Zaowocowało ono publikacjami, które zainspirowały szerszą dyskusję nad tym problemem. Należy zwrócić uwagę na kilka z nich. Rozpocznę od książki Henryka Pietrzaka *Agresja — konflikt — społeczeństwo* (2000). Badacz zajął się w niej przedstawieniem teorii agresji indywidualnej i określeniem zjawiska agresji zbiorowej, a potem wskazał drogę od agresji jednostek ludzkich do konfliktów społecznych — prowadzącą w konsekwencji do powstania agresji zbiorowej.

Następną publikacją ważną dla językoznawczych badań nad agresją jest monografia Marii Peisert *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii* (2004). Autorka zaprezentowała tu jawne i zakamuflowane formy agresji językowej i ich funkcje. Zwróciła też uwagę na role socjalne i miejsca sprzyjające powstawaniu aktów agresji językowej. Według Peisert szczególnie narażone na pojawienie się zachowań agresywnych są miejsca i sytuacje, w których ludzie wystawieni są na mocne obciążenie psychiczne i fizyczne. Należą do nich według badaczki: rodzi-

na, szkoła, wojsko, rolnictwo, rzemiosło i handel, górnictwo i przemysł, parlament i polityka, polemiki religijne i duchowieństwo, sport, miejsca pracy, internet i zakłady karne (Peisert, 2004, s. 171–178). Nietrudno zauważyć, że z obserwacji tych wynika, iż zakres miejsc podatnych na powstawanie wypowiedzi agresywnych obejmuje swoim zasięgiem w jakimś stopniu praktycznie całe społeczeństwo. Na końcu badaczka wskazała również, jakie językowe i pozajęzykowe zachowania mogą blokować agresję.

Agresja była też przedmiotem rozważań artykułów zamieszczonych w 17 tomie serii „Język a Kultura”, zatytułowanym *Życzliwość i agresja w języku i kulturze*, pod redakcją Anny Dąbrowskiej i Alicji Nowakowskiej, opublikowanym w 2005 roku. Na szczególną uwagę z punktu widzenia niniejszej analizy zasługują następujące tytuły: *Agresja i życzliwość w kontekście zachowań komunikacyjnych* Tomasza Smereki, *Co to jest agresja? Studium semantyczne* Alicji Witorskiej oraz *Przejawy życzliwości i agresji w wypowiedziach publicznych (na przykładzie języka Rady Miejskiej Bydgoszczy)* Elżbiety Laskowskiej.

Kolejną ważną pozycją dotyczącą badań nad agresją w języku polskim jest książka Ireny Kamińskiej-Szmaj *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000* (2007). Publikacja ta została podzielona na dwie zasadnicze części. Pierwsza przedstawia najważniejsze zagadnienia związane z komunikacją polityczną — zmieniającą się w ciągu ubiegłego wieku. Autorka mówi o współczesnej komunikacji politycznej, że: „Szermierki słowne, a często brutalna walka na słowa, zostały wpisane w rytuał sprawowania władzy, w którym uczestniczą też mniej lub bardziej podekscytowani słuchacze, czytelnicy, widowie, bo przecież dla nich te igrzyska są organizowane” (Kamińska-Szmaj, 2007, s. 7). Natomiast drugą część książki Kamińskiej-Szmaj tworzy *Leksykon inwektyw politycznych*, które pojawiły się w latach 1918–2000.

Ostatnią monografią, o której chcę powiedzieć, jest książka Bożeny Taras *Agresja. Studium semantyczno-pragmatyczne* (2013). Zawiera ona analizę agresji przez pryzmat badań językoznawczych i nauk pokrewnych, spojrzenie na to zagadnienie z perspektywy semantyki i pragmalingwistyki.

2. Współczesne definicje agresji werbalnej

Definicja terminu „agresja” podawana przez SJP brzmi: „wrogie, zaczepne zachowanie się; też: silne negatywne emocje wywołujące takie zachowanie; / zbrojna napaść jednego państwa na drugie” (www5). Dla badań językoznawczych istotne jest znaczenie pierwsze.

Agresja werbalna w badaniach nad komunikacją nazywana jest także agresją słowną lub agresją językową. W Wikipedii, która w obecnych czasach jest dla wielu osób podstawowym źródłem informacji, znajdujemy następującą definicję agresji językowej: „napastliwe, brutalne zachowanie nadawcy wypowiedzi wobec

uczestników komunikacji językowej, przeciwne zasadom grzeczności wypowiedzi” (www3).

Henryk Pietrzak określa ją jako:

reakcję słowną, której zadaniem jest zniszczenie lub zranienie *ego*. Bodźcem szkodliwym są tutaj groźba i odrzucenie. Groźba jest reakcją, która symbolizuje, zastępuje lub bezpośrednio poprzedza atak. Odrzucenie w sensie werbalnym polega na określeniu obiektu agresji jako osoby złej, niepotrzebnej — określenie jej w kategoriach awersyjnych. (Pietrzak, 2000, s. 33)

Z kolei Jan Mazur i Małgorzata Rzeszutko przez agresję językową rozumieją:

ogół zachowań lingwistycznych zmierzających do werbalizacji protestu lub gniewu w stosunku do osób bądź instytucji, ukazania skrajnie negatywnego nastawienia do określonych zjawisk, m.in. poprzez stosowanie wyrazów, wyrażeń bądź zwrotów odczuwanych współcześnie przez użytkowników ogólnej polszczyzny w kontaktach oficjalnych jako niestosowne, prostackie, nieprzystojne lub ordynarne. (Mazur, Rzeszutko, 2000, s. 150–151)

Natomiast Maria Peisert pojmuje agresję językową jako

interpersonalne działanie językowe i pozajęzykowe, na które składają się (z punktu widzenia pragmatyki) w przeważającej części ekspresywy, wyrażające negatywny stan uczuciowy nadawcy wobec odbiorcy, aktualizowany w chwili realizacji działania językowego z intencją zdeprecjonowania odbiorcy, poniżenia jego godności itp. (Peisert, 2004, s. 39)

Każda z podanych definicji agresji werbalnej wskazuje, że zjawisko to ma ścisły związek z łamaniem podstawowych norm grzecznościowych obowiązujących w danym społeczeństwie, jest wystąpieniem przeciwko nim w celu zranienia, zniszczenia *ego* odbiorcy i wskazania tym samym, że nie zasługuje on na respekt i poszanowanie. W odniesieniu do dwóch głównych zasad polskiej etykiety językowej nazwanych przez Małgorzatę Marcjanik (1993, s. 271–281) oznacza to, że w wypowiedzi agresywnej:

1. nadawca nie okazuje szacunku partnerowi dialogu. Odnosi się to zwłaszcza do osób starszych, kobiet, przełożonych, osób pełniących ciesząc się społecznym prestiżem funkcje. Jednocześnie nadawca nie umniejsza roli własnej osoby, depcząc tym samym podstawy grzeczności w polskiej etykietce;

2. nadawca nie przejawia życzliwego zainteresowania sprawami ważnymi dla partnera komunikacji oraz jego najbliższej rodziny, głównie małżonka (zwłaszcza stanem zdrowia, działalnością zawodową, aktualnymi wydarzeniami rodzinnymi i zawodowymi). Okazywane zainteresowanie ma charakter złośliwy, nieszczerzy, wrogi, ma zdeprecjonować odbiorcę i jego sprawy, problemy, otoczenie itp.

Na zmiany zachodzące w sposobie komunikacji Polaków wskazywała Antonina Grybosiova już na początku XXI wieku, gdy pisała: „cechą naszej współczesnej kultury jest walka na słowa, w której chętnie wypowiada się negatywne sądy o innych, miesza się w ich sprawy oraz zadaje osobiste pytania” (Grybosiova, 2001, s. 9).

W ciągu minionych dwóch dziesięcioleci tendencja ta przybrała jeszcze na sile, szczególnie w odniesieniu do języka mediów i polityki, osiągając niezna-

ny dotychczas poziom. Arogancki, niegrzeczny, zaczepny styl komunikacji wielu przedstawicieli elit staje się dla słuchaczy chętnie naśladowanym wzorcem i jednocześnie jest odzwierciedleniem modelu zachowania aprobowanego w społeczeństwie lub niektórych jego kręgach.

Z pozycji badań socjolingwistycznych najistotniejsze wydaje się spojrzenie na źródło agresji słownej nasilającej się w ostatnim czasie jako:

— efekt frustracji, będącej wynikiem szybkiego tempa życia, dążenia do sukcesu i ponoszonych porażek na gruncie osobistym i zawodowym;

— skutek negatywnego wpływu współczesnych społeczeństw i układów w nich panujących na poszczególne jednostki;

— konsekwencję braku współczesnych autorytetów i pozytywnych wzorców przy jednoczesnym odrzuceniu, lekceważeniu i niedocenianiu albo upadku wcześniejszych;

— aprobatę, a nawet zachwyt agresją w sztuce, literaturze, filmie, grach komputerowych, codziennym zachowaniu i postępowaniu wobec drugiego człowieka;

— sposób na zwrócenie na siebie uwagi otoczenia, chęć bycia zauważonym jako jednostka silna, niezależna, wolna od więzów etyczno-moralno-kulturowych;

— postępowanie polskich elit politycznych walczących o zachowanie lub zdobycie władzy;

— sposób działania w życiu prywatnym i publicznym w celu podporządkowania sobie innych, świadome manipulowanie wizerunkiem i poglądami otoczenia dla osiągnięcia własnych korzyści (zob. Pytel-Pandey, 2018, s. 138).

Irena Kamińska-Szmaj we wspomnianej już książce *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1919–2000* jako źródła agresji językowej w przestrzeni publicznej wskazuje:

— ideologie, w których w założeniach tkwi niechęć (nienawiść) do innych (obcych) i dla których podsycanie wrogości i nienawiści rasowych, narodowych, klasowych, grupowych staje się podstawą do formułowania systemów wartości usprawiedliwiających wrogość do innych;

— ideologie wyrosłe na gruncie przemian rewolucyjnych, niszczące fizycznie i słowem tych, od których gwałtem przejęto władzę, zmierzające do dehumanizacji swoich ofiar, aby w ten sposób uzasadnić przemoc i bezprawie;

— przejście przez polityków strategii komunikacyjnych opartych na kreowaniu własnego wizerunku jako osoby silnej, dynamicznej, bezkompromisowej, walczącej wszelkimi środkami ze złem, które uosabia wróg polityczny;

— instynktowne zachowania przejawiające się w zrytualizowanych formach walki o przewodnictwo w stadzie (typowe dla świata zwierząt). (Kamińska-Szmaj, 2007, s. 53–54)

3. Dyrektywne akty mowy jako narzędzia agresji językowej

Nazwane już zjawiska mogą z powodzeniem być zwerbalizowane również za pomocą dyrektywnych aktów mowy, które *ex definitione* mają zaspokajać potrzeby, żądania, pragnienia, braki i oczekiwania nadawcy (zob. Searle, 1999, s. 234). Filozof języka John R. Searle pisze: „Prosić, żądać, rozkazywać, błagać, zarządzać, upraszać, kazać (by A było zrobione) uchodzi za wyraz chcenia czy pragnienia (by A było zrobione)” (Searle, 1987, s. 87).

Przy uwzględnieniu czynników pragma- i socjolingwistycznych dyrektywne akty mowy są rezultatem współwystępowania następujących elementów:

Interlokutorzy:

Nadawca/-y; odbiorca/-y

Przyczyna komunikacji pomiędzy nimi:

Chęć/zamiar/potrzeba/konieczność nadawcy do zobligowania/zmuszenia/wpłynięcia na odbiorcę w celu pobudzenia go do działania według woli/potrzeby/obowiązku/chęci nadawcy, wyartykułowana w przedmiocie dyrektywnego aktu mowy.

Narzędzie do przekazania przedmiotu dyrektywnego aktu mowy:

Kod językowy, w ramach którego w trakcie konkretnego aktu komunikacji językowej zrealizowany zostanie określony dyrektywny akt mowy.

Kompetencja komunikacyjna interlokutorów:

Poziom znajomości języka — jego struktur semantycznych i syntaktycznych, zasad etykiety językowej i norm kulturalnego zachowania się obowiązujących w danej społeczności.

Czynniki wewnętrzne:

Stan psychiczny rozmówców, poziom emocji występujących między nimi, stopień poufałości, płeć, wiek.

Czynniki zewnętrzne:

- a) niezależne od woli interlokutorów: uwarunkowania natury historycznej, kulturowej, społecznej, społecznej;
- b) zależne lub częściowo zależne od woli rozmówców: okoliczności, w jakich przebiega komunikacja, uwzględniające przeszkody w postaci różnego rodzaju zakłóceń (hałas, obecność innych osób, jednoczesne wypełnianie innych czynności itd.). (Pytel-Pandey, 2019, s. 40)

Nadawca często nie uwzględnia oceny i stosunku odbiorcy co do sposobu ich wypowiadania i metod realizacji. Szczególnie dzieje się tak, jeżeli zostaną one wyartykułowane z użyciem komunikacyjnych wykładników agresji, do których według Stanisława Gajdy należą:

- podniesiony głos (aż do krzyku) lub rzadziej ściszony;
- przyspieszone tempo mowy lub rzadziej zwolnione;
- ostry (jadowity, rozkazujący itd.) ton;
- ironia (drwina, szyderstwo) połączone ze śmiechem;
- przekrzykiwanie oraz wpadanie w cudzą mowę, przerywanie sobie w pół słowa;
- milczenie (agresywne) i niedomówienie;

- zniekształcanie słów (także w druku);
- przedrzeźnianie i aluzje fonetyczne. (Gajda, 2002, s. 64)

Możliwości wyrażania agresji językowej związane są ze środkami fonetycznymi, morfologicznymi, leksykalnymi, stylistycznymi i syntaktycznymi, których funkcja polega na negatywnej emocjonalizacji wypowiedzi. W związku z tym połączenie nazwanych już sposobów komunikacji z odpowiednimi dyrektywnymi, ekspresywnymi i deklaratywnymi aktami mowy daje pożądany przez nadawcę efekt — agresja słowna może osiągnąć niezwykle wysoki poziom. Do ulubionych narzędzi agresorów spośród dyrektywnych aktów mowy bez wątpienia należą: żądania, szantaże, przymuszenia, pobudzenia/zachęty do czegoś, rady, ostrzeżenia — bardzo często każdy z tych aktów występuje w połączeniu z groźbami (zob. Grochowski, 1989, s. 33–44). Bożena Taras podkreśla, że są środki agresji językowej, które ze względu na ich mocny, a ja dodałabym jeszcze — nierzadko wulgarny, nasycony przemocą, charakter należy taktować jako społecznie szkodliwe (Taras, 2013, s. 55). Stają się one podstawowym składnikiem mowy nienawiści, która ma destrukcyjną siłę oddziaływania na odbiorcę i może być bardzo niebezpiecznym narzędziem w rękach nadawcy.

4. Przykłady wypowiedzi agresywnych, w których zostały użyte dyrektywne akty mowy (żądania)

Najczęściej pojawiającym się dyrektywnym aktem mowy o wyrażeniu agresywnym wydźwięku są żądania. Ich nadawca jest przekonany, zgodnie z własną oceną, że ma prawo wymagać od odbiorcy, aby ten wypełnił jego oczekiwania, i przy użyciu różnych środków chce go do tego zobligować. Podane w dalszej części tego podrozdziału przykłady żądań zaistniały w przestrzeni publicznej w drugim dziesięcioleciu XXI wieku. Były to wypowiedzi polityków skierowane do przedstawicieli partii reprezentujących odmienne przekonania, dziennikarzy stawiających niewygodne (w mniemaniu współrozmówcy) pytania i innych osób powszechnie znanych. Agresja została w nich wyartykułowana za pomocą środków językowo-stylistycznych, których zadaniem było: deprecjonować, ośmieszać, ukazywać w jak najgorszym świetle adresata. Ważnym czynnikiem przy próbie oceny podanych wypowiedzi jest fakt, że padały one z ust ludzi szanowanych i cenionych w różnych grupach społecznych.

Dalej prezentuję przykłady zawierające słownictwo prymarnie i wtórnie negatywnie wartościujące:

1.

a) Żądania zawierające słownictwo prymarnie negatywnie wartościujące — nazwy określające ludzi pozbawionych wartości moralnych, intelektualnych, kulturalnych oraz z pogardą oceniające ich wygląd fizyczny:

— *Zamknij mordę, **chamie*** (takimi słowami prezes Prawa i Sprawiedliwości Jarosław Kaczyński zwrócił się do przemawiającego posła Platformy Obywatelskiej Sławomira Nitrasa — [www7](#));

— *Siadaj **kurduplu!*** (Armand Ryfiński do Jarosława Kaczyńskiego podczas obrad Sejmu — [www15](#));

— ***Aferzyści, złodzieje i idioci, czyli wszystkich won!*** ([www2](#)).

b) Żądania zawierające przymiotniki i rzeczowniki pejoratywnie wartościujące adresata:

— *Spieprzaj, **klämliwa babo obrzydliwa*** (osoby, które otoczyły Magdalenę Ogórek pod budynkiem TVP — [www4](#));

— *Padnij przed Panem Profesorem na kolana, **durna babo!** Nie dorastasz temu człowiekowi do pięt pod względem wiedzy prawniczej i inteligencji* (Maria Nurowska o Małgorzacie Wassermann — [www6](#));

— *Mam apel właściwie do tej części sali lewej, żeby opanowała **chamstwo lewackie** swojej przedstawicielki, która bez obrażania kogokolwiek nie potrafi po prostu mordy otworzyć swojej* (żądanie/apel/prośba; posłanka Krystyna Pawłowicz, posiedzenie komisji sejmowej — [www11](#));

— ***ZLIKWIDOWAĆ TRYBUNAŁ KONSTYTUCYJNY — LEWACKI KAGANIEC** przeciw odrodzeniu się Wolnej Polski* (zachowana pisownia oryginalna, transparent z obchodów Dnia Konstytucji 3 Maja w Poznaniu w 2017 roku — [www20](#)).

c) Żądania zawierające czasowniki nazywające działania niegodne, naganne, potępiane przez otoczenie:

— *Panie premierze, **niech pan nie kłamie!** W dalszym ciągu mamy 900 zł na życie, a nie 3 tysiące. **Proszę przestać kłamać*** (Jakub Hartwich do premiera Mateusza Morawieckiego w korytarzu sejmowym — [www12](#));

— *Tusku, **nie oszukuj** Polaków!* (Ziobryści i PiS do Donalda Tuska — [www17](#));

— *Bardzo proszę, aby PIS przestało **szczuć** Polaków na naszego największego partnera handlowego* (Radosław Sikorski — [www13](#));

— ***Nie szczujcie** Polaków przeciwko sobie* ([www19](#));

— ***Przestańcie manipulować** opinią publiczną i ukazywać nauczycieli w złym świetle, weźcie odpowiedzialność za ich strajk* ([www1](#)).

d) Żądania wyrażone wykrzyknikiem o charakterze apelowym, na przykład: *won, precz:*

— ***Won stąd!*** (Jarosław Kaczyński do Kamili Gasiuk-Pihowicz — [www7](#));

— ***Won za Don czerwona zarazo!*** ([www16](#));

— ***Won stąd, won do Pis-u!*** (Stefan Niesiołowski do dziennikarki Ewy Stankiewicz — [www18](#));

— ***Precz z Kaczorem-Dyktatorem!*** (demonstracja na Rynku Głównym w Krakowie — [www8](#)).

2. Żądania zawierające słownictwo wtórnie wartościujące — użycie słownictwa dotyczącego świata zwierząt w odniesieniu do ludzi:

— *Stul pysk! Zamknij ryj!* (www9);

— *Wiem, że boicie się prawdy, ale nie wycierajcie swoich **mord** zdradzieckich nazwiskiem mojego śp. brata* (Jarosław Kaczyński w Sejmie — www14);

— ***Łapy** precz od Polski* (www10);

— *Obywatelu, **morda** w kubel* (www21).

W podanych przykładach widać, że słownictwo prymarnie i wtórnie negatywnie wartościujące występuje również łącznie w jednej wypowiedzi.

Podsumowanie

Zademonstrowane przykłady dyrektywnych aktów mowy — żądań, które pojawiły się w wypowiedziach o charakterze agresywnym, mogą świadczyć o tym, że:

— są one odpowiednimi środkami do budowania wypowiedzi o charakterze agresywnym, co może prowokować do opinii, że agresja jest określoną szeroko rozumianą formą buntu opartą na żądaniach wobec innych, siebie, otaczającego świata;

— agresorzy chętnie po nie sięgają, chcąc osiągnąć swój cel komunikacyjny;

— obserwujemy duże zubożenie w przestrzeganiu reguł dobrego zachowania wśród elit politycznych;

— wypowiedzi osób pełniących różne funkcje partyjne, państwowe, społeczne nacechowane są często brakiem szacunku i kultury wobec współrozmówców, szczególnie mających odmienne poglądy;

— w społeczeństwie polskim można doszukać się wielu powodów powstawania agresywnych wypowiedzi, które zmieniają się pod wpływem bieżących wydarzeń — ich źródła powinny być przedmiotem kolejnych badań naukowych (w niniejszym tekście zostały one jedynie zasygnalizowane).

Prowadzenie badań nad współczesną komunikacją pomoże poznać społeczeństwo i jego sposób odbioru rzeczywistości, stosunek do drugiego człowieka i zmieniające się reguły wchodzenia w kontakt językowy pomiędzy jego członkami, a w konsekwencji również zapobiec powstawaniu wielu nieporozumień.

Bibliografia

Literatura

- Dąbrowska, A., Nowakowska, A. (red.). (2005). *Język a Kultura*, t. 17. *Życzliwość i agresja w języku i kulturze*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Gajda, S. (2002). Agresja językowa w stosunkach międzyludzkich. W: W. Gruszczyński (red.), *Język narzędziem myślenia i działania* (s. 59–66). Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa”.

- Grochowski, M. (1989). O pojęciu groźby. *Polonica*, 14, s. 33–44.
- Grybosiova, A. (2001). Kilka refleksji na temat zasad (maksym) konwersacyjnych H.P. Grice. *Poradnik Językowy*, 7, s. 7–11.
- Kamińska-Szmaj, I. (2007). *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kondziola-Pich, K. (2018). Charakterystyka dyrektywnych aktów mowy występujących w hejcie internetowym. *Socjolingwistyka*, 32, s. 163–174.
- Laskowska, E. (2005). Przejawy życzliwości i agresji w wypowiedziach publicznych (na przykładzie języka Rady Miejskiej Bydgoszczy). W: A. Dąbrowska, A. Nowakowska (red.), *Język a Kultura*, t. 17. *Życzliwość i agresja w języku i kulturze* (s. 81–89). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Lewiński, P. (2005). O wyrazach ogólnie obelżywych. W: A. Dąbrowska, A. Nowakowska (red.), *Język a Kultura*, t. 17. *Życzliwość i agresja w języku i kulturze* (s. 101–111). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Majewska, M. (2005). O implikowaniu i presupozycyjnym przemycaniu treści deprecjonujących odbiorcę. W: A. Dąbrowska, A. Nowakowska (red.), *Język a Kultura*, t. 17. *Życzliwość i agresja w języku i kulturze* (s. 155–161). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Marcjanik, M. (1990). Normy regulujące językowe zachowania grzecznościowe. *Przegląd Humanistyczny*, 34, nr 7, s. 77–82.
- Marcjanik, M. (1993). Etykieta językowa. W: J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2 (s. 271–281). Wrocław: Wydawnictwo Wiedza o Kulturze.
- Mazur, J., Rzeszutko, M. (2000). Słownictwo „NIE” jako przykład agresji i wulgaryzacji języka we współczesnej polszczyźnie. W: J. Mazur (red.), *Słownictwo współczesnej polszczyzny w okresie przemian* (s. 149–160). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Peisert, M. (2004). *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Pietrzak, H. (2000). *Agresja — konflikt — społeczeństwo*. Tyczyn: Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza w Tyczynie.
- Pytel-Pandey, D. (2016). Akty agresji językowej na przykładach z języka polskiego i rosyjskiego. *Slavica Wratislaviensia*, 162, s. 103–110.
- Pytel-Pandey, D. (2018). *Taktyki agresji językowej na przykładzie języków rosyjskiego i polskiego*. W: K. Kondziola-Pich, A. Pięcińska (red.), *Słowa i ludzie — ludzie i słowa. Językowe aspekty komunikacji międzyludzkiej* (s. 137–147). Szczecin: Volumina.pl Daniel Krzanowski.
- Pytel-Pandey, D. (2019). *Dyrektywne akty mowy w języku rosyjskim i niemieckim w świetle współczesnej komunikacji werbalnej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Searle, J. R. (1987). *Czynności mowy. Rozważania z filozofii języka (Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language, 1977)*, przeł. B. Chwedeńczuk. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Searle, J. R. (1999). *Umysł, język, społeczeństwo. Filozofia i rzeczywistość (Mind. Language and Society. Philosophy in the Real Word, 1998)*, przeł. D. Cieśla. Warszawa: W.A.B.-CiS.
- Smereka, T. (2005). Agresja i życzliwość w kontekście zachowań komunikacyjnych. W: A. Dąbrowska, A. Nowakowska (red.), *Język a Kultura*, t. 17. *Życzliwość i agresja w języku i kulturze* (s. 69–89). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Taras, B. (2013). *Agresja. Studium semantyczno-pragmatyczne*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Witowska, A. (2005). Co to jest agresja? Studium semantyczne. W: A. Dąbrowska, A. Nowakowska (red.), *Język a Kultura*, t. 17. *Życzliwość i agresja w języku i kulturze*. (s. 145–154). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Źródła internetowe

- www1: <https://gorzow.wyborcza.pl/gorzow/7,36844,24674332,striak-nauczycieli-przestancie-manipulowac-opinia-publiczna.html> (dostęp: 7.01.2020).
- www2: <http://jow.pl/aferzysci-zlodzieje-idioci-won/> (dostęp: 19.10.2019).
- www3: https://pl.wikipedia.org/wiki/Agresja_j%C4%99zykowa (dostęp: 10.10.2019).
- www4: <https://www.polskieradio24.pl/5/3/Artykul/2257094,Rekoczyny-i-wyzwiska-Ataki-na-dziennikarzy-TVP-trwaja-od-3-lat> (dostęp: 23.02.2020).
- www5: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/agresja%20.html> (dostęp: 10.10.2019).
- www6: <https://tysol.pl/a21982-Nurowska-obraza-Malgorzate-Wassermann-Padnij-przed-Panem-Profesorem-na-kolana-durna-babo-> (dostęp: 16.01.2020).
- www7: https://tvn24.pl/video/z-anteny/won-stad-zamknij-morde-chamie-kaczynskiemu-puscily-nerwy,1643667.html?playlist_id=31421 (dostęp: 21.02.2020).
- www8: <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114884,21116103,precz-z-kaczorem-dyktatorem-w-krakowie-obalono-pomnik-prezesa.html> (dostęp: 9.03.2020).
- www9: <https://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/478252,awantura-w-sejmie-o-poslanke-pawlowicz-kaczynski-uslyszal-siadaj-kurduplu.html> (dostęp: 15.10.2019).
- www10: <https://www.frona.pl/a/krs-odpowiada-na-pytanie-unijnej-instytucji,141465.html> (dostęp: 10.03.2020).
- www11: <http://www.gazeta.tv/Wideo/10,130252,23251113,nie-potrapi-otworzyc-mordy-bez-obrazania-krystyna-pawlowicz.html#fixedUrl> (dostęp: 1.03.2020).
- www12: <https://www.newsweek.pl/polska/polityka/jakub-hartwich-do-mateusza-morawieckiego-niech-pan-nie-klamie/vtcyyqd> (dostęp: 8.01.2020).
- www13: <https://www.newsweek.pl/polska/sikorski-do-pis-nie-szczujcie-polakow-przeciw-niem-com/zv289bp> (dostęp: 16.02.2020).
- www14: <https://www.newsweek.pl/swiat/polityka/kaczynski-w-sejmie-o-zdradzieckich-mordach-i-kanalich/l3z6c75> (dostęp: 9.03.2020).
- www15: <https://www.se.pl/wiadomosci/polityka/warknal-na-kaczynskiego-siadaj-kurduplu-arm-and-ryfinski-zachowal-sie-beznadziejnie-aa-cnKa-gs5x-nBRo.html> (dostęp: 8.03.2020).
- www16: <https://www.tysol.pl/a33466--Won-za-Don-czerwona-zarazo%21-Tarczynski-ostro-odpowiada-Rosatiemu> (dostęp: 10.02.2020).
- www17: <https://www.wprost.pl/kraj/304190/ziobrysci-i-pis-tusku-nie-oszukuj-polakow.html> (dostęp: 10.03.2020).
- www18: <https://www.wprost.pl/kraj/321898/niesiolowski-atakuje-pod-sejmem-won-do-pis-u.html> (dostęp: 1.03.2020).
- www19: <https://wyborcza.pl/7,95891,21464784,przestancie-dzielic-i-obrazac-pamietajcie-wszy-scy-jestesmy.html> (dostęp: 7.03.2020).
- www20: <https://wyborcza.pl/politykaekstra/1,132907,20092135,prawo-ustawowe-omijanie-konstytucji.html> (dostęp: 28.02.2020).
- www21: <https://wyborcza.pl/7,75968,24923731,obywatelu-morda-w-kubel.html> (dostęp: 19.12.2020).

Recenzje

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.13>

Альгерд Бахарэвіч, *Сабакі Эўропы*, Логвінаў, Вільня-Мінск 2017.

Bacharevič is considered to be an enfant terrible or even a ‘bad boy’ of present-day Belarusian literature. The country’s movers and shakers in the world of belles lettres grudgingly take notice of the sheer beauty and innovativeness of his prose and plotlines, but choose to slight the author, for instance, by denying him the ultimate first place in the annual Jerzy Giedroyc Literary Award (Літаратурная прэмія імя Ежы Гедройца *Litaraturnaja premija imia Jeży Hiedrojca*) for Belarusian-language writers. Recently, Bacharevič finally took offence — rightfully so — and publically requested that the autobiography on his youth as a punk rock star and poet, *Мае дзевяностыя Маје дзевіаностыя* (*My 1990s*, 2018), be excluded from the 2019 competition. For him, Belarusian-language literature is neither about securing a job provided by the state-approved Union of Belarusian Writers (Саюз беларускіх пісьменнікаў *Sajuz bielaruskich piśmiennikaŭ*), nor about contributing to the ethno-linguistic Belarusian national movement, currently quite suppressed in Aljaksandar Lukašenka’s authoritarian and overwhelmingly Russophone Belarus in a Union State with Russia.

Bacharevič believes that writers are to write as best as they can in a language of their choice. This principle dictated his conscious decision in secondary school at the turn of the 1990s to start speaking and writing exclusively in Belarusian. At that time this language was considered an unbecoming ‘peasant patois.’ It was believed that in Belarus one could be ‘modern and progressive’ only in Russian. The author’s parents and friends accepted his ‘peculiarity’ as fascinating, because he married it with avant-garde poetry (as a member of the irreverent Бум-Бам-Лит *Bum-Bam-Lit* literary movement) and unwavering loyalty to the freedom of thought and speech. On top of that, all of the mentioned persons had a rather passive command of Belarusian, while the generation of grandparents who had moved to Miensk after World War II still spoke it. From the perspective of the central Europe of ethno-linguistic nation-states, it is normal that citizens should be fluent in the national (official) language of their country. This was not so much the case in Soviet Belarus, where for the sake of making it into an integral part of the classless Soviet people (народ *narod*), the Belarusians were *untaught* to use their language. Belarus is the sole post-Soviet state where a minority — barely a tenth of the population — speak the national language on an everyday basis. Kazakhstan was on the same path to homogenous Russophone-ness, with a third of the inhabitants fluent in Kazakh, but this trend was reversed, so that about 70 percent of the inhabitants speak this language now. Unlike the case of Belarusian, a good working command of Kazakh is a must when one applies for a job in the civil service or in the management of a private company.

A similar reversal of Russification of public life was attempted in freshly independent Belarus between 1991 and 1995. A teacher who did not appreciate young Bacharevič’s choice of Belarusian

as his sole language of communication and coursework might have him punished or even expelled from school. But the winds of history temporarily turned the table in favor of Belarusian and the national white-red-white flag, which the future author proudly brandished on his leather jacket. After the 1995 proclamation of Russian as an equal co-official language in Belarus, his educational choices were limited to the Department of Belarusian Language and Literature at Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University. Elsewhere, Russian remained or was re-introduced as the sole or dominant language of instruction. (To this day there is no Belarusian-language university in Belarus.) Subsequently, after graduation, Bacharevič intellectually and socially suffocated working as a school teacher of Belarusian language and literature. Intermittent stints as a journalist for a factory newspaper's Belarusian-language page gave him more independence, but the freedom of speech was soon over in Belarus. At that time he decided to fully devote himself to literature and earn a living solely by writing. When the repressiveness of the Łukašenka regime reached its new heights at the beginning of the 21st century, the writer was compelled to seek asylum in Germany in 2007. But the west's fickle sympathy and support for refugees from the 'last dictatorship of Europe' soon waned. Again, in 2013, Bacharevič had no choice but to return to Miensk, if he was to remain loyal to literature as his sole profession. Luckily, after 'winning' his fourth term in office as president in 2010, Łukašenka loosened the screw of control over culture and the Belarusian-language intelligentsia.

Bacharevič's return to Belarus, swiftly followed by his second marriage to a Belarusian-language poet Julia Cimafiejeva, reinvigorated his writing. In 2014 two volumes of his essays were published, alongside the novel *Дзеці Аліндаркі Dzieci Alindarki* (Alindarka's Children). It is a veritable road and gulag story of unrequited love to women and language, exquisitely mixed with the modernized fairy tale *Hansel and Gretel*. This effort resulted in a scathing satire on state-approved Belarusian-language literature and on the authorities' implicit decision to fully replace Belarusian with Russian in all aspects of public life. A command of Belarusian became a 'medical condition' that had to be cured with Russian. On the other hand, the book is a highly readable page-turner, equally enjoyable to the uninitiated reader who has no background knowledge of Belarus for teasing out all the aforementioned nuances.

The following year, in 2015, Bacharevič upped the ante with *Белая муха, забойца мужчын Bielaja mucha, zabojca mužčyn* (White Fly, Men Killer). It is an unprecedented feminist roller-coaster of a novel that pokes fun at the continuing post-Soviet-style patriarchy, which magnanimously designates 8th March as International Women's Day, but keeps all the year's remaining 364 days as an almost never-ending holiday of machismo: women live only to serve their benevolent men and patriarchs. In the novel the current reinvention of this patriarchy in the anachronistic guise of 'traditional Belarusian nobility' (шляхта *šliachta*) becomes the butt of ridicule. An underground group of feminist paramilitaries seize the recently-renovated castle-cum-museum (ostensibly, the Belarusian UNESCO World Heritage site of the Radziwiłł castle complex in Mir) and take all the male tourists and staff as captives, alongside the women who refuse any liberation from the shackles of patriarchy. Drunk Russian male tourists rioting inside and valiant Belarusian KGB officers (all males, as well) 'liberate' the male visitors and their pro-patriarchy spouses from this almost biblical 'female captivity,' which for a brief moment afforded hope for a more equitable and inclusive Belarusian culture and society. The story is told by the male narrator through the lens of Gulliver's voyage to Brobdingnag. He finds himself safe and fulfilled in this world briefly run by women larger than patriarchal life.

The topics of illiberalism as symbolized by the concentration camp and of relentless and unthinking patriarchy as illustrated by the subservient roles of women are at the heart of Bacharevič's first two novels, *Сарока на шыбеніцы Saroka na šybenicy* (Magpie on the Gallows, 2009) and *Шабаны. Гісторыя аднаго знікнення Šabany. Historyja adnaho źniknieńnia* (Šabany: The Story of a Disappearance, 2012). They are longer (classified as *раманы ramany* in Belarusian), much darker and more avant-garde in the manner of story-telling than the two aforementioned later novels (seen rather as *аповесці apoviesci* in Belarus). But both sparkle with wry wit and are a pleasure to read. However, in Belarusian and arguably in post-Soviet fiction, *Saroka na šybenicy* offers the most

incisive treatment of the shock of societal, economic political, cultural and technological change, as observed and experienced, from the early 1990s to the turn of the 21st century, by the inhabitants of anonymous 'socialist city quarters' of depressingly identical concrete blocks of apartments, nowadays plagued by anomy, inequality, crime and despair. *Šabany*, among others, probes into such an eponymous city quarter, the largest in today's Miensk. However, the author's attention is turned to the dark and still unacknowledged recent history of this place, which used to be the location of the easternmost and third largest nazi death camp of Maly Trostinez (Mały Traścianiec). Unfortunately, to this day Belarusian literature remains silent on the Holocaust of Jews and Roma. Belarus's official policy of commemorations is squarely focused on the Soviet-style militaristic celebrations of the mythologized 'Great Patriotic War.'

Individuals do not count in 'large politics,' but for Bacharevič literature must be about real-life persons, not any 'historical processes,' 'masses' or 'great historical heroes,' with whom school textbooks of history are littered. Otherwise, it is no longer literature, but propaganda, not writing but 'producing' novels in accordance with the official plan that requires five pages of a 'literary work' per working day. Bacharevič is against the Soviet-style 'productive character' of literature or its subservient role to the building of a Belarusian nation. Literature is about the discovery and creation of beauty, freedom, the unexpected, and love. Nothing would do short of this principled benchmark. While in German exile, Bacharevič re-read the canon of Belarusian literature, and sorted nationalist and socialist realist chaff from Literature with the capital L. In *Гамбургскі рахунак Бахарэвіча* *Hamburski rachunek Bachareviča* (Bacharevič's Hamburg Account, 2012), Bacharevič gives engaging portraits of 50 Belarusian authors from the last two centuries, and is appalled to find out that only four women made it to this relentlessly patriarchal pantheon, namely, the first Belarusian feminist Цётка *Ciotka* (that is, Alaiza Paškevič), poet Natałlia Arsieñnieva, the sole female member of the Belarusian government in exile Larysa Hienijusz, and lyricist Jaŭhienija Janiščyc. Subsequently, Bacharevič wrote unduly Sovietized and Russified Belarusian literature back into its historically and culturally central and western European context, by closely observing it through the prism of Belarus's numerous links with Paris in his bravura essays gathered in the volume *Бэзавы і чорны. Парыж праз акуліары беларускай літаратуры* *Bezavy i čorny. Paryž praz akuliary bielaruskaj litatury* (Lilac and Black: Paris Through the Prism of Belarusian Literature, 2016). Finally, in *Ніякай літасыці Альгерду Б. Ніжакaj litaści Alhierdu B.* (No Mercy for Alhierd B., 2014), the author spelled out his uncompromising understanding of literature, the role of the writer, Belarusian history and liberty.

Yet, Bacharevič's ambitious oeuvre have hardly been noticed outside his native Belarus, and even in the country only Belarusian-language readers appreciate his stunning achievements. On the other hand, many fellow writers keep denying this success and even denigrate the author for the fact that he single-handedly reevaluated the Belarusian canon in line with the adopted principles, and reinvented Belarusian literature in his own books, safely beyond the state's control and without bowing to Soviet and national sanctities. For Bacharevič, literature is a goal in itself, its value and importance to be decided by readers alone. Obviously, his two famous parallel essays on the bright and dark sides of the classic pre- and Soviet poet Janka Kupała generated much criticism. All public attention zoomed on Bacharevič's analysis on how this poet allowed himself to be made into a soulless Soviet 'engineer of souls.' State-approved officials of Belarusian literature and culture could not forgive Bacharevič this slight. They were unable to grasp that a true writer must remain loyal to truth and beauty, and that each new generation of poets and novelists must commit symbolic patricide (and matricide) in order to find their own way for the sake of reinventing and rejuvenating literature, rather than keep plodding on as boring epigones of a previous epoch.

This understanding of what writing is about, patiently percolated through the experience of Bacharevič's early avant-garde novels, was finally made eminently readable, thanks to innovative ways of story-telling developed in his later novels. With these achievements under his belt, in 2017, Bacharevič came back to the literary scene with an unprecedented literary big bang on a European scale. My first reaction after the breathless read through the thick tome (which took almost three

weeks, due to my initial lack of skill in reading the Belarusian Cyrillic), was: Wow!, this is a European reply to Haruki Murakami's *IQ84* (2009–2010). I know that Bacharevič does not approve of the famous Japanese writer's prose, devoid of most cultural references. Murakami chose this method in order to make his books more readily accessible to the global reader, so that they could become part of American-style pop culture, the culture in which the Japanese writer and his peers were enamored during their youth in the 1970s. Once Murakami remarked that he wrote his early novels first in English and then translated into Japanese for the sake of achieving this desired effect.

Bacharevič's method is different. In spite of the Russophone reality of his childhood in Soviet Belarus, and the post-1995 Russifying pressure, he remains loyal to Belarusian as the medium of writing, and actively reinvents this language by uncovering its Europe-wide historical and cultural connections. With liberty as the lodestar of his values, Bacharevič engages with the latest discourses of European and global culture and politics thanks to his fluency in German, French, Polish and Russian. Some propose that these 'dogs' in the title of *Sabaki Eŭropy* refer to the 'small states' of central and eastern Europe. I beg to disagree. Bacharevič wrote this novel during and in the wake of the so-called 2015 'migrant crisis,' when almost 2 million refugees arrived in the European Union and half of them headed to Germany. But this number is less than a half of a percentage point of the Union's population of half a billion. In 2015 Europe was at its most prosperous and secure ever. Many more millions were accepted by the much smaller and heavily devastated western Europe and successfully integrated in the wake of World War II. That is why it must have been all the more shocking to Bacharevič and like-minded intellectuals and thinkers to witness the populist, racist and xenophobic reaction to the inflow of these 2015 refugees, otherwise much needed by Europe's aging societies. And even worse, this negative reaction brought about the almost concomitant rise of pro-authoritarian far-right movements, parties and current governments of this political character, while prior to 2015 such views used to be marginal. The lunatic fringe became the new norm of European and American politics. The situation is more than astounding, given that the Europe of human rights, equality, individual liberties, rule of law, freedom of speech, democracy and solidarity (*fraternité*) turned against these very values when it came to extending a helping hand to the huddled masses at the EU's borders. The old Christian Gospel's message of 'love thy neighbor' was thrown overboard, although the xenophobic and authoritarian movements brandish the cross of Christianity as their most revered symbol of the self-declared white and 'normal' (heterosexual) race. The poignancy of this betrayal of Europe by itself is even acuter from the perspective of authoritarian Belarus. During the two initial post-Soviet decades, the hope was that over time Belarus would become more like 'democratic Europe.' However, now it seems to be the other way round — many EU member states have become more like Belarus and Putin's Russia, while under Trump the United States followed the same path. The rulers of unashamedly totalitarian (in spite of its current colorful hi-tech camouflage) communist China must feel vindicated that one way or another the west follows Beijing's ideological path of a 'harmonious society.'

Literature is not politics, but behind the plot lines of his latest novel, I sense Bacharevič's despair that the brunt of upholding the values he holds dear now seems to be resting on his fiction. The bulky 'shoulders' of beautifully published *Sabaki Eŭropy*, becoming the infectious readability of this novel's stories, are sure to withstand this responsibility for a time, without losing the reader to the boredom of didacticism. The leading immersive principle of belles lettres is *never* to afford the reader a space for thinking about something else than the novel's world divined into being by the writer's magic wand. Bacharevič excels at this command.

From the structural point of view, one is tempted to say that *Sabaki Eŭropy* is a collection of six loosely connected stories. But this is a simplistic interpretation. From the temporal perspective, these stories are a history of the future foretold of Belarus and Europe. Hence, the novel is de facto composed from stories within stories, like the Polish-Lithuanian aristocrat, Jan Potocki's, French-language pan-European novel, titled *The Manuscript Found in Saragossa*. During the Enlightenment, philosophers and writers, such as Potocki, offered a modicum of freedom for imagin-

ation, between the covers of their often banned, burned, and yet ceaselessly smuggled books in the Europe of absolutist monarchies. In *Sabaki Eüropy*, Bacharevič smuggles back the very freedoms and ideas that make present-day central Europe's paternalistic, nationalist and homophobic authoritarian leaders shudder. He smuggles them across the militarized frontier Wall of the Russian Reich of the mid-21st century, which had conquered half of China, India and Pakistan. In Story 6 *Ślied* (The Trace), as once in the Third Reich, German shepherd guard dogs make sure that an unwanted traveler is unable to cross the border. This future totalitarian imprisonment is opposed to the individual freedom of a beautiful French woman-savant to make love to her sprightly sighthound, if she chooses so. She published an illustrated diary of her amorous adventures with a canine lover, written in her own constructed language, which no one has been able to crack.

This rare publication constitutes a counterpoint of the detective-like Story 1 *My liohkija, jak papiera* (We are as Light as Paper), which takes place in today's Miensk. A middle-aged school teacher, who thinks he is still young, befriends a student of his, who astounds him with his facility for developing a constructed language, or *kanlanh*. This jargon word sounds almost like the slangy *kanclah* ('concentration camp'). In the end, the supposedly opposed poles of freedom and imprisonment may be the same. This may be especially true, if the worship of a language (for instance, Belarusian) or ideology (for example, the Belarusian nation) replaces real-life relations with other people. The story's team of two develop a language named Balbut ('Blah-blah'), but soon the student becomes the master of this game. The inevitable conflict comes to the fore, when an accidentally encountered girl joins them. Behind his teacher's back, the student comes up with a new constructed language to woo her. The teacher is unable to forgive this betrayal, as he wrongly thought the girl had fallen for him. In a police station he is convinced he killed the student, but there is no proof of the crime. At home he unravels, and his never-appearing wife, whom he constantly fears, turns out to be a forgotten paper cut-out figure from his childhood. The expectations of machismo were too steep for the teacher to scale, he never progressed beyond an imaginary paper love. Is the fact of not having been imprisoned and having your own language a real freedom?

The grammar and dictionary of Balbut is appended to the volume's end. Documents and sentences in this constructed language appear in the novel's various corners, including the poem that intervenes between the two initial stories, and across most of the text of Story 5 'Kapsuła času' (The Time Capsule). English and German sentences pop up at times, also phonetically noted in Cyrillic, alongside Belarusian and Russian counterparts jotted down in the Belarusian Latin alphabet. Unlike continental Europe's academies of languages and literatures, Bacharevič disagrees that languages' orthographies must be 'periodically reformed' (updated). When he quotes a Russian text from before 1917, he uses all the letters and conventions, which the Bolsheviks subsequently banned. As a result, they falsified classical novels by Tolstoy or Dostoevsky, when these were republished in the Soviet Union in 'modernized and revolutionary' Russian.

Story 2 *Husi, liudzi, liebiedzi* (Geese, People, Swans) is a fairy tale of the future, taking place in 2049, when Belarus had already disappeared in the loving embrace the Russian Reich. It was annexed out of existence in the wake of the 2030s war against Europe, resoundingly won by octogenarian Putin's Russia. When Bacharevič wrote his novel, it was just another invention, though the fear of such a development became palpable after the Kremlin's 2014 annexation of Crimea. In 2019 the Russian mass media began openly discussing the '2024 problem.' According to the Russian Constitution, following the second consecutive term in office, President Putin would need to step down, which is not an option. There is no taste for changing the Russian Constitution, either. Hence, contributing to many Belarusians' existential fear, the 'obvious solution,' according to Russian pundits, would be completing the 'unification' of Belarus with the Russian Federation. This would allow counting Putin's presidential terms yet again from scratch, because he would become President of the brand new polity, namely the Union State of Russia-Belarus, or this novel's Russian Reich.

Story 2's plot line is loosely based on the Swedish writer Selma Lagerlöf's children's novel, *The Wonderful Adventures of Nils*. It takes place in the border zone village of Bielyia Rosy 13. The

name refers to the Soviet Belarusian feature film *Belye rosy* (*White Dew*), which Bacharevič interprets as Soviet propaganda's attempt for the underhand falsification of history and spearheading Russification in Belarus. An old shock worker tells his grandchildren the spurious story that the shared name of their village and Belarus comes from their country's name 'White *Ros*,' or *Ros* for *Rossia* ('Russia'). In reality it was the medieval polity of *Rus'*, whose lands mostly overlap with today's Belarus and Ukraine. In Story 2, the village's inhabitants speak 'funnily' (that is, in Belarusian). Civil servants and officers are sent from Moscow to draft young males to the imperial army for never-ending wars, which the Reich wages across eastern and southern Asia. The imperial army teaches them proper Russian, and most never return home. Maŭčun ('Silent Boy') wants to know what is in the forbidden west, beyond the scary frontier forest where people disappear without a trace when picking berries or mushrooms too close to the secret border installations. In the forest, he chances upon a beautiful lady Stefka who is a western agent of all the western freedoms, now forbidden in the Reich. She befriends the boy, but in the end it turns out that Stefka does not really care about Maŭčun. He is a mere pawn in another game of the security agencies. The insomniac, the always — day or night — clean-shaven Muscovian officer, who then lodges in the boy's family hut, observes and follows Maŭčun. When he discovers Stefka, in a murderous confrontation both turn out to be military robots. Frightened, Maŭčun embraces his beloved goose, and they fly away from the horror to the liberation afforded by the blue sky. But a border guard spots them. The boy is shot, and falls down to earth, clutching for dear life to a goose feather. The goose is allowed to continue in her flight, as the guards are interested only in humans.

This goose feather of lost Belarusianness links this story with the final Story 6. But for the time being, let us turn to Story 3 *Nieandertalski lies* (The Neanderthal Forest). Old Bianihna (perhaps an anagram of *bahinia* 'goddess') is a *babka*, or a female witch-healer, another strong woman in Bacharevič's fiction. Her hut is located on the border between the two forests, the Anderthal one, where we all live, and the Neanderthal Forest of hereafter. She heals by taking the evil that she finds in sick people from the former forest to the latter. Ailing women, men and children from all around Belarus flock to her for help. Bianihna married three times, and lost her successive husbands to accidents and alcoholism, a usual post-Soviet tale of everyday grief. One day, emissaries of the secretive leader of new Kryvia (an early 20th-century name for Belarus, derived from the name of a medieval ethnic group; the moniker never gained much popularity, Maksim, arrive at her hut and propose a marriage on his behalf. Bianihna, who could be Maksim's granny, wavers. The emissaries kidnap her and transport in a car first to Miensk, and then to Lithuania. From the latter country a private jet takes them to the island of Kryvia, or a Mediterranean toxic waste dump somewhere between Italy and Greece which Maksim bought at a bargain price. The independent and exclusively Belarusian-speaking Belarus of Belarusian nationalists' dreams is an authoritarian pseudo-monarchy. The few inhabitants lured to this project suffer a serious carcinogenic skin disease. Bianihna, as a symbol and latter-day practitioner of Belarus's indigenous pre-Christian powers, was kidnapped to cure them of this unseemly malady. And she does, only to be turned into the pillar of Kryvia's economy. She slaves as a healer for rich patients from all over the world, until Kryvia is taken over by Mediterranean refugees arriving in boats. Bianihna is secreted to Germany, where she continues to be abused in the same role in the scenic valley of the Neander River, or in the Neanderthal, until she dies and moves to the *non*-national Neanderthal Forest. A poignant #MeToo parable on trafficking vulnerable women in today's Europe of human rights.

Story 4 *Tryccać gradusaŭ u cieni* (Thirty Degrees in Shadow) is simultaneously a burlesque and an ode to the ubiquitous *pakiet*, or 'plastic bag.' Once it used to be a sign of a higher status of a shopper with enviable access to western consumer goods in freshly post-Soviet countries. The narrator's mum, who leaves by plane for Berlin, on saying good-bye at Miensk Airport leaves her son with another unenviable task — to deliver a plastic bag with its mysterious content to a person in a peripheral district of Minsk. This phantasmagoric and repeatedly unsuccessful voyage through the closely observed sun-scorched cityscape and the metro underground of the present-day Belarusian

capital brings to the narrator's mind musings about Nils being shot and an oppositionist who bought himself a island. Story 5 *Kapsula času* (The Time Capsule) is also placed in the present but brandishes a temporal twist. A frustrated teacher striving to get his students interested in something develops the idea of a time capsule, to which all his class are expected to contribute. Among these contributions is a letter in Balbut, cited verbatim. This *deus ex machina* device links the present with the future.

Four decades later, in the Berlin of 2050, a dead poet of an unknown language is discovered in a cheap hotel. Was it Bluerusian, Greenrusian, Yellowrusian, or Whiterusian in which he composed poetry? The dilemma underpins the tour de force of Story 6 *Šlied* (The Trace). The only trace to be followed is the goose feather tightly clasped in the poet's hand. Was the poet the shot-down Maučun-Nils of Story 2? Did the boy manage to evade the Reich border guards and reach the west? Inspector Terezius Skima's job is to establish document-less deceased persons' names and other personal details. In Europe they still care about such details, individual freedom is protected, democracy survived the 2030s war with the Russian Reich. The Czech Republic and Slovakia are still EU members, but presciently Bacharevič is silent about the fate of Poland. Perhaps this country was annexed for creating a strategic land bridge between the Kremlin's Kaliningrad enclave and the New Russia of Ukraine? The unisex fashion of the future is dresses and skirts. The inspector's mythological name of gender-shifting Tiresias symbolizes the freedom to love and have sex with whomever one wants, provided that the other person consents. Not everything is that easy, because in Berlin's Turkish district male shopkeepers in respectfully long dresses disapprove of Skima's short skirt and plunging neckline that shows his chest hair. However, the inspector's sartorial taste is appreciated by his female acquaintances, who tend to borrow Skima's clothes.

It is a Europe of social media and electronic communication where the environmentally-unfriendly employment of paper for printing is a thing of the distant past. Only few weirdoes trade old dusty clumps of moldy paper, which are supposedly known by the name of 'books.' Some of these harmless eccentrics even produce new books of poetry. The search for any clues about the dead poet leads Skima to the underground, unhygienic and hard to fathom netherworld of surviving bookshops. He travels hectically, taking Eurocity trains to Hamburg, Paris, Prague, and Bratislava, or Bacharevič's beloved central European cities of culture and literature. The dead poet wrote in Belarusian, which was unlike the Reich's Russian, so the market was limited. A bookseller interested in publishing his poems encouraged him to translate these into another language. The poet followed this advice and translated some into Balbut, which was not of much commercial help, either. However, this clue allows Skima to direct his search to Minsk (now not Miensk any longer), or the Reich's western capital. The neo-imperial Russia of one truth, one leader, one language and homophobia is not to the inspector's liking. His is the Europe of Gulliver and Nils, of works written by Dadaists, Nabokov, Stein, Joyce, Woolf, Kafka, (the imaginary) von Shtukar, Sylvia Beach, Chadasievič and Mandelstam. Should such a Europe be no more, it is necessary for Skima and Bacharevič to (re)invent this continent of culture, liberty and solidarity, so as not to go mad and fall for the poisonous lure of the 'hetero-orthodoxy' of the Russian Reich of the Third Rome, the racial purity of the Third Reich, or for the Middle Reich of China's wool-over-the-eyes, composed from colorful hi-tech nothings.

Unfortunately, western publishing houses and reviewers have not taken note of this Belarussian-cum-European *IQ84*. Life is too short to wait for decades on end, before a writer's novel makes it in the 'big world' of the west. Whatever Bacharevič may think of the Russian language, its almost 200 million users constitute an opportunity that should not be missed. He translated his novel into Russian, and in 2019 *Собаку Европы* *Sobaki Evropy* was released in Moscow. This translation was added to the short list of Russia's prestigious Big Book (Большая Книга *Bolshaia Kniga*) literary award. I kept my fingers crossed that Bacharevič may win this accolade from a country whose government and politics he never tires of criticizing. On the other hand, he appreciates Russian literature of the highest caliber, because literature has no nationality beyond beauty and the thrill of the unexpected.

In this manner, Bacharevič steps in the shoes of his famous compatriots. Early in his career, Vasil Bykaŭ heard a low opinion about his novel translated into Russian. He read this translation and was appalled at how cavalierly the translator misinterpreted intended meanings and subtle turns of phrase, perhaps believing the old chestnut that Belarusian is just a dialect of Russian, that whatever appeared similar should be Russianized without the pain of referring to a dictionary, while ‘harder parts’ could be freely adapted. In the postwar Soviet Union, fiction and poetry composed in the republics’ national languages had to be first published in Russian translations, before the originals could appear. Little attention was lavished on such translations beyond paying lip service to the interethnic friendship of the Soviet peoples. Socialist ‘literary’ production mattered more than any literary considerations, unlike in the case of Russian-language works carefully translated into the western world’s leading languages for the sake of promoting communism around the globe.

Bykaŭ would not have it. This giant of 20th-century Belarusian and Soviet literature harnessed himself to translating his own voluminous writings into Russian, so their beauty would not be lost in the run of the Soviet literary mill. Facing such odds, Sviatlana Alieksijevič chose to write exclusively in Russian. Her compassionate portrayals of the 20th-century tragedies of the Soviet people retold in their own words earned her a Nobel Prize in literature. That is why in the world she is better known under the Russian version of her name, as Svetlana Aleksievich. Young Łukašenka hounded old Bykaŭ out from Belarus into exile in Finland, Germany and the Czech Republic. Now old Łukašenka does his best not to notice Alieksijevič and to marginalize her. She criticizes the strongman as Bykaŭ used to. But in recent decades the regime mellowed, having noticed that the locus of power does not rest among the chattering classes but where oil is. Yet, Łukašenka did not fail to prevent however small a state subsidy to be ‘wasted’ on the eventually crowd-founded translations of Alieksijevič’s collected works into Belarusian. To add insult to injury, many of the country’s public libraries declined the free gift of her works in Belarusian, claiming that readers are not interested, that the Russian-language originals of Alieksijevič’s books are enough.

Writers are free to write in today’s Belarus if they keep to writing, and — importantly — stay away from politics. After returning from German exile in Hamburg, Bacharevič toes this tolerated middle route earmarked for independent Belarusian intellectuals who want no trouble with the dictatorial authorities. Over time, translations into other languages will follow the Russian translations of Bacharevič’s brilliant novels, as in the case of Bykaŭ. Keeping one’s nerve is a must until this moment, which seems to lie in the not too distant future, somewhere in the mid-2020s, or a decade before the prophesized 2030s war between the Russian Reich and Europe, which I hope will never happen. In 2030 the writer will be only 55. Let him enjoy his hard-earned fame. It is well-deserved for all the literary and artistic pleasures which Bacharevič conjures with each of his books. Long live writers who write!

Tomasz Kamusella

Data przesłania artykułu: 17.10.2019

Data akceptacji artykułu: 24.10.2019

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.14>

Tetyana Kosmeda, Anatolij Zahnitko, Zhanna Krasnobaieva-Chorna, *Delineation of Linguopersonology and Linguoaxiology*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019.

Рецензоване наукове видання постає безумовно цікавим й актуальним, оскільки це перша праця в українському й польському мовознавстві, у якій презентовано новий напрям сучасної лінгвістики з висвітленням конститутивних засад *теорії лінгвоперсоналогії* та методологічних постулатів *ego-тексту* й *аксіофраземної прагматики*.

Сучасна лінгвоперсоналогія активно розвивається, у її межах вирізняються різні теоретичні напрацювання, що відповідають викликам сучасної лінгвістичної науки в її власне-класичному розумінні й міждисциплінарному вимірі (соціолінгвістика, психолінгвістика, етнолінгвістика, комп'ютерна лінгвістика, юридична лінгвістика, психіатрична лінгвістика та ін.) і спроможні дати відповідь на інформаційно-технологічні, кібернетично-знаннєві та інші виклики.

Позитивним відзначаємо те, що авторський колектив аргументовано, на наш погляд, окреслює бачення меж лінгвоперсоналогії з диференціюванням на *загальну лінгвоперсоналогію*, *лінгвокультурну* та *лінгвокогнітивну персоналогію*, *соціумну лінгвоперсоналогію*, *лінгвоперсоналогію самореалізації* та *самоствердження*. *Загальна (фундаментальна) лінгвоперсоналогія* вивчає поняттєво-термінологійний апарат, студіює різні типи мовних особистостей, напрацьовує моделі розгляду таких особистостей. *Лінгвокультурна персоналогія* досліджує вплив національної та інших культурних середовищ на мовну особистість, визначення значущості тих чи тих лінгвокультурних кодів в еволюції мовної особистості, а також розглядає функційну специфіку концептів в індивідуально-мислинневому просторі особистості. *Соціумна лінгвоперсоналогія* зорієнтована на діагностування впливу соціуму на мовну особистість, а також встановлення соціумних стратів у мовленнєвому просторі особистості.

Монографія має чітку й прозору структуру складається зі списку скорочень (с. 7), вступу (с. 9–14), чотирьох розділів (с. 15–199), висновків (с. 200–204), бібліографії та списку джерел (с. 205–250), анотації (с. 251–253). Об'єктивність і достовірність результатів дослідження забезпечувані солідною джерельною базою й адекватним комплексом наукових методів.

У першому *Категорії, рівні та одиниці лінгвоперсоналогії* та другому *Теорія лінгвоперсонемі: типологія лінгвоіндивідуацій і лінгвоіндивідуалізацій* (Анатолій Загнітко) розділах окреслено категорійний і парадигмальний простір сучасної лінгвоперсоналогії, схарактеризовано її рівні й категорії, опрацьовано типологію лінгвоіндивідуацій і лінгвоіндивідуалізацій, запропоновано вичерпний аналіз комунікативного й дискурсивного просторів мовної особистості Івана Франка, граматичної концепції Юрія Шевельова (1940–1950 рр.) і мовної екзистенційності Василя Стуса. Як важливе досягнення визначаємо ідею автора щодо необхідності введення в науковий обіг психолінгвістичної моделі лінгвоперсоналії (категорійно-рівневий вимір).

Третій розділ *Лінгвістика ego-тексту: стан теоретичної розробки. Аспектуальні підходи до аналізу приватного листа* (Тетяна Космеда) містить виклад основних положень теорії ego-тексту та сучасні інтерпретації його дискурсивної практики. Змістовною постає презентація 1) ego-тексту та його основних жанрів (щоденник, мемуари, автобіографія, лист) з опертям на особливості формування поняття *ego-текст* у сучасному мовознавстві, визначення його залежності від психологічних категорій *Ego* й *Alter Ego*; 2) дискурсивного (стильового) потенціалу епістолярію. Висвітлення питання привертає увагу багатством мовного матеріалу, що дає змогу розкрити особливості елітарної мовної особистості Лесі Українки на тлі її приватних листів (1870–1890 рр.), показати її роздуми про жанр листа, що викладені

в художніх текстах письменниці, з акцентуванням уваги на ставленні Лесі Українки до феномену листування (зауваги про листи та процес їхнього писання в художніх текстах поетеси). Приватні листи Лесі Українки розглянуто як «відбиток» її живого мовлення, відображення інтимних порухів душі.

Четвертий розділ *Кваліфікаційні основи аксіофраземної прагматики* (Жанна Краснобаєва-Чорна) присвячений основним питанням аксіофраземної прагматики, що має на меті створення цілісної й об'єктивної моделі функціонування оцінки у фразеології. Детально аналізуючи солідний науковий доробок провідних вітчизняних і закордонних фразеологів на предмет специфіки фразеологічної оцінки, автор удаю вирішує декілька важливих й актуальних завдань: окреслення оцінного профілю фразеологічних одиниць; опис конститутивних ознак цінності та ціннісної картини світу; алгоритмування етапів реконструкції ціннісної картини світу у фразеології (дослідницький ілюстративний корпус, номенклатура загальнолюдських цінностей, рівні ціннісної картини світу, фраземні аксіологічні опозиції цінностей, идеографічна параметризація цінностей, рівнева організація цінностей, культурне кодування цінностей і ціннісної картини світу).

Висновки визначувані оригінальністю та виваженістю, віднаходять наукове обґрунтування, що є результатом всебічного вивчення предмета дослідження.

Наголосимо, що автори акцентують увагу на *перспективності* дослідження, оскільки лінгвоперсоналогія відповідає суспільним і соціальним запитам, зорієнтована на співвідношення особистості і корпоративної групи, комунікативної спільноти, уможливорює не лише констатацію наявних закономірностей реалізації мовної особистості, а й створення технологій захисту та самозахисту мовної особистості від різноманітних інформаційних впливів, мовної та комунікативної агресії та ін.

Список використаної літератури налічує 362 позиції бібліографії, 29 позицій джерел ілюстративного матеріалу, що ще раз засвідчує солідне теоретичне підґрунтя рецензованого студіювання. Виклад матеріалу вражає величезною кількістю та високою якістю аналізу фактичного матеріалу.

Монографія *Delineation of Linguopersonology and Linguoaxiology* визначувана фундаментальністю й оригінальним баченням широкого кола наукових проблем сучасної лінгвоперсоналогії.

Olena Karpenko

Data przesłania artykułu: 10.11.2019

Data akceptacji artykułu: 17.11.2019

Z życia akademickiego

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.15>

Pięćdziesięciolecie Międzynarodowego Centrum Sławistycznego (MSC) w Belgradzie. Przemówienie prof. Zlaty Bojović wygłoszone 20 września 2020 roku

Szanowni i drodzy goście uczestniczący w wielkim święcie nauki serbskiej, Uniwersytetu Belgradzkiego, Wydziału Filologicznego i Międzynarodowego Centrum Sławistycznego (Međunarodni slavistički centar)! To święto podsumowuje pół wieku nowych relacji i związków nauki serbskiej i światowej w fundamentalnym dla każdego narodu zakresie: języka, literatury i kultury, które to więzi, jak nieprzerwana nić, trwają do dzisiaj.

Jednocześnie z przykrością należy stwierdzić, że nie ma wśród nas większości tych, którzy przed pięćdziesięciu laty z żarliwym entuzjazmem przystępowali do tego przedsięwzięcia, wiążąc z nim zapewne wielkie nadzieje, ale też nie przeczuwając, że tworzą swego rodzaju „republikę sławistyczną”, serbistyczną przede wszystkim.

Niewielu jest wśród tu obecnych tych, którzy wiedzą, że obchodzone dziś święto ma starszą niż pół wieku historię. Zaczyna się ona od wyjątkowego wydarzenia w naszej kulturze — od roku 1964 poświęconego Vukovi Karadžićowi w stulecie jego śmierci. Wielki zjazd sławistów zgromadził wtedy w Belgradzie reprezentantów katedr sławistycznych z całego świata, uczonych, zjednoczonych nie tyle osobą głównego bohatera, ile wspólną ideą, która od wyodrębnienia sławistyki w końcu XVIII wieku w osobną gałąź nauki szukała należnego jej miejsca wśród nauk filologicznych; ideą, którą w swoich czasach reprezentował Vuk. Już wówczas, kiedy jeszcze nie było mowy o odrębnej instytucji sławistycznej, nie ulegało wątpliwości, że centralną postacią, która może scalić świat sławistyczny, jest Vuk Karadžić.

Według słów Pavle Ivicia, zawartych w mowie wstępnej (*Uvodna beseda*) we wrześniu 1971 roku, otwierającej pierwsze spotkanie naukowe sławistów w Dniach Vuka (*Vukove dane*), zorganizowane przez powołane właśnie Międzynarodowe Centrum Sławistyczne Serbii, stało się oczywiste, że wydarzenie sprzed siedmiu lat było stymulatorem całego przedsięwzięcia: „Jeśli zwrócimy uwagę na wielkich reformatorów i działaczy kultury w kręgu innych narodów, zrozumiemy, że Karadžića z nimi równać nie można”. On był tą „postacią historyczną”, która mogła stworzyć przestrzeń dla języka serbskiego i literatury, a w jego czasach dla całej jugosławistyki — z punktu widzenia innych krajów i centrów naukowych, na niwie nauk filologicznych.

Mało kto również pamięta, z jakim entuzjazmem w 1964 roku przygotowywany był wielki międzynarodowy zjazd sławistów, poprzednik licznych późniejszych przedsięwzięć. Od początku były one ukierunkowane na Tršić, miejsce urodzenia Vuka, symboliczne miejsce tego, a także następnych krajowych i międzynarodowych spotkań sławistycznych; nie tylko corocznych Dni Vuka, ale też zgromadzeń, którym przyświecała troska o ochronę i rozwój najwyższych wartości języka

i wszystkiego, co w nim powstało. Dla nas, ówczesnych studentów literatury, którzy byliśmy świadkami tych przygotowań, wszystko się zaczęło w kwietniu 1964 roku od wycieczki do Brankoviny i Tršćia, kiedy znaleźliśmy się na ledwie widocznej ścieżce wiodącej do domu Vuka. Od razu postanowiliśmy, że musi tu być poprowadzona porządna droga. List w tej sprawie ukazał się kilka dni później w dzienniku „Politika”, a następnie został zorganizowany studencki czyn społeczny, który latem tego roku przyniósł oczekiwany efekt. W tym czasie trwały intensywne przygotowania do wydarzeń zaplanowanych na wrzesień 1964 roku: wysyłano zaproszenia do zagranicznych slawistów, ukazało się drukiem kilka tomów dzieł Vuka, wyszła wielka dotycząca go monografia pióra Miodraga Popovicia itp. Wszystko to nabrało szczególnego znaczenia, kiedy w dniach poświęconych Vukowi zebrała się elita światowej slawistyki, wybitni filolodzy z wielu ośrodków uniwersyteckich, w większości po raz pierwszy znajdujący się w miejscu urodzenia Vuka.

Zebrani po raz pierwszy w tak znacznej liczbie w Belgradzie — wokół Vuka i z powodu Vuka — zagraniczni uczeni, którym towarzyszyli bogaci w doświadczenia nasi koledzy pracujący jako lektorzy bądź profesorowie gościnni na uniwersytetach w krajach słowiańskich i niesłowiańskich, w Europie i w Ameryce, dali bodziec do rozmyślań nad stworzeniem przestrzeni dla języka, literatury i kultury oraz wartości, które one od wieków noszą, aby zachęcić studentów i uczonych, aby się im poświęcili. To w istocie była i do dziś pozostaje podstawowa misja Międzynarodowego Centrum Slawistycznego.

Dalsza realizacja tej idei miała też swoje praktyczne oblicze — jeszcze przed oficjalnym otwarciem Centrum przyjeżdżały do nas na seminaria grupy studentów zagranicznych, organizowane były wymiany studenckie i kameralne spotkania naukowe. We wszystkich tych działaniach z biegiem czasu pojawiały się pytania stojące przed naszą nauką, w szczególności filologią i naszą praktyką uniwersytecką. Do poważnej realizacji naszych planów i pragnień potrzebna była instytucja, która by inspirowała i pomagała w badaniach nad spuścizną kulturalną i literacką, w nauczaniu i badaniu języka serbsko-chorwackiego, która by poświęciła uwagę zagranicznym instytucjom zajmującym się tymi dziedzinami wiedzy, która by powiązała z nami slawistyczne katedry z zagranicznych uniwersytetów. Do tak szeroko zakrojonego programu, który nie mógł być realizowany na podstawie indywidualnego entuzjazmu, potrzebne było stworzenie instytucji, która swoje — dziś możemy powiedzieć — idealne ramy znalazła w Międzynarodowym Centrum Slawistycznym.

Każdego roku przez Międzynarodowe Centrum Slawistyczne przewijają się kilkudziesięciu slawistów zagranicznych, uczestnicząc w dwóch podstawowych formach działalności: dwudziestodniowych seminariach języka serbskiego dla studentów zagranicznych, które uważamy za podstawową formę naszej pracy, oraz regularnych spotkaniach naukowych, w których biorą udział zagraniczni i nasi uczeni. I każdego roku wyrastają z tej szkoły serbistyki przyszli lektorzy, wracający do nas po kilku latach już jako nasi znajomi; najlepsi z nich zostają wykładowcami, profesorami na swoich uniwersytetach, wielu odnosi znaczące sukcesy w slawistyce. Niemało jest tych, którzy mając wybitne osiągnięcia w serbistyce, wyręczają nas w rozpowszechnianiu jej zdobyczy na forum światowym. Wśród zagranicznych członków Serbskiej Akademii Nauk i Sztuki (SANU) najliczniejszą grupę w jednej dyscyplinie tworzą slawiści; wszyscy oni na pewnym etapie swej drogi zawodowej przeszli przez Międzynarodowe Centrum Slawistyczne: Per Jacobsen, Rolf-Dieter Kluge, Zuzanna Topolińska, Swietłana Michajłowna Tołstoj, Gabriella Schubert, Aksinija Džurowa, Gerhard Neweklowsky, Ivan Czarota, Robert Hodel. Jesteśmy z nich dumni.

MSC miało zawsze wysoką pozycję w opinii slawistów zagranicznych. Studenci, którzy przyjeżdżają do nas, startują w swego rodzaju olimpiadzie, gdyż stypendium umożliwiające udział w seminarium belgradzkim dostaje tylko jeden wybrany student z zagranicznej katedry. Dla każdego z nich stypendium jest wyjątkową nagrodą. Nasi uniwersyteccy koledzy również traktują zaproszenie na zjazd naukowy jako wyraz uznania. O wysokim statusie spotkań naukowych organizowanych przez Międzynarodowe Centrum Slawistyczne wśród zagranicznych slawistów świadczy choćby takie proste zestawienie: w pierwszym spotkaniu, w 1971 roku, uczestniczyło siedmiu gości zagranicznych (Sante Gracioti, Mile Tomici, Edward Stankiewicz, Monica Partridge, Peter Brang, Karl-

-Heinz Pollok, Gerhard Neweklowsky), a w największym spotkaniu, które odbyło się w dwusetną rocznicę urodzin Vuka Karadžicia (1987) — kilkudziesięciu uczonych z całego świata.

Poza oficjalnymi sprawozdaniami i podsumowaniami pięćdziesięcioletnich działań MSC pozostaje nieprzebrane bogactwo nawiązanych przyjaźni. Nigdy nas zagraniczni koledzy, poza nielicznymi wyjątkami, nie zawiedli, a przez dziesięciolecia niełatwo było w różnych stronach świata deklarować się z przyjaźnią. Nigdy nie zapomnimy, jak w czasie bombardowań w 1999 roku były organizowane protesty i petycje do władz w naszej obronie, skutkujące później licznymi nieprzyjemnościami (o których nam wtedy nikt nie mówił). Największe uznanie dla języka serbskiego i naszych działań stanowi pojawienie się na zagranicznych uniwersytetach odrębnych katedr czy zakładów serbistycznych — w Odessie, we Wrocławiu, w Bukareszcie, w Kijowie. Zdajemy sobie sprawę, że nie było to łatwe, zwłaszcza po podziale języków w naszym regionie. Warto też przytoczyć przykład szczególny — studenci serbistyki na Uniwersytecie Gdańskim obchodzą święto swego patrona — Świętego Sawy.

Powstanie Międzynarodowego Centrum Slawistycznego nie miało służyć wyłącznie rozwojowi nauki serbskiej. Główny nurt tego procesu realizuje się wewnątrz niej. Najważniejszym zadaniem było otwarcie drzwi dla świata slawistycznego, zaproszenie go do źródeł naszego języka, literatury i kultury, pokazanie najwybitniejszych osiągnięć. Taki też był zamiar Vuka, który został przeniesiony do nowych czasów i nowych warunków, bez wątpienia łatwiejszych niż w XIX wieku. Jeszcze niedawno dla niektórych naszych kolegów przyjazd na trzydniowe spotkanie naukowe do Belgradu był prawdziwym wyzwaniem (dwu-, trzydniowa podróż z Ameryki, Moskwy, Kijowa, Odessy). Pytaliśmy ich, czy im się to opłaca. Odpowiadali zawsze tak samo: „Są wprawdzie w naszych krajach slawistyczne konferencje naukowe, ale najważniejsza jest prezentacja swoich referatów w Belgradzie, na Międzynarodowym Spotkaniu Slawistów”. Nikt nie wspominał o trudnościach komunikacyjnych. Obecnie podróże stały się łatwiejsze, nie wymagają takich poświęceń, ale motywacja pozostała taka sama. Skromnie możemy powiedzieć, że napawa nas dumą.

* * *

Wrocławskie kontakty z Międzynarodowym Centrum Slawistycznym w Belgradzie mają długą i bogatą historię. Składa się na nią udział zarówno w dwudziestodniowych seminariach językowych, jak i w spotkaniach naukowych. Wielokrotnie od 1978 roku pogłębiali swoją znajomość języka początkujący lektorzy, późniejsi wykładowcy, a także studenci z Wrocławia. Warto dodać, że zajęciom lektorskim prowadzonym w grupach, wyodrębnionych w zależności od stopnia zaawansowania, towarzyszyły nie tylko wykłady wybitnych filologów belgradzkich, lecz także bogaty program kulturalny: od nauki piosenek i tańców ludowych do zwiedzania muzeów, spotkań z ludźmi kultury, po bliższe i dalsze wycieczki po Serbii i obowiązkowy wyjazd do Tršćicia. Uczestnicy seminariów otrzymywali też różnorodne materiały pomocnicze: od początkowo skromnych zeszytów i skryptów do podręczników. W spotkaniach naukowych (*Vukove dane*) regularnie brali też udział slawiści wrocławscy. Bywały lata, gdy byli najliczniejszą ekipą zagraniczną. Kierownictwo Centrum ufało naszym rekomendacjom i wśród zaproszonych do udziału uczestników pojawiali się również nasi młodzi doktorzy, asystenci i doktoranci. Prezentacja referatów (obowiązkowo w języku serbskim) i towarzysząca im merytoryczna, niekiedy burzliwa, dyskusja były ważnym doświadczeniem naukowym. Imponująco przedstawia się dorobek wydawniczy MSC: starannie redagowane serie (językoznawcza i literaturoznawcza) mieszczą wszystkie przyjęte do wygłoszenia referaty — wypełniają one znacznie ponad sto tomów. Szczególną wartość mają też dwa tomy o charakterze bibliograficznym: *Biobibliografski rečnik MSC 1971–2000* i *Bibliografija. Naučni sastanak slavista u Vukove dane 1971–2011*.

O ile seminaria językowe charakteryzowała duża rotacja młodych uczestników, o tyle spotkania naukowe sprzyjały nawiązywaniu i pogłębianiu bliższych kontaktów nie tylko wśród uczestników konferencji, ale też z całym serbskim środowiskiem naukowym, literackim (spotkania z pi-

sarzami) i artystycznym. Nieformalnym spotkaniom towarzyszącym Dniom Vuka zawdzięczamy bliski kontakt z Biblioteką Narodową Serbii, skąd regularnie płyną do Wrocławia znaczne ilości książek i czasopism naukowych. Wszystkim tym działaniom patronowało życzliwe, wręcz opiekuńcze kierownictwo Centrum; nawet w najtrudniejszych, burzliwych latach dziewięćdziesiątych uczestnikom spotkań niczego nie mogło zabraknąć. Cele wyznaczone w momencie powstania MSC realizują się w pełni w postaci szerokiej i żywej sieci kontaktów międzynarodowych, w postaci wspólnych konferencji, wydawnictw i wymiany międzyuczelnianej. We Wrocławiu odwiedzili nas przewodniczący MSC: prof. Zlata Bojović, prof. Dragana Mršević-Radović i prof. Boško Suvajdžić. Zaświadczyć o tym może uczestniczka 21. spotkań sławistów „U Vukove dane”.

*Przetłumaczyła i opracowała
Milica Jakóbiec-Semkowowa*

Data przesłania artykułu: 5.10.2020

Data akceptacji artykułu: 10.10.2020

SLAVICA WRATISLAVIENSIA

Bibliografia tomów 144–158 (2007–2014)

Opracowała Aleksandra Łamasz
(Uniwersytet Wrocławski)

Bibliografia zawartości tomów 1–126 w opracowaniu Janiny Wołczuk została zamieszczona w numerach: 1996:92 (tomy 1–83), 2002:116 (tomy 84–111), 2006:139 (tomy 112–126), natomiast bibliografia zawartości tomów 127–143 ukażała się w numerze 2019:170. Obecne zestawienie obejmuje publikacje z tomów 144–158. Utrzymany został poprzedni układ bibliografii:

1. Monografie (pozycje 1–3).
2. Literaturoznawstwo, kultura, historia — artykuły (pozycje 4–270).
3. Językoznawstwo — artykuły (pozycje 271–395).
4. Recenzje, sprawozdania, noty (pozycje 396–439). W tym dziale — w odróżnieniu od wcześniejszych zestawień — zrezygnowano z wyodrębniania jako podgrupy recenzowanych publikacji wydanych w języku rosyjskim i ukraińskim.
5. Indeks nazwisk.

Dla tomów zbiorowych podaję wykaz redaktorów naukowych:

2008:146, pod red. Anny Paszkiewicz;

2008:147, *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład*, 6 (zbiór studiów ofiarowany Pani Profesor Dianie Wieczorek), pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego;

2009:148, pod red. Krystyny Galon-Kurkowej;

2009:149, *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, 8, zespół red. Katarzyna Chrobak, Małgorzata Filipek, Milica Jakóbiec-Semkowowa, Łucja Kusiak-Skotnicka, Agnieszka Matusiak;

2009:150, *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład*, 7 (zbiór studiów ofiarowany Panu Profesorowi Antoniemu Furdalowi), pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego;

2010:152, pod red. Zofii Tarajło-Lipowskiej;

2011:153, *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, 9 (prace ofiarowane Panu Profesorowi Tadeuszowi Klimowiczowi), zespół red. Agnieszka Matusiak, Ilona Gwóźdź-Szewczenko, Magdalena Koch, Ewa Komisaruk, Julia Rysicz, Anna Ursulenko;

2011:154, pod red. Janiny Wołczuk;

2012:155, *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, 10 (prace ofiarowane Pani Profesor Milicy Semków), zespół red. Miłosz Bukwałt, Tadeusz Klimowicz, Ewa Komisaruk, Manuela Maciołek, Sylwia Wójtowicz;

- 2012:156, pod red. Krzysztofa Kusala;
 2013:157, pod red. Izabelli Malej;
 2014:158, *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, 11 (tom dedykowany Pani Profesor Krystynie Galon-Kurkowej), pod red. Izabelli Malej i Elżbiety Tyszkowskiej-Kasprzak.

Monografie

1. Белей Олег, *Трансформація українського ономастикону посттоталітарного періоду на загальнослов'янському тлі*, 2007:145, ss. 245.
2. Ptak Lenka, *Przymiotniki o znaczeniu potencjalnym w językach czeskim, słowackim i polskim*, 2009:151, ss. 178.
3. Rybińska Katarzyna, *Koncepcja „gry umysłu” w prozie Andrieja Biełego i Jamesa Joyce’a*, 2007:144, ss. 188.

Literaturoznawstwo, kultura, historia — artykuły

4. Abrasowicz Gabriela, *Cielesność a psychiczno-duchowy wymiar macierzyństwa. Dramaty Lady Kaštelan i Ivany Sajko*, 2011:153, s. 199–209.
5. Adamčíková Ľubica, *Smrť v literatúre pre deti a mládež*, 2011:153, s. 797–804.
6. Адамович Галина Е., *Литературная классика и белорусский контекст: аспекты взаимодействий*, 2011:154, s. 7–19.
7. Afanasjewa Anna, *Рефлексия „недочувствия” в прозе Юрия Трифонова конца 60-х–70-х годов XX века*, 2014:158, s. 269–277.
8. Ajdačić Dejan, *Fantastička preobraženja tela u erotskoj prozi savremenih slovenskih autora (Viničuk, Jastrun, Aćin, Goralik i Kuznjecov)*, 2011:153, s. 161–169.
9. Aloe Stefano, *Вуткевич и Достоевский: вариации на тему телесности в романе „Ненасытность”*, 2011:153, s. 261–269.
10. Arciszewska Katarzyna, *Krew — duch — ciało (na podstawie trylogii Włery Kryżanowskiej „Z królestwa mroku”)*, 2011:153, s. 351–360.
11. Artiuch Alona, *Світ матеріальний та світ ідеальний: чи потрібний компроміс? За творчістю Галини Пагутяк*, 2009:149, s. 533–539.
12. Balík Štěpán, *Stereotyp těla v polských a českých židovských anekdotách*, 2011:153, s. 761–768.
13. Banjanin Ljiljana, *Italija kao san i mòra: jedan primer iz srpske književnosti*, 2012:155, s. 39–47.
14. Barański Zbigniew, *Żurawie w literaturze rosyjskiej*, 2009:148, s. 79–91.

15. Bartosiewicz Gabriela, *Zderzenie dwóch światów — dwóch kreatorów. Esejizacja powieści na przykładzie „Na krawędzi rozumu” Mirosława Krleży i „Ferdynand” Witolda Gombrowicza*, 2009:148, s. 111–123.

16. Berbeneć Ludmyła, *Мертва петля „гроші–реклама–гроші: як пастка для «Homo sapiens»». За творами Фредеріка Бегбеде та Віктора Пелєвіна*, 2009:149, s. 541–550.

17. Berbeneć Ludmyła, *Тіла текстів і тексти тіл у постмодерністській російській та українській літературі*, 2011:153, s. 621–632.

18. Betko Iryna, *„Гроші/багатство” в системі екзистенціальних варіантів української літератури: найважливіші трансформації художнього символу*, 2009:149, s. 503–514.

19. Betko Iryna, *Як тіло словом стало: „міфологія тілесності” в українській постмодерній прозі*, 2011:153, s. 643–653.

20. Betko Iryna, *Мотиви сонних марень у вибраних прозових творах Юрія Андруховича та Оксани Забужко*, 2012:155, s. 307–315.

21. Bielajewa Irina, *Запахи и звуки как знаки любви в романе Ивана Гончарова „Обломов”*, 2014:158, s. 83–91.

22. Bielniak Nel, *Kapryśna wola Fortuny a świat bohaterów Aleksandra Kuprina*, 2009:149, s. 99–105.

23. Bielniak Nel, *Kobięce ciało przez pryzmat twórczości Aleksandra Kuprina*, 2011:153, s. 279–288.

24. Bielniak Nel, *Motywy oniryczne w opowiadaniach Aleksandra Kuprina*, 2012:155, s. 155–163.

25. Bielniak Nel, *Różnorodność sensualnego doświadczania świata na przykładzie opowiadań Aleksandra Kuprina*, 2014:158, s. 125–136.

26. Біла Ірина, *Інтертекстуальність роману „Писар Західних Воріт Припугу” Галини Пагутяк*, 2010:152, s. 81–87.

27. Bobilewicz Grażyna, *Деньги как объект искусства*, 2009:149, s. 251–261.

28. Bobilewicz Grażyna, *Обнаженное мужское тело в пластическом дискурсе Кузьмы Петрова-Водкина*, 2011:153, s. 469–480.

29. Bočková Hana, *Visio a její využití vnábožensky vzdělávací literatuře*, 2012:155, s. 345–354.

30. Bojović Zlata, *Barokni makabrizam*, 2011:153, s. 117–125.

31. Bojović Zlata, *Novac kao motivacija književnog lika i društvenog morala u literaturi XVI veka*, 2009:149, s. 341–347.

32. Boruszkowska Iwona, *„Płynna cielesność”. Ciało męskiego podmiotu w prozie Jurija Izdryka*, 2011:153, s. 655–662.

33. Brądkiewicz Bartłomiej, *Iluzje — złudzenia — otamy. Zniekształcenia percepcyjne w literaturze rosyjskiej XIX wieku na przykładzie małych form prozatorskich*, 2014:158, s. 69–81.

34. Brzykcy Jolanta, „Siostra nasza, bieda”. Motyw pieniądza w poezji „rosyjskiego Paryża” (1920–1940), 2009:149, s. 127–136.
35. Burzyńska Małgorzata, *Zmory codzienności Aleksandra Błoka. Traumatyczne spotkania poetyckiej nadwrażliwości z rzeczywistością społeczną w „Dziennikach” z lat 1911–1913*, 2012:155, s. 179–189.
36. Burzyńska Małgorzata, „Żółta krew” i pieniądze. Zmierzch cywilizacji Zachodu w „Dziennikach” Aleksandra Błoka, 2009:149, s. 107–116.
37. Chartanowicz Margarita, *К истории организации фондов поддержки науки в России. Сергей Уваров и Уваровские премии*, 2009:149, s. 45–50.
38. Chaszczewicz-Rydel Marta, *Kolonizator współczesności. „Czytanie wzbronione” Dubravki Ugrešić w kontekście najnowszej krytyki kultury*, 2009:149, s. 455–464.
39. Chrobák Jakub, *Komplikace s hledáním těla. Nad poezií Petra Hrušky a jejím kritickým přijetím*, 2011:153, s. 805–811.
40. Chrobak Katarzyna, *Fortuna, która kołem się toczy — o przygodach żydowskiego komiwojażera na podstawie „Śmierci pięknych saren” Oty Pavla*, 2009:149, s. 285–290.
41. Chrobak Katarzyna, *Od alegorii do eschatologii w utworze Jana Karafiáta „Broučci: Pro malé i velké děti”*, 2010:152, s. 15–26.
42. Chrzan Renata, *Zbliżenia — literatura obozowa jako wspólna spuścizna Rosjan i Polaków*, 2010:152, s. 53–66.
43. Cymborska-Leboda Maria, *Тело дионисийское в творчестве русских символистов*, 2011:153, s. 289–299.
44. Czaplińska Joanna, *Ciało jako przedmiot zemsty w twórczości Jana Křesadly*, 2011:153, s. 779–788.
45. Čale-Feldman Lada, *Tegobe tijela, povlastice žanra: glumičina trema u Krležinoj noveli „Pod maskom”*, 2011:153, s. 171–180.
46. Češka Jakub, *Sen jako strategia narracyjna (poetyka powieściowa Milana Kundery)*, 2012:155, s. 373–382.
47. Dabert Dobrochna, *Ciało i cielesność w sztuce animacji Jana Švankmajera*, 2011:153, s. 769–778.
48. Damjanow Sawa, *Божанска Уметност Телесног*, 2011:153, s. 137–143.
49. Давидова-Біла Ганна, *Український і польський сюрреалізм: національна специфіка у наднаціональному контексті*, 2010:152, s. 35–42.
50. Dawydowa-Biła Hanna, *Пожадання і гвалт у романістиці шістдесятників*, 2011:153, s. 597–603.
51. Dąbrowska Magdalena, *Echa fizjonomiki w literaturze rosyjskiej przełomu XVIII i XIX wieku*, 2011:153, s. 241–250.
52. Demidowa Olga, *Dyskursy cielesności w literaturze pierwszej fali emigracji rosyjskiej*, 2011:153, s. 47–53.
53. Demidowa Olga, *Эмигрантские сны наяву: Сергей Горный*, 2012:155, s. 201–210.

54. Demidowa Olga, *Писатели-эмигранты второй волны в американских письмах Нины Берберовой*, 2013:157, s. 41–48.
55. Derdowska Joanna, *Bondy kontra kapitalizm — nietypowe wprowadzenie do ekonomii na podstawie wybranych tekstów Egona Bondy’ego*, 2009:149, s. 319–324.
56. Diemidowa Olga, *Деньги как симулякр советской эпохи*, 2009:149, s. 175–184.
57. Dojčinović Biljana, *Telo kao globalizovano odelo: konstrukt telesnosti i tekstualnosti u romanu „Mango” Ljubice Arsić*, 2011:153, s. 145–150.
58. Dudek Andrzej, *Poetyka zapachów w świecie przedstawionym Dmitrija Mierieżkowskiego*, 2014:158, s. 137–148.
59. Đurić Dubravka, *Tranzicija i figuralno/tekstualno telo u vizuelnoj umetnosti i poeziji: Tanja Ostojić i Ažinova škola poezije i teorije*, 2011:153, s. 151–160.
60. Dyras Magdalena, *Ciało cierpiące i upokorzone. Doświadczenie cielesności i projekt kobiecości niemęskocentrycznej w prozie i eseiście Slavenki Drakulić, Dubravki Ugrešić i Vedrana Rudan*, 2011:153, s. 181–188.
61. Dziuba Jelena, *Соотношение чувство–мысль в образах исторического прошлого (на материале русской прозы второй половины XVIII века)*, 2014:158, s. 21–32.
62. Dziuba Jolanta, „*Sancta (?) simplicitas*” — ontologiczny status bohatera w opowiadaniach Mirosława Josicia Višnjicia z tomu „*Priče iz trapa*”, 2009:149, s. 429–444.
63. Džuba-Pohrebniak Ołena, *Опозиція багач-бідняк у прозі про перву світову війну*, 2009:149, s. 475–480.
64. Engelking Leszek, *Miłość erotyczna w kilku rosyjskojęzycznych utworach Vladimira Nabokova. Nabokov i Władimir Sołowjow*, 2011:153, s. 369–379.
65. Filipek Małgorzata, *Ivo Andrić w kręgu malarstwa Goi*, 2009:148, s. 125–140.
66. Filipek Małgorzata, *Od pieniędzy... do nędzy, czyli dzieje rosyjskiego arystokraty w świetle „Powieści o Londynie” Miłosa Crnjanskiego*, 2009:149, s. 407–417.
67. Filipek Małgorzata, *W słońcu areny. Obraz korridy w literaturze serbskiej*, 2012:156, s. 7–24.
68. Filipowicz Marcin, *Disciplina ducha a těla v průběhu vzdělávání mladé české elity na přelomu 19. a 20. století*, 2011:153, s. 719–727.
69. Galon-Kurkowa Krystyna, *Postać „femme fatale” w późnej prozie Iwana Turgieniewa*, 2008:146, s. 7–22.
70. Gańczarczyk Gabriela, *Kiedy kobieta „wychodzi z formy”. Literackie ujęcia fizjologii ciąży na przykładzie „Kaśki Kariatydy” Gabrieli Zapolskiej i „Vzpoury” Boženy Vikovej-Kunětickiej*, 2011:153, s. 709–718.
71. Gawarecka Anna, *Poláčkowskie ciało — karykatura i empatia*, 2011:153, s. 749–759.

72. Gawarecka Anna, *Ponowoczesny oniryzm, czyli Kratochvilowskie „życie snem”*, 2012:155, s. 363–372.
73. Giergiel Sabina, *Być Arionem czy Njegovanem? Filozofia posiadania w perspektywie „Złotego runa” Borislava Pekicia*, 2009:149, s. 419–427.
74. Giergiel Sabina, *Przebudzenie z melancholii. „Projekt Lazarus” Aleksandra Hemona*, 2012:155, s. 59–68.
75. Gierowski Piotr, *Czeskie sny Vladimíra Macury*, 2012:155, s. 355–362.
76. Glinianowicz Katarzyna, *Ciało spolonizowane. Blade twarze na Podolu w powieści Anatola Swydnýckiego „Luboraccy”*, 2011:153, s. 547–553.
77. Gołaszewska Ilona, *Dojrzała/niedojrzała — kobieta w powieści „Tělo” Fráni Šrámka*, 2011:153, s. 729–737.
78. Gołaszewska Ilona, *Pomiędzy rzeczywistością a snem. Powieść „Temná láska” jako próba zapisu kobiecego losu w konwencji snu*, 2012:155, s. 383–391.
79. Gostiewa Anna, *„Клаустрофобный” комплекс в творчестве Федора Сологуба*, 2014:158, s. 149–160.
80. Gozdek Agnieszka, *Wizerunek i symboliczny wymiar cielesności kobiecej w poezji Walerija Briusowa. Ciało kobiety mitycznej*, 2011:153, s. 309–316.
81. Gwóźdz-Szewczenko Ilona, *„Odešly duše a zbyla těla”. Somatický rozměr lidské existence v próze Miloše Holase ve světle koncepcie filozofické antropologie Maxe Schelera*, 2011:153, s. 739–748.
82. Hodana Tomasz, *Moskiewskie wizje Atanazego Filipowicza. O postrzeganiu Rosji przez prawosławnych mieszkańców Rzeczypospolitej w dobie mohylańskiej*, 2009:148, s. 15–28.
83. Hodanen Ludmiła, *Звуковой мир поэмы Михаила Юрьевича Лермонтова „Демон”*, 2014:158, s. 41–48.
84. Hundorowa Tamara, *Ciało, choroba i kicz: melancholijne sublimacje we współczesnej ukraińskiej prozie młodzieżowej*, 2011:153, s. 55–71.
85. Jacobsen Per, *„Gospođica” — strast za novcem ili sublimirani eros?*, 2009:149, s. 395–400.
86. Jakóbiec-Semkowowa Milica, *Czy bohaterowie jugosłowiańskiej epiki rycerskiej mogli być bogaci?*, 2009:149, s. 333–340.
87. Jakóbiec-Semkowowa Milica, *Czy Królewicz Marko i jego pobratymcy byli bohaterami z krwi i kości?*, 2011:153, s. 83–93.
88. Januszkiewicz Aleksandr, *Онирическое пространство русского романтизма*, 2012:155, s. 133–141.
89. Jensterle-Doležal Alenka, *Sémantika snů v druhé sbírce Odisej Odysseus slovinského básníka Gregora Strnišy*, 2012:155, s. 91–100.
90. Jensterle-Doležalova Alenka, *Dekadentni erotismus a vražda. Obraz fatalní ženy v románu Miroslava Krleži „Povratak Filipa Latinovicza”*, 2010:152, s. 43–52.
91. Józwiak Wojciech, *Bułgarski sen o XIX-wiecznym odrodzeniu narodowym*, 2012:155, s. 49–57.

92. Kabkova Jelena, Stukałowa Olga, *Синестезия в пространстве художественного творчества (Александр Скрябин и Владимир Набоков)*, 2014: 158, s. 185–193.
93. Kacwin Marta, *Biomechanika ciała i rozumny arlekin. Cieleśność „nowego” aktora w świetle teorii Wsiewołoda Meyerholda i Łesia Kurbasa*, 2011: 153, s. 573–581.
94. Kalafaticz Żuzanna, *Перетолкование мифов в русской литературе XXI века. Пелевинский вариант на тему лабиринта*, 2013:157, s. 83–90.
95. Kamińska Izabela, *Obraz kobiecości a ewolucja archetypu animy w wybranych powieściach Vladimira Nabokova*, 2013:157, s. 49–61.
96. Karolczyk Magdalena, *Dwa spojrzenia na „zabijane” Sarajewo. Złoty Filipović i Nenada Veličkovića gra z konwencją dziennika*, 2008:146, s. 83–95.
97. Karolczyk Magdalena, *Wszystko jest na sprzedaż. Dyktat pieniądza w „prozie życia” Aleksandra Tišmy*, 2009:149, s. 445–454.
98. Kawun Lidia, *Любов і сексуальність у художній прозі „романтиків вітаїзму”*, 2011:153, s. 583–589.
99. Kaźmierczak Natalia, *Поэтика чувственного восприятия в избранных произведениях Чингиза Айтматова и Анатолия Кима*, 2014:158, s. 313–319.
100. Kędzierska Marta, *„Miasto Światła” Ludmiły Pietruszewskiej — współczesna baśń dla dorosłych*, 2008:146, s. 115–127.
101. Kędzierska Marta, *Miłość, szczęście, pieniądze w prozie Ludmiły Pietruszewskiej*, 2009:149, s. 185–190.
102. Kędzierska Marta, *Obecność baśni i mitu we współczesnej literaturze rosyjskiej*, 2009:148, s. 153–162.
103. Klimowicz Tadeusz, *Czy Rosjanin mógłby napisać „Lolite”?*, 2011:153, s. 13–23.
104. Knurowska Monika, *Телесность в рассказах Людмилы Улицкой*, 2010: 152, s. 67–79.
105. Kochanowska Anna, *Czy pieniądze determinują proces twórczy? Pozycja kobiety literatki w społeczeństwie chorwackim w XIX wieku na przykładzie „Dziennika” (1833–1874) Dragojli Jarnević*, 2009:149, s. 363–370.
106. Koczur-Lejk Klaudia, *Obraz małżeństwa w utworach Bartłomieja Paprockiego „Nauka Rozmaitych Filozofów, około obierania żony” i „Staw małżeński”*, 2009:150, s. 111–117.
107. Koladycz Tatjana, *Особенности картины мира в романе Дины Рубиной „Окна”*, 2014:158, s. 349–356.
108. Kolesniczenko Tatjana, *Реконструкция чувствования в лирике Афанасия Фета*, 2014:158, s. 59–67.
109. Komisaruk Ewa, *Pieniądze i płeć w „Dzienniku Rosjanki” Jelizawiey Dżakonowej*, 2009:149, s. 117–125.

110. Komisaruk Ewa, *Sen — najrealniejszy z bytów? Motywy oniryczne w rosyjskiej prozie kobiecej początku XX wieku (opowiadania „On” oraz „Sny” Jewdokii Nagrodskiej)*, 2012:155, s. 191–199.

111. Konieczna Katarzyna, *Przestrzeń śmierci w prozie Danila Kiša*, 2008: 146, s. 97–106.

112. Koniewa Jarosława, *Поетика тіла в українських народних піснях*, 2011:153, s. 489–495.

113. Kościółek Anna, *Walka o pieniądze, czyli Aleksander Hercen i James Rothschild*, 2009:149, s. 59–66.

114. Kotkiewicz Aurelia, *Michail Zoszczenko a doświadczenie melancholii*, 2014:158, s. 259–267.

115. Kotyńska Katarzyna, *Pamięć, kreacja, sen. Lwów oniryczny w literaturze emigracji ukraińskiej z kręgu ugrupowania „Dwunastka”*, 2012:155, s. 233–238.

116. Kowaliw Jurij, *Модифікації концептів тіла в історії лірики*, 2011:153, s. 671–676.

117. Kowalska-Paszt Izabela, *„Увидеть и дать образ тому, что обличия не имеет”. Геннадий Устюгов и Валентин Самарин — специфика их художественного видения*, 2014:158, s. 291–303.

118. Krajník Filip, *„Slušie-li lidu křesťanskému věřiti sennému vidění a jeho výkladům”: Snář mistra Vavřince v kontextu středověké snové nauky*, 2012:155, s. 329–336.

119. Królikiewicz Natalia, *Осязание, обоняние и вкус как эмоциональные и эстетические десигнаты в избранных произведениях Льва Толстого*, 2014:158, s. 103–111.

120. Krzychylkiewicz Agata, *Между явью и сонным кошмаром: рассказ Бруно Ясенского „Нос”*, 2012:155, s. 239–247.

121. Ksenicz Andrzej, *Kanon kobiecości w rozumieniu Antona Czechowa*, 2011:153, s. 271–278.

122. Ksenicz Andrzej, *Pieniądz, występki, zło w rozumieniu Antona Czechowa*, 2009:149, s. 83–90.

123. Ksenicz Andrzej, *Sen w koncepcji artystycznej utworów Antona Czechowa*, 2012:155, s. 143–153.

124. Кубасов Александр В., *Мотив Дантона ада в рассказах Антона П. Чехова*, 2008:146, s. 41–45.

125. Kubasow Aleksandr, *От случайного семейства к patchwork family. По пьесе Людмилы Стефановны Петрушевской „Дом и дерево”*, 2013:157, s. 63–70.

126. Kusiak-Skotnicka Łucja, *Kilka uwag o „wieku żelaznym” i portfelu bohaterów Aleksandra Puszkina*, 2009:149, s. 37–43.

127. Laszczak Wanda, *Ekstaza miłości. Asceza w teorii i praktyce życiowej Jelizawiey Skobcowej (Matki Marii, 1891–1945)*, 2014:158, s. 173–183.

128. Lazarević di Đakomo Persida, *Једна хрватска „Visio Philiberti” XVIII столећа: „Tuxba dushe i tila osudjena, kojase kako niki govore, u snu svetom Bernardu prikaza” Joscuna Стојановића*, 2012:155, s. 27–38.
129. Lazarević di Giacomo Persida, *Frane Petrića rasprava o sredstvima koja telo sprečavaju da ne prouzrokuje raskid s dušom*, 2011:153, s. 103–115.
130. Lazarević di Giacomo Persida, *Oko „Opisa jugoslavenskih novaca” Šime Ljubića: književno-naučna polemika povodom jedne numizmatičke mistifikacije*, 2009:149, s. 349–362.
131. Lebediewa Olga, *Поэтика и функции сновидений в сюжетосложении русской высокой комедии („Недоросль”, „Горе от ума”, „Ревизор”)*, 2012:155, s. 123–132.
132. Lis-Wielgosz Izabela, *Ciało w kulcie pamiętane. Serbskie (siedemnastowieczne) projekcje literackie*, 2011:153, s. 127–136.
133. Lis-Wielgosz Izabela, *Sen w strategii literackiej i ideologicznej (na wybranych przykładach z serbskiej hagiografii)*, 2012:155, s. 19–25.
134. Łazarz Radosław, *Czeskie ciało Boga*, 2011:153, s. 683–692.
135. Łazarz Radosław, *„Gdybyś umiał myć warzywa”. Wątki sokratyczne w „Czułym barbarzyńcy” Bohumila Hrabala*, 2009:149, s. 291–300.
136. Łoskutnikowa Marija, *Карикатура: объект, его чувственное восприятие и художественное воплощение (на материале романа Ивана Гончарова „Обрыв”)*, 2014:158, s. 93–101.
137. Łukaszewicz Marta, *Проблема нового духовенства в пореформенной России*, 2008:146, s. 29–39.
138. Maciołek Manuela, *Modlitwa ciała — o zmysłowej postaci świętości w „Lutni czeskiej” Adama Michny z Otradovic*, 2011:153, s. 693–707.
139. Maeda Shiho, *Тело, телесность и авторский стиль Валерии Нарбиковой*, 2011:153, s. 399–405.
140. Malbaški-Pupovac Vesna, *Novac u prepiskama Laze Kostića*, 2009:149, s. 379–384.
141. Malej Izabella, *Apetyt na ciało. O archetypie kanibalizmu seksualnego w symbolizmie rosyjskim*, 2011:153, s. 301–308.
142. Malej Izabella, *Symbol — jaźń — marzenie senne. Próba psychoanalitycznej interpretacji sztuki Michaila Wrubla*, 2012:155, s. 165–177.
143. Malicki Jarosław, *Sny o Májovém snu minsterberského knížete a kladského hraběte Jindřicha mladšího z Poděbrad*, 2012:155, s. 337–344.
144. Malutina Natalia, *Драматургія жестів у п’єсах Володимира Винниченка*, 2011:153, s. 565–571.
145. Mazurek Halina, *Oczy w poetyckiej wyobraźni Mariny Cwietajewej*, 2014:158, s. 161–171.
146. Mildon Walerij, *О философской лирике Гаврилы Державина*, 2013:157, s. 27–40.

147. Mochizuki Tsuneko, *Женскость и материнство в романе „Казус Кукоцкого” Людмилы Улицкой*, 2011:153, s. 417–421.
148. Modelska-Kwaśniewska Anna, *Pomiędzy jawą a snem. Motyw piękna i przemocy w „Krystalicznej sieci” Mirko Kovača*, 2012:155, s. 69–78.
149. Moszczyńska Larysa, *Эротико-сексуальный подтекст образа Бабы-Яги*, 2009:148, s. 7–14.
150. Moszczyńska Larysa, *Русские заговоры на деньги*, 2009:149, s. 19–28.
151. Moszczyńska Larysa, *Специфика и особенности русских эротических загадок*, 2011:154, s. 35–50.
152. Mroczek Izabela, *Książka „na zamówienie” we współczesnym czeskim kontekście literackim*, 2009:149, s. 325–332.
153. Mudrak Olesia, *Фабульно-сюжетні особливості еротичної лірики*, 2011:153, s. 677–680.
154. Muszyńska Anna, *Kto i dlaczego? Pisarze słoweńscy na pieniądzach, czyli literatura i pieniądze nieco inaczej*, 2009:149, s. 371–377.
155. Němečková Věra, *Peníze jako chronologický prvek ve slovesném projevu*, 2009:149, s. 263–269.
156. Niefagina Galina L., *Деньги как составляющая национальной картины мира. По микророманам Юрия Дружникова*, 2009:149, s. 165–174.
157. Niefagina Galina, *Нарциссизм как патология души (по произведениям современной русской литературы)*, 2011:153, s. 433–441.
158. Novotný Vladimír, *Czy Czech mógłby napisać „Lolite”? O literaturze erotycznej, która nie istnieje*, 2011:153, s. 73–79.
159. Nowacki Albert, *Aspekty cielesności w prozie Lubka Deresza*, 2011:153, s. 663–670.
160. Nowacki Albert, *„Błękitny sen o rewolucji”. Poetyka oniryczna w prozie Mykoły Chwyłowego*, 2012:155, s. 211–220.
161. Nowak Alicja Z., *Wiecznotrwały pożytek ze śmiertelnego ciała w refleksji prawosławnych kaznodziejów w Rzeczypospolitej XVII wieku*, 2011:153, s. 539–546.
162. Obolęńska Diana, *Черная роза — красная роза. Розенкрейцеровская инициация в драме Александра Блока „Роза и крест”*, 2011:153, s. 339–349.
163. Obolęńska Diana, *Восприятие космоса. Что такое имажинация или алхимический код в „Русских ночах” Владимира Одоевского*, 2014:158, s. 49–58.
164. Olaszek Barbara, *„Чичиковщина” и „честная чичиковщина”: переход нравственного сознания в сознание правовое*, 2009:149, s. 67–76.
165. Oljnyk Switłana, *Концепція тіла у фантастичній прозі Олеса Бердника*, 2011:153, s. 605–611.
166. Orlić Milan, *Ostatnia zaksięgowana strona: cztery znaczenia pojęcia „pieniądz”*, 2009:149, s. 385–394.

167. Osiewicz Bartosz, *Тело в творческом восприятии двух классиков жанра авторской песни — Александра Галича и Владимира Высоцкого*, 2011:153, s. 389–397.

168. Osipowa Nina, *Телесно-тактильный код как способ чувственного восприятия мира в поэзии русской эмиграции 1920–1940-х годов*, 2014:158, s. 217–227.

169. Paczew Ilija, *Телесните жестове и техният контекст в съвременната българска лирика*, 2011:153, s. 223–229.

170. Paszkiewicz Anna, „*Nigdy mi na nich nie zależało*” — Marina Cwietajewa i pieniądze, 2009:149, s. 147–151.

171. Pieniążek-Marković Krystyna, *Współczesność podmiotu lirycznego i świata we współczesnej poezji chorwackiej*, 2011:153, s. 211–221.

172. Pieriepielicyna Natalia, *Когнитивная метафора как один из способов вербализации эмотивных концептов*, 2014:158, s. 321–327.

173. Poliszczuk Jarosław, *Метафора продажу та купівлі. Критичний дискурс постмодерну*, 2009:149, s. 551–563.

174. Pomorska Wioletta, „*Moja dusza zaczarowany zamek*”. *Dramaturgia Leonida Andriejewa na przykładzie „Czarnych masek”*. *Próba analizy i interpretacji*, 2009:148, s. 93–104.

175. Popadiejkina Irina, *Мифологизм в романе Дмитрия Липскерова „Последний сон разума”*, 2012:155, s. 281–288.

176. Popiel-Machnicki Wawrzyniec, *Тело в постмодернистском дискурсе (на примере творчества Виктора Ерофеева)*, 2011:153, s. 407–415.

177. Pudowa Tatiana, *Мертвые души как денежный эквивалент в романе Ярослава Верова „Господин Чичиков”*, 2009:149, s. 235–241.

178. Pudowa Tatiana, *Сон и явь в романе Олега Постнова „Страх”*, 2012:155, s. 289–296.

179. Pudowa Tatiana, *Тело и душа как объекты инициации (по роману Олега Постнова „Страх”)*, 2011:153, s. 423–432.

180. Pustul Anna, *Rosja w twórczości Borysa Zajcewa*, 2008:146, s. 71–82.

181. Rewakowicz Maria, *Декадентські мотиви в українському романі «fin de siècle»: Агатангел Кримський та Михайло Яцків*, 2011:154, s. 21–34.

182. Rewakowicz Maria G., *Гендерний дискурс в сучасній українській літературі*, 2011:153, s. 633–641.

183. Rybińska Katarzyna, *Chodzące ciało „Anny Kareniny” Lwa Tolstoja i „Pani Dalloway” Virginii Woolf*, 2011:153, s. 381–388.

184. Rzeczycka Monika, *Ezoteryczna koncepcja ciała i ewolucji człowieka. Dieta wegetariańska jako droga wtajemniczenia w Rosji Srebrnego Wieku*, 2011:153, s. 327–337.

185. Rzeczycka Monika, *Jasnowidzenie i literatura. Przypadek HPB i innych*, 2014:158, s. 205–215.

186. Rzepnikowska Iwona, „Только тряхни — и тотчас червонцы посыплются, сколько душе угодно”, или сказочные представления о богатстве и изобилии, 2009:149, s. 9–17.
187. Safronowa Ludmiła, Модель „расщепленного мозга” в романе Виктора Пелевина „Амнир В”, 2013:157, s. 71–82.
188. Sawkina Irina, Запах матери: гендер и социум в рассказе Светланы Василенко „Хрюша”, 2014:158, s. 329–336.
189. Seidel-Maczyńska Aleksandra, Ekonomizacja rzeczywistości a problem przestrzeni w prozie Karla Poláčka, 2009:149, s. 277–283.
190. Sekulich Nikol, Пластическая выразительность героев Федора Достоевского (по романам „Преступление и наказание” и „Идиот”), 2011:153, s. 251–259.
191. Sielicki Rafał, Przeplatanie się motywów śmierci i snu w powieści Jana Balabána „Zeptej se táty”, 2012:155, s. 393–401.
192. Sikora Galina, Музыкальная стихия лирики Софии Парнок. Стихотворение „Орган”, 2012:156, s. 25–34.
193. Skotnicka Anna, Na brzegach snu: zasypianie i przebudzenie w utworach współczesnej prozy rosyjskiej, 2012:155, s. 267–279.
194. Skotnicka Anna, Образ „нового русского” в современной прозе, 2009:149, s. 225–233.
195. Skubaczewska-Pniewska Anna, Pieniądze i diabeł. „Mistrz i Małgorzata” Michaiła Bułhakowa i „Powrót Wolanda albo nowa diaboliada” Witalija Ruczynskiego, 2009:149, s. 191–200.
196. Smirnow Aleksandr, Сенсорика пространства в стихотворении Михаила Юрьевича Лермонтова „Из Гете [...] Горные вершины спят во тьме ночной”, 2014:158, s. 33–40.
197. Sobiennikow Anatolij, Деньги как элемент поэтики Антона П. Чехова, 2009:149, s. 77–81.
198. Sobiennikow Anatolij, Ремарка как средство психологического анализа в драматургии Александра Вампилова, 2014:158, s. 305–311.
199. Sobol Walentyna, Ціна волі в творах давньоукраїнської літератури, 2009:149, s. 487–493.
200. Sobol Walentyna, Одяг як комунікат і компонент літературної імагології (на матеріалі вибраних творів давньоукраїнської літератури), 2011:153, s. 525–538.
201. Sobol Walentyna, Сон в українській бароковій літературі, 2012:155, s. 101–111.
202. Soliński Wojciech, „Miliony Arlekina” — pieniądze Bohumila Hrabala, 2009:149, s. 301–312.
203. Stojanović Milena, Uloga motiva novca u strukturi romana „Gospodi-ca” Ive Andrića, 2009:149, s. 401–405.

- 204.** Studentowa Tatiana, *Kiedy serce śpi. Semantyka snu w twórczości Hryhorija Skoworody*, 2012:155, s. 113–121.
- 205.** Studentowa Tatiana, „*La donna e mobile*”. „Dziwne” bohaterki w „*Zapiskach myśliwego*” Iwana Turgieniewa oraz „*Opowiadaniach o rosyjskim życiu ludowym*” Marka Wowczoka, 2010:152, s. 27–34.
- 206.** Studentowa Tatiana, *Między „cena spiritualis” a uczcą przerwana. O bohaterze orfickim Tarasa Szewczenki*, 2009:148, s. 49–59.
- 207.** Studentowa Tetiana, *Ciało na sprzedaż. Transgresje bohaterek Tarasa Szewczenki*, 2009:149, s. 515–523.
- 208.** Суліма Микола, *Тема грошей у творчості Климента Зіновєва*, 2009:149, s. 481–485.
- 209.** Syradojewa Oksana, *Жіноче тіло в релігійному просторі: від спокуси до гріховності (на матеріалі оповідання Юліана Шпола „Веселий швець Сябро”)*, 2011:153, s. 591–595.
- 210.** Шаф Ольга, *Специфіка реалізації жіночої суб’єктивності в поезії Маріанни Кіяновської (на матеріалі збірки „Книга Адама”)*, 2010:152, s. 89–97.
- 211.** Szałęga Dagmara, *Obecny Nieobecny. Polska recepcja dramatów Dušana Kovačevića*, 2011:154, s. 51–62.
- 212.** Szczukin Wasilij, *Большая деревня или город особого рода? Русская урбанистика как пример диалога и контрапункта*, 2013:157, s. 7–25.
- 213.** Szperlik Ewa, „*Drżąca skóra*” — *ciało jako medium percepcji świata w prozie Slavenki Drakulić*, 2011:153, s. 189–198.
- 214.** Szperlik Ewa, „*Międzyświaty*”, *zaułki i przestworza. Oniryczna proza Damira Miloša — „Nabukodonozor” i „Otok snova”*, 2012:155, s. 79–90.
- 215.** Sztrekier Katarzyna, *Motywy pieniądza w opowiadaniach Jurija Bujdy*, 2009:149, s. 219–224.
- 216.** Ściepuro Arkadiusz, *Ciało jako pretekst do rozważań ogólniejszych w poezji Wisławy Szymborskiej*, 2011:153, s. 461–467.
- 217.** Ściepuro Arkadiusz, „*Credo*” Tadeusza Różewicza, 2008:146, s. 107–113.
- 218.** Ściepuro Arkadiusz, *Marzenie senne jako proces psychiczny na przykładzie wiersza „Sen” Wisławy Szymborskiej*, 2012:155, s. 423–428.
- 219.** Ściepuro Arkadiusz, *Nie ma wolności mierzonej pieniądzem. Tadeusz Różewicz przeciw ułudom współczesności*, 2009:149, s. 243–250.
- 220.** Świetlicki Mateusz, „*Ulisses*” Jamesa Joyce’a i „*Moscoviada*” Jurija Andruchowycza w horyzoncie mitologicznym, 2012:156, s. 35–50.
- 221.** Tarajło-Lipowska Zofia, *Dramat Marysi albo sprzedaż narzeczonej w Czechach*, 2009:149, s. 271–276.
- 222.** Титаренко Светлана, *Архетипы Платона и их трансформация в русском символизме*, 2008:146, s. 61–69.

223. Titarienko Swietłana, *Визуальная поэтика женского тела у Александра Блока и средневековый канон красоты*, 2011:153, s. 317–326.
224. Tomczuk Lubow, *Українське жіноче письмо перехідного періоду: між матеріальним та духовним*, 2009:149, s. 525–532.
225. Tomin Svetlana, *Žena kao demonsko iskušenje. Primer „Žitija svetog Maksima Brankovića”*, 2011:153, s. 95–102.
226. Tyrysztina Jelena, *Любовный аффект в ранней лирике Рюрика Ивнева*, 2014:158, s. 237–247.
227. Tyszkowska-Kasprzak Elżbieta, *Między jawą a snem. Zасыianie i sen w twórczości Daniła Charmsa*, 2012:155, s. 221–231.
228. Tyszkowska-Kasprzak Elżbieta, *Rosjanie i pieniądze. O „Dniu pieniędzy” Aleksieja Słapowskiego*, 2009:149, s. 201–209.
229. Urban-Podolan Aleksandra, *„Доллары [...] кто их не любят!” O pieniądzach, ich braku i sposobach zdobywania w opowiadaniach Natalii Tolstoj*, 2009:149, s. 211–218.
230. Urban-Podolan Aleksandra, *Sen w prozie Walentina Rasputina*, 2012:155, s. 257–265.
231. Urban-Podolan Aleksandra, *(Вне)чувственное восприятие мира героями Валентина Распутина (на материале повести „Последний срок”)*, 2014:158, s. 279–289.
232. Ursulenko Anna, *„Kariji oczci, czorniji browy...” . Folklor a stereotypowy portret Ukrainca*, 2011:153, s. 497–507.
233. Ursulenko Anna, *„Приспаний народ” . Українська національна рефлексія в XIX–XXI ст.*, 2012:155, s. 317–327.
234. Uszałow Leonid, *Чим були гроші для Григорія Сковороди? Есей про онтологічну незакоріненість зла*, 2009:149, s. 495–502.
235. Uszałow Leonid, *Морфологія сексу в дзеркалі української барокової літератури (прологомени)*, 2011:153, s. 509–524.
236. Valcerová Anna, *Telo ako inšpiračný zdroj poézie Mily Haugovej*, 2011:153, s. 789–795.
237. Všeticka František, *Seifertův „Vějíř Boženy Němcové”*, 2009:148, s. 105–109.
238. Waganowa Olga, *„Глядеть не умеем, понимать не умеем”, или сенситивный код к роману Федора Достоевского „Идиот”*, 2014:158, s. 113–123.
239. Walczak Jakub, *Ile jest „Oniegina” w „Onieginie”? Libretto opery Piotra Czajkowskiego a tekst poematu Aleksandra Puszkina*, 2011:154, s. 73–85.
240. Walczak Jakub, *Piotra Czajkowskiego kobiety (nie)dotykane. Przypadek Tatiany*, 2011:153, s. 481–486.
241. Walczak Jakub, *Specyfika tłumaczeń tekstów pieśni w kontekście związków słowno-muzycznych*, 2009:148, s. 61–77.

242. Waligórska-Olejniczak Beata, *Zmysły jako dekodery rzeczywistości. „Drzazga” Władimira Zazubrina i malarstwo René Magritte’a*, 2014:158, s. 249–258.
243. Warda Anna, *Идеал женской красоты в „Оде красавице” Федора Дмитриева-Мамонова*, 2011:153, s. 233–239.
244. Warda Anna, *Wartości materialne w życiu kobiety „upadłej”. „Nadobna kucharka, czyli przygody rozpustnej kobiety” Michała Czulkowa*, 2009:149, s. 29–36.
245. Waszkielewicz Halina, *„Пацанские рассказы” Захара Прилепина. Новый автор, новый герой*, 2011:153, s. 443–451.
246. Wieczorek Aleksandra, *Praca i pieniądz w ideologii inteligenckich bohaterów Antoniego Czechowa. Opowieść „Moje życie”*, 2009:149, s. 91–98.
247. Wieczorek Diana, *Евреи в „Тарасе Бульбе” Николая Гоголя*, 2009:148, s. 29–47.
248. Wieczorek Diana, *Ностальгия по святой литературе*, 2008:146, s. 47–59.
249. Wołczuk Janina, *Obrona praw autorskich jako mimowolny sprzymierzeniec rusyfikacji. Z dziejów szkolnictwa polskiego na Kresach północno-wschodnich przed powstaniem styczniowym*, 2009:149, s. 51–58.
250. Wołogdina Tatiana, *Cielesność miasta w powieści Jurgisa Kunčinas „Tula”*, 2011:153, s. 453–460.
251. Волошина Гелена, Жукова Марина, *Звуковая палитра ранних стихов Бориса Поплавского*, 2008:146, s. 23–28.
252. Wójtowicz Sylwia, *Ciało nie jest ważne? Modernistyczne eksperymenty ze sferą „soma” w dramacie Aleksandra Olesia „W drodze do Baśni”*, 2011:153, s. 555–564.
253. Wójtowicz Sylwia, *Idea komunizmu w świetle nieznanego listów Mariana Zdziechowskiego do ukraińskiego metropolity Lwowa Andrzeja Szeptyckiego*, 2013:157, s. 91–105.
254. Wójtowicz Sylwia, *Wrocławskimi śladami metropolity Andrzeja Szeptyckiego*, 2012:156, s. 51–63.
255. Zacharowa Wiktorija, *Чувство красоты обывателя в русской литературе и живописи Серебряного века*, 2014:158, s. 195–204.
256. Zbyrowski Zygmunt, *Деньги в жизни и творчестве Бориса Пастернака*, 2009:149, s. 137–145.
257. Zbyrowski Zygmunt, *Noc, sen i bezsenność w powieści Borysa Pasternaka „Doktor Żywo”*, 2012:155, s. 249–256.
258. Zbyrowski Zygmunt, *Тело и его функции в ранней прозе Бориса Пастернака*, 2011:153, s. 361–368.
259. Zlatar Violic Andrea, *Funkcjonalne przemiany ciała we współczesnym chorwackim piśarstwie kobiecym*, 2011:153, s. 37–46.

260. Změlík Richard, *Bdělý sen zhlediska textové strategie Nervalovy „Aurélié”*, 2012:155, s. 403–413.
261. Zulauf Joanna, *Mitologiczne źródła snu i ich wymiar symboliczny w twórczości Wiesława Myśliwskiego*, 2012:155, s. 415–422.
262. Zywert Aleksandra, *Sen w rosyjskiej literaturze popularnej („Ukradziony sen” Aleksandry Marininy i „Miłość zimniejsza od śmierci” Anny Małyszewej)*, 2012:155, s. 297–306.
263. Zywert Aleksandra, *Smak życia — smak śmierci. „Uczta” Władimira Sorokina*, 2014:158, s. 337–347.
264. Zywert Aleksandra, *Żądza pieniądza. Na podstawie wybranych utworów Władimira Wojnowicza*, 2009:149, s. 153–163.
265. Żapanowa Marżan, *Поэтика и семантика чувств: Абай и Чеслав Милош*, 2014:158, s. 229–235.
266. Żuchowicz Marzena, *Filipa Davida i Mirka Kovača serbsko-chorwacki dialog. „Księga listów 1992–1995”*, 2009:148, s. 141–151.
267. Żuchowicz-Szymańska Marzena, *Nomadyczne kobiety Mirka Kovača. Na przykładzie powieści „Malvina”, „Drzwi żywota” i „Krystaliczna sieć”*, 2011:154, s. 63–72.
268. Żukowska Hałyna, *Тілесність у постколоніальному дискурсі української літератури (на матеріалі поезії „Бу-Ба-Бу”)*, 2011:153, s. 613–620.
269. Żygadło-Czopnik Dorota, *Jaroslava Rudiša wariacje na temat pewnego miasta*, 2013:157, s. 107–115.
270. Żygadło-Czopnik Dorota, *Magia fortuny w „Obsługiwałem angielskiego króla” Bohumila Hrabala*, 2009:149, s. 313–318.

Językoznawstwo — artykuły

271. Adamiczka Maja, *Языковая картина воды во фразеологии и паремологии русского и польского языков*, 2012:156, s. 65–76.
272. Алексеенко Михаил, *Женские стереотипы в русской народной речи*, 2008:147, s. 13–23.
273. Бабанов Андрей, *О некоторых проблемах изучения заимствований в славянских языках*, 2008:147, s. 25–31.
274. Бабелюк Оксана, *Семантизація абсурду в американських постмодерністських коротких оповіданнях*, 2008:147, s. 33–40.
275. Baláková Dana, Kováčová Viera, *Фразеологическая компетенция в лингвокультурологическом аспекте. Чешский — словацкий, чешский — польский языки*, 2009:150, s. 25–38.
276. Белей Олег, *Глобалізація як одна з тенденцій розвитку національного ономастикону*, 2008:147, s. 41–49.

277. Бойко Наталия, *Принципы средневековой языковой политики в регионе „Slavia Latina”: латынь как способ социальной дифференциации*, 2009:150, s. 39–45.
278. Бойко Наталія, *Синтаксичні функції відмінків у прийменникових і безприйменникових конструкціях латинськомовних інскрипцій*, 2008:147, s. 51–59.
279. Bolek Anna, „*Пей да меру разумей*”. Алкогольная лексика в иностранно-русских источниках XVI–XVII столетий, 2008:147, s. 61–70.
280. Bragone Maria Cristina, *Приключения Алисы в России*, 2008:147, s. 71–77.
281. Brandner Aleš, *Вариантные формы надежей имен существительных в русском языке*, 2009:150, s. 47–55.
282. Burzyńska-Kamieniecka Anna, *Wpływ sytuacji komunikacyjnej na kształt dialogu w XVIII-wiecznych polsko-niemieckich rozmówkach handlowych Georga Schlaga*, 2009:150, s. 57–64.
283. Černá Alena M., Lehečka Boris, *Elektronický slovník staré češtiny a jeho webová prezentace*, 2008:147, s. 79–84.
284. Чуба Галина, *Розвиток денотативного та конотативного значення лексем „Європа”, „європейський” у сучасній українській мові*, 2008:147, s. 85–93.
285. Daković Sybilla, „*Dativus possessivus*” w języku chorwackim i jego polskie odpowiedniki tłumaczeniowe, 2013:157, s. 127–140.
286. Daković Sybilla, *Koncepcja sfery wpływów w analizie celownika*, 2011:154, s. 87–99.
287. Daković Sybilla, *Przyimki w gramatykach języka chorwackiego i serbskiego*, 2009:148, s. 179–189.
288. Didenko Natalia, *Особенности интерпретации заимствованных неологизмов со значением лица в условиях двуязычия*, 2012:156, s. 77–84.
289. Drużyłowska Dorota, *Językowy obraz ziemi-terytorium/powierzchni we frazeologii i paremiologii rosyjskiej i polskiej*, 2012:156, s. 85–91.
290. Furdal Antoni, *Podstawy tożsamości narodów słowiańskich*, 2008:147, s. 95–100.
291. Gasek Bogumił, *Концепт в русском языке (на примере слова „то-ска”)*, 2008:147, s. 101–109.
292. Голубовская Ирина, *Этническая ментальность в зеркале эмотивного словообразования*, 2008:147, s. 111–120.
293. Grochowski Maciej, *Koncepcja słownika partykuł polskich*, 2009:150, s. 65–72.
294. Grochowski Maciej, *O hierarchii kryteriów w opisie przysłówków formalnie odprzymiotnikowych*, 2008:147, s. 121–128.
295. Hordy Mirosława, *Symbol a frazeologia somatyczna*, 2008:147, s. 129–135.

296. Injac Goran, „*U kom si ti tripu?*” — *Funkcionalne i semantičke realizacije anglicizma „trip” u jeziku mlađe generacije govornika srpskog i poljskog jezika*, 2008:147, s. 137–146.

297. Jarosz Józef, *Onomastyka literacka w duńskim, niemieckim i rosyjskim przekładzie powieści Władysława Stanisława Reymonta „Chłopi”*, 2009:150, s. 73–82.

298. Jaroszewicz Henryk, *Norma a wariacja frazeologiczna w języku polskim oraz serbskim*, 2012:156, s. 93–110.

299. Jaroszewicz Henryk, *Zleksykalizowane porównania w języku polskim i serbskim jako baza derywacyjna*, 2011:154, s. 101–120.

300. Jaroszewicz Henryk, *Zwrot frazeologiczny jako baza w polskiej i serbskiej derywacji międzyfrazeologicznej*, 2013:157, s. 141–157.

301. Józwikiewicz Przemysław, *Informatyka, ukraińska rzeczywistość IT, ukraińskie słownictwo komputerowe*, 2010:152, s. 131–141.

302. Józwikiewicz Przemysław, *Ukraińska terminologia informatyczna: stan, problemy, zapożyczenia*, 2011:154, s. 121–132.

303. Józwikiewicz Przemysław, *Ukraińskie nazwy głównych podzespołów komputerowych: ich typy i struktura*, 2012:156, s. 111–125.

304. Józwikiewicz Przemysław, *Ukraińskie rzeczowniki odczasownikowe na „-ни(я)”, „-ми(я)” — ich występowanie i funkcje syntaktyczne w tekście plików pomocy programu MS Office 2003*, 2009:150, s. 83–91.

305. Kamieniecki Jan, *Osobliwości leksykalne „Żołtarza” Walentego Wróbla*, 2008:147, s. 147–151.

306. Kamieniecki Jan, *Zasady prowadzenia dyskursu religijnego zawarte w staropolskich tekstach polemicznych*, 2009:150, s. 93–100.

307. Kisiel Anna, „*Szczególny–nieszczególny*”, „*szczególnie–nieszczególnie*” — czy pary anatomiczne?, 2009:150, s. 101–110.

308. Klyus Julia, *Языковые средства выражения, характерные для „женских” и „мужских” русских коммерческих реклам*, 2012:156, s. 127–137.

309. Королёв Игорь, *Коммуникативное поведение разноязычных этносов: универсальное и национально-специфическое*, 2009:150, s. 119–126.

310. Королёва Алла, *Способы отражения ситуации интимизации в славянских и германских языках*, 2009:150, s. 127–135.

311. Корольов Ігор, *Прагматичні типи мовленнєвих актів „виправдання” (на матеріалі російської, української та англійської художньої прози XIX ст.)*, 2008:147, s. 153–162.

312. Корольова Алла, *Інтимізація як один зі способів попередження лінгвокультурних конфліктів*, 2008:147, s. 163–169.

313. Korytkowska Małgorzata, *O zdaniach ekstensjonalnych w świetle procesów nominalizacyjnych (na przykładzie języka bułgarskiego i polskiego)*, 2008:147, s. 171–180.

314. Korytkowska Małgorzata, Kiklewicz Aleksander, *O pewnym typie realizacji argumentu propozycyjnego w języku białoruskim, bułgarskim i polskim*, 2009:150, s. 137–148.

315. Космеда Тетяна, *Діалогічність як характерна риса дискурсу Івана Франка*, 2008:147, s. 181–187.

316. Kowalczyk Rafał, *Charakterystyka słowotwórcza rosyjskich i polskich nazw translatorycznych*, 2009:148, s. 163–172.

317. Крижко Олена, *Дискурсологічна (стилістична) стратифікація сучасної української мови*, 2008:147, s. 189–198.

318. Kuna Branko, *O antecendentu povrtno-posvojne zamjenice „svoj” u hrvatskom jeziku*, 2008:147, s. 199–207.

319. Kundrotas Gintautas, *Typy wypowiedzi intonacyjnych w języku litewskim*, 2012:156, s. 139–150.

320. Кузь Галина, *Вигуківі фраземи у молодіжному сленгу*, 2008:147, s. 209–215.

321. Lachur Czesław, *Idea kauzalności w strukturze zdania i jej wykładniki formalne*, 2008:147, s. 217–223.

322. Leszczyńska Joanna, *Językowy obraz Polski i Polaka w tygodniku „Argumenty i Fakty”*, 2008:147, s. 225–235.

323. Lipowski Jaroslav, *Niektoré kontrastné prvky v segmentálnej rovine vokálnych systémov slovenčiny, češtiny a polštiny*, 2010:152, s. 99–113.

324. Maciołek Manuela, *Problematyka tożsamości narodowej w czeskich apologiach języka ojczystego końca XVIII wieku*, 2011:154, s. 133–147.

325. Małanowska Marta, *Paradygmaty słowotwórcze konstituowane przez rzeczowniki nazywające części ciała w języku czeskim i polskim*, 2008:147, s. 237–247.

326. Malicki Jarosław, *Język czeski, morawski i śląski. Z dziejów czeskiej świadomości językowej*, 2008:147, s. 249–260.

327. Małocha Mirosława, *Ядовитые растения: модели мотивации и культурные смыслы*, 2008:147, s. 261–268.

328. Małocha Mirosława, *Названия птиц в системе народных названий растений в восточнославянских и польском языках*, 2009:150, s. 149–156.

329. Mażulis-Frydel Anna, *Wybrane ruskocerkiewne formacje na „-ствие” oraz „-ие” jako źródło wiedzy o sytuacji religijnej Rusi XI–XV wieku*, 2008:147, s. 269–279.

330. Мякишев Владимир, *Взгляды на языковую природу письменно-литературного языка Великого княжества Литовского и „русских” земель Речи Посполитой*, 2008:147, s. 281–294.

331. Михайлова Олена, *Деякі аспекти функціонування латинських термінів у сучасній українській мові*, 2008:147, s. 295–303.

332. Михайлова Олена, *Пропріальні міфотеоніми як універсально-прецедентні імена в українській та російській мовах. Психолінгвістичний аспект*, 2009:150, s. 157–165.

333. Миронова Валентина, *Функціонування латинської актової мови на території правобережної України в XV–XVI ст.*, 2008:147, s. 305–312.

334. Mitter Patrik, *Německé substantivní složeniny a jejich české ekvivalenty*, 2008:147, s. 313–318.

335. Мокиенко Валерий М., *Фразеологические кальки в славянских языках*, 2009:150, s. 167–181.

336. Moszczyńska Larysa, *Лексика русского эротического фольклора*, 2009:150, s. 183–189.

337. Mršević-Radović Dragana, *Фразеологија друштвеног статуса: „сиромашан/богат” у српском језику (лингвистички и културолошки аспект)*, 2009:149, s. 465–474.

338. Nevzorova-Kmech Elena, *„Ruski” в современном польском языке*, 2008: 147, s. 319–325.

339. Pallasová Eva, *Semantyka słowiańskich wyrazów modalnych typu „mieć” w kontekście zdania*, 2009:150, s. 191–201.

340. Пилатова Йиндра, *Компрессивное наименование в русском и чешском языках, его функция в тексте*, 2008:147, s. 327–335.

341. Pilátová Jindřiška, *Метафоризация события в русской и чешской прессе*, 2009:150, s. 203–211.

342. Pisarek Larysa, *Единицы белорусского речевого этикета на фоне русских и польских единиц*, 2008:147, s. 337–344.

343. Плешкова Татьяна, *Диалектная лексика природы в этнографическом аспекте*, 2009:150, s. 213–219.

344. Плешкова Татьяна, *Лексика, отражающая образ человека в диалектном языковом пространстве Архангельского Севера*, 2008:147, s. 345–351.

345. Процик Ирина, *Український лінгвокраїнознавчий словник власних назв і його використання у дидактиці української мови як чужої*, 2009:150, s. 221–226.

346. Ptak Lenka, *Polskie odpowiedniki czeskich i słowackich przymiotników potencjalnych*, 2009:148, s. 173–178.

347. Pytel-Pandey Danuta, *Dyrektywne akty mowy — klasyfikacja ze względu na siłę zobowiązania do ich realizacji*, 2011:154, s. 149–158.

348. Pytel-Pandey Danuta, *Dyrektywne akty mowy realizowane jako akty pośrednie*, 2012:156, s. 151–158.

349. Pytel-Pandey Danuta, *Dyrektywne akty mowy w świetle strategii grzeczności*, 2013:157, s. 117–125.

350. Pytel-Pandey Danuta, *Dyrektywy języka niemieckiego i rosyjskiego — rodzaie żądań*, 2008:147, s. 353–358.

351. Pytel-Pandey Danuta, *Dyrektywy języka rosyjskiego i niemieckiego: prośba, żądanie, nakaz*, 2009:150, s. 227–232.
352. Раина Ольга, *Гуральские лексические единицы в польских пословицах*, 2008:146, s. 129–138.
353. Ратнікава Ірина Э., „Анамастычны алфавіт” беларусаў: „Полацк”, „Вільня”, „Менск” у літаратуры і публіцыстыцы, 2008:147, s. 359–366.
354. Рисіч Юлія, *Проблематика описового і зіставного вивчення польської та української й російської мов*, 2010:152, s. 121–129.
355. Рисіч Юлія, *Засоби досягнення адекватності в перекладі міжурядових польсько-українських угод*, 2011:154, s. 159–171.
356. Rodak Renata, *Negacja na różnych poziomach funkcjonowania języka*, 2008:147, s. 367–375.
357. Rodziewicz Barbara, *Świat w obrazach świadomości językowej Polaków i Rosjan*, 2009:150, s. 233–240.
358. Różańska Kinga, *Konfrontacja rosyjsko-polska na przykładzie wybranych frazeologizmów i przysłów odnoszących się do Boga*, 2008:147, s. 377–391.
359. Rygorowicz-Kuźma Anna, *Parę uwag o wartościowaniu leksyki religijnej we współczesnych słownikach języka rosyjskiego*, 2008:147, s. 393–402.
360. Sarnowski Michał, „Rossica” w tekstach Ryszarda Marka Grońskiego, 2012:156, s. 159–177.
361. Савченко Александр В., Хмелевский Михаил С., *Межславянские лексические трансплантации в современной прессе*, 2008:147, s. 403–408.
362. Sitarski Andrzej, *К вопросу о реализации языкового юмора в тексте современной польской и русской рекламы*, 2009:150, s. 241–248.
363. Sitarski Andrzej, *Медиаальная картина Польши — лингво-аксиологический анализ. На материале текстов современной русской печати*, 2008:147, s. 409–415.
364. Скаб Марія, *Семасіологічні, соціолінгвістичні та когнітивні аспекти вивчення мови крізь призму словоцентричного підходу*, 2008:147, s. 417–424.
365. Skowron Jadwiga, „Surżyk” po polsku — pokonywanie bariery lingwoetnicznej w przekładzie powieści „Riwne/Rowno” Oleksandra Irwancia, 2010:152, s. 115–120.
366. Sojka-Masztalerz Helena, *Definicje leksykograficzne nazw gatunkowych ptaków w języku polskim*, 2009:150, s. 249–258.
367. Станкевич Ніна, *Мовні особливості тексту публіцистичної графіки сучасні параметри*, 2008:147, s. 425–433.
368. Staszewski Jerzy, *Wykładniki formalne klas rzeczowników abstrakcyjnych w językach słowiańskich i germańskich*, 2009:150, s. 259–263.
369. Szafernaker Anna, *Zagadki precedensowych fenomenów kultury w tekście*, 2008:147, s. 435–442.

370. Шимонюк Мая, *Слово и предложение в становлении стиля Набокова*, 2009:150, s. 265–274.

371. Шимонюк Майя, *Реализация научного стиля в жанре филологической статьи. Особенности польских и русских гуманитарных текстов*, 2008:147, s. 443–451.

372. Szutkowski Tomasz J., *Opozycja „nomen prioprium–nomen appellativum” a struktura jednostek paremiologicznych*, 2008:147, s. 453–458.

373. Szutkowski Tomasz J., *Toponimy jako środki wtórnej nominacji (na materiale frazeologizmów z komponentem onomastycznym we współczesnym języku rosyjskim i polskim)*, 2009:150, s. 275–283.

374. Шутова Марія, *Неологізми в сучасній комп'ютерній термінології українців. Теоретичний аспект*, 2008:147, s. 459–466.

375. Tichoniuk Bazyli, *Formy antroponimów obywateli Białorusi, Rosji i Ukrainy na łamach współczesnej prasy polskiej*, 2008:147, s. 467–473.

376. Толчеева Тетяна, *Специфіка контенсивно-типологічного дослідження мов*, 2008:147, s. 475–482.

377. Vidović Bolt Ivana, *Frazeologizmy zoonimiczne odnoszące się do człowieka w języku chorwackim i polskim*, 2008:147, s. 483–492.

378. Vobořil Ladislav, *Экономия усилий и игровое начало в Сети*, 2009:150, s. 285–292.

379. Vobořil Ladislav, *Лингво-прагматический анализ языка интернетовских дискуссионных форумов*, 2008:147, s. 493–499.

380. Вальтер Харры, Мокиенко Валерий М., *Классики марксизма-ленинизма в русских антипословицах*, 2008:147, s. 501–510.

381. Валодзіна Таццяна, *Семантика саматызма ў кантэксце апазіцыйнай бінарнасці*, 2008:147, s. 511–518.

382. Важнік Сяргей А., *Сінтаксічныя слоўнікі славянскіх моў: да пытання тыпалогіі*, 2008:147, s. 519–529.

383. Wiczorek Diana, *Языки как предмет любви*, 2008:147, s. 531–538.

384. Wołczuk Janina, *Nauczanie i uczenie się języka rosyjskiego przez duchownych rzymskokatolickich na Kresach Wschodnich w okresie zaborów*, 2009:150, s. 293–302.

385. Вольнец Татьяна, *Производное слово в художественном мире поэта*, 2008:147, s. 539–545.

386. Wójtowicz Marian, *Polonizmy leksykalne we współczesnych rosyjskich gwarach dońskich*, 2008:147, s. 547–557.

387. Загнітко Анатолій, *Типологія службовості-допоміжності в реченні і тексті*, 2009:150, s. 303–311.

388. Загнітко Анатолій, *Внутрішньореченнєвий статус прийменника: семантика і функції. Контрастивний аспект*, 2008:147, s. 559–567.

389. Zainuldinov Andrei, *Pragmalinguistical analysis of the discourse of persuasion/dissuasion*, 2012:156, s. 193–209.

390. Зайнудлинов Андрей А., *Эмоциональная оценочность русской и испанской лексики и фразеологии*, 2009:150, s. 313–321.

391. Зайнудлинов Андрей Ахметович, Шмидт Дорота Т., *Русская и польская эмоционально-оценочная фразеология (опыт прагмалингвистического исследования)*, 2011:154, s. 173–182.

392. Zajnuldinow Andriej, *Выражение дружелюбного отношения как разновидности положительной эмоциональной оценки*, 2012:156, s. 179–192.

393. Zatorska Agnieszka, *Wybrane kauzatywne konstrukcje zdaniowe (na przykładzie języka słoweńskiego)*, 2008:147, s. 569–576.

394. Золотова Галина А., *Глагольные категории как композиционное средство*, 2008:147, s. 577–584.

395. Zura Anna, *Językowy obraz barwy czerwonej w „Proti všem” Alojzego Jirásky*, 2008:147, s. 585–590.

Recenzje, sprawozdania, noty

396. *Bibliografia prac Profesor Krystyny Galon-Kurkowej*, zest. Izabella Malej i Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak, 2014:158, s. 13–20.

397. *Bibliografia prac Profesor Milicy Jakóbiec-Semkowowej*, 2012:155, s. 13–18.

398. *Bibliografia prac Profesora Antoniego Furdala*, oprac. Włodzimierz Wysoczański, 2009:150, s. 11–18.

399. *Bibliografia prac Profesora Tadeusza Klimowicza*, 2011:153, s. 25–33.

400. Хартанович М. Ф., *Гуманитарные научные учреждения Санкт-Петербурга XIX века. Исторические очерки*, Санкт-Петербург 2006, 229 s.
Rec.: Janina Wołczuk — 2008:146, s. 148–150.

401. Chlebda Barbara, Danecka Irena, *Skrypt do praktycznej nauki języka rosyjskiego. Część II*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2010, ss. 253.

Rec.: Danuta Pytel-Pandey — 2012:156, s. 220–221.

402. Chlebda Barbara, Danecka Irena, *Skrypt do praktycznej nauki języka rosyjskiego. Część III*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2011, ss. 217.

Rec.: Danuta Pytel-Pandey — 2013:157, s. 161–162.

403. Chlebda B., Danecka I., Milutina T., *Skrypt do praktycznej nauki języka rosyjskiego dla studentów I roku filologii rosyjskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2007, 256 s.

Rec.: Danuta Pytel-Pandey — 2009:148, s. 200–201.

404. Cieślíkowa A., Czopek-Kopciuch B., Skowronek K., Supranowicz E., *Mały słownik odmiany nazw własnych*, pod red. A. Cieślíkowej, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2002, 282 s.

Rec.: Katarzyna Macieja — 2009:148, s. 196–198.

405. Cirko Lesław, *Akceptacja w komunikowaniu się. Między preskrytywizmem a permissytywizmem*, Oficyna Wyd. Atut, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2009, ss. 297.

Rec.: Danuta Pytel-Pandey — 2011:154, s. 184–187.

406. Černá Alena M., *Staročeské názvy chorob*, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2009, ss. 202.

Rec.: Mateusz Wiśniewski — 2012:156, s. 224–226.

407. Drabik Beata, *Językowe rytuały tworzenia więzi interpersonalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, ss. 251.

Rec.: Danuta Pytel-Pandey — 2012:156, s. 218–220.

408. Ермола Валерий, *Проблематика и основные задачи курса лекций „Введение в славянскую филологию” в Санкт-Петербургском государственном университете*, 2008:146, s. 139–141.

409. Furdal Antoni, *Mój komentarz do bibliografii*, 2009:150, s. 19–23.

410. Galon-Kurkowa Krystyna, *Curriculum vitae*, 2014:158, s. 7–8.

411. Gawarecka A., *Wygnańcy ze światów minionych. O czeskich dekadentach*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2007, 279 s.

Rec.: Zofia Tarajło-Lipowska — 2009:148, s. 193–196.

412. Gogol' N., *Racconti di Pietrobargo*, a cura di F. Mariano, con un saggio di V. Nabokov, Milano 2005, 205 s.

Rec.: Krystyna Galon-Kurkowa — 2008:146, s. 143–145.

413. Gołubiewa Albina, Czeczuga Walentyna, Węclawiak Paulina, *Słownictwo rosyjskie w ćwiczeniach*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, ss. 536.

Rec.: Danuta Pytel-Pandey — 2013:157, s. 159–160.

414. Grzenia J., *Komunikacja językowa w Internecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, 214 s.

Rec.: Danuta Pytel-Pandey — 2009:148, s. 201–203.

415. Гудонене Вида, *Психология личности в русской прозе и поэзии*, Вильнюс 2006, ss. 220.

Rec.: Ewa Komisaruk — 2010:152, s. 143–145.

416. Gwóźdź-Szewczenko Ilona, *Futuryzm w czeskim pejzażu literackim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009, ss. 278.

Rec.: Sylwia Wójtowicz — 2012:156, s. 226–229.

417. Hashemi Michaela, *Karel Račín — nedoceněný barokní autor*, Brno 2005, ss. 111.

Rec.: Manuela Maciołek — 2010:152, s. 146–147.

418. Jakóbiec-Semkowowa Milica, *O sobie samej — z zakłopotaniem — słów kilka*, 2012:155, s. 7–11.

419. Klimowicz Tadeusz, *Finansowe wariacje na wielkie tematy*, 2009:149, s. 5–7.

420. Klimowicz Tadeusz, *Pani Profesor*, 2014:158, s. 9–11.

421. Kossakowska-Maras Maria, Mierzwa Magdalena, *Знакомимся с Пос-сueй*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, ss. 179.

Rec.: Danuta Pytel-Pandey — 2011:154, s. 183–184.

422. Lipowski Jaroslav, *Ewolucja nazwisk południowej części Śląska Cieszyńskiego w czasach austriackich. Analiza słowotwórczo-statystyczna i graficzna*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2008, ss. 349.

Rec.: Oleh Belej — 2010:152, s. 152–153.

423. Lubaś Władysław, *Polityka językowa*, „Komparacja Współczesnych Języków Słowiańskich” 4, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2009, ss. 560.

Rec.: Henryk Jaroszewicz — 2011:154, s. 187–191.

424. Martinek Libor, *Polska poezie českeho Těšínska po roce 1920*, Opava: Slezska univerzita v Opavě 2006, ss. 354.

Rec.: Ilona Gwóźdź-Szewczenko — 2010:152, s. 147–150.

425. Matusiak Agnieszka, *W kręgu secesji ukraińskiej. Wybrane problemy poetyki twórczości pisarzy „Młodej Muzy”*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, ss. 393.

Rec.: Monika Mazurkiewicz, *Motywy cielesności tańca w utworach pisarzy „Młodej Muzy” w ujęciu badawczym Agnieszki Matusiak* — 2011:154, s. 191–195.

426. *Między Wschodem a Zachodem. Z dziejów kultury pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego*, red. W. Kołbuk, A. Nowacki, L. Puszak, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, ss. 374.

Rec.: Przemysław Józwikiewicz — 2012:156, s. 211–218.

427. *Podzwonne dla granic. Polsko-czeskie linie podziałów i miejsca kontaktów w języku, literaturze i kulturze*.

Sprawozd.: Magdalena Matkowska, Aleksandra Seidel-Mączyńska — 2009:148, s. 205–208.

428. Poźniak Telesfor, *Profesor Marian Jakóbiec (8 IX 1910–27 IV 1998). W setną rocznicę urodzin*, 2010:152, s. 7–14.

429. Rejzek Jiří, *Lidová etymologie v češtině*, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2009, ss. 138.

Rec.: Mateusz Wiśniewski — 2012:156, s. 222–224.

430. Sadowski Jakub, *Revolucja i kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestrzeń życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku*, Łódź 2005, 166 s.

Rec.: Małgorzata Górnicka — 2008:146, s. 155–156.

431. Smaga Józef, *Jubilatowi do sztambucha*, 2011:153, s. 9–12.
432. *Spisovna čeština cestou necestou*, red. M. Tichý, V. Trpka, Ústí nad Labem, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Pedagogická fakulta 2006, 168 s.
Rec.: Jaroslav Lipowski — 2009:148, s. 198–200.
433. Szczukin W., *Mit szlacheckiego gniazda. Studium geokulturologiczne o klasycznej literaturze rosyjskiej*, przeł. B. Żyłko, Kraków 2006, 346 s.
Rec.: Krystyna Galon-Kurkowa — 2008:146, s. 145–147.
434. Šarić Ljiljana, Wittschen Wiebke, *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*, Zagreb 2008: Naklada Jesenski i Turk, ss. 1006.
Rec.: Sybilla Daković — 2010:152, s. 153–155.
435. Tambor Jolanta, *Mowa Górnolązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2006, ss. 316.
Rec.: Jaroslav Lipowski — 2010:152, s. 155–158.
436. Turgenew I., *Padri e figli*. Traduzione di R. Küfferle. Introduzione, appendice e note di G. Buttafava, Milano 2006, 221 s.
Rec.: Krystyna Galon-Kurkowa — 2009:148, s. 191–193.
437. Vlašinova Drahomira, *Ludmila Hořka. „Hořky život — hořke jmeno”*. *Portret spisovatelky Ludmily Hořke*, Opava: Matice slezská 2008, ss. 94.
Rec.: Ilona Gwóźdź-Szewczenko — 2010:152, s. 150–152.
438. Wjunow J., Danecka I., Starodubcew W., *Rosja: Kraj i ludzie. Wybór tekstów dla Polaków uczących się języka rosyjskiego, historii i kultury Rosji*, Opole 2004, 284 s.
Rec.: Anna Pustuł — 2008:146, s. 150–152.
439. Заярная И. С., *Барокко и русская поэзия XX столетия типология и преемственность художественных форм*, Киев 2004, 405 s.
Rec.: Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak — 2008:146, s. 152–154.

Indeks nazwisk*

- Abrasowicz Gabriela 4
 Abrasowicz Gabriela zob. Bartosiewicz Gabriela
 Aćin Jovica 8
 Adamčíková Ľubica 5
 Adamiczka Maja 271
 Afanasjewa Anna 7
 Ajdačić Dejan 8
 Aloe Stefano 9
 Andrić Ivo 65, 203
 Andriejew Leonid 174
 Andruchowycz Jurij 220
 Andruchowycz Jurij zob. Андрухович Юрій
 Arciszewska Katarzyna 10
 Arsić Ljubica 57
 Artiuch Alona 11

 Balabán Jan 191
 Baláková Dana 275
 Balík Štěpán 12
 Banjanin Ljiljana 13
 Barański Zbigniew 14
 Bartosiewicz Gabriela 15
 Bartosiewicz Gabriela zob. Abrasowicz Gabriela
 Beigbeder Frédéric zob. Бербеде Фредерік
 Belej Oleh 422
 Belej Oleh zob. Белей Олег
 Berbeneć Ludmyła 16, 17
 Betko Iryna 18–20
 Bielajewa Irina 21
 Bielniak Nel 22–25
 Biely Andriej 3
 Biła Hanna Dawydowa zob. Dawydowa-Biła Hanna
 Błok Aleksander 35, 36
 Błok Aleksander zob. Блок Александр
 Bobilewicz Grażyna 27, 28
 Bočková Hana 29
 Bojović Zlata 30, 31
 Bolek Anna 279
 Bolt Ivana Vidović zob. Vidović Bolt Ivana
 Bondy Egon 55
 Boruszkowska Iwona 32
 Bragone Maria Cristina 280
 Brandner Aleš 281
 Branković Maksim 225
 Derżkiewicz Bartłomiej 33

 Briusow Walerij 80
 Brzykcy Jolanta 34
 Bujda Jurij 215
 Bułhakow Michaił 195
 Burzyńska Małgorzata 35, 36
 Burzyńska-Kamieniecka Anna 282
 Buttafava Giovanni 436

 Charms Daniil 227
 Chartanowicz Margarita 37
 Chaszczewicz-Rydel Marta 38
 Chlebda Barbara 401–403
 Chrobák Jakub 39
 Chrobak Katarzyna 40, 41
 Chrzan Renata 42
 Chwyłowy Mykoła 160
 Cieślikowa Aleksandra 404
 Cirko Lesław 405
 Crnjanski Miloš 66
 Cwietajewa Marina 145, 170
 Cymborska-Leboda Maria 43
 Czajkowski Piotr 239, 240
 Czaplińska Joanna 44
 Czechow Anton 121–123, 246
 Czechow Anton zob. Чехов АНТОН
 Czczuga Walentyna 413
 Czopek-Kopciuch Barbara 404
 Czopnik Dorota Żygadło zob. Żygadło-Czopnik Dorota
 Czułkow Michał 244
 Čale-Feldman Lada 45
 Černá Alena M. 283, 406
 Česka Jakub 46

 Dabert Dobrochna 47
 Daković Sybilla 285–287, 434
 Damjanow Sawa 48
 Danecka Irena 401–403, 438
 David Filip 266
 Dawydowa-Biła Hanna 50
 Dawydowa-Biła Hanna zob. Давидова-Біла Ганна
 Dąbrowska Magdalena 51
 Demidowa Olga 52–54
 Demidowa Olga zob. Diemidowa Olga
 Derdowska Joanna 55

* Liczby umieszczone po nazwisku oznaczają numery pozycji w bibliografii.

- Deresz Lubko 159
 Didenko Natalia 288
 Diemidowa Olga 56
 Diemidowa Olga zob. Demidowa Olga
 Djakonowa Jelizawieta 109
 Dojčinović Biljana 57
 Drabik Beata 407
 Drakulić Slavenka 60, 213
 Drużyłowska Dorota 289
 Dudek Andrzej 58
 Đurić Dubravka 59
 Dyras Magdalena 60
 Dziuba Jelena 61
 Dziuba Jolanta 62
 Dżuba-Pohrebnjak Ołena 63

 Engelking Leszek 64

 Feldman Lada Čale zob. Čale-Feldman Lada
 Filipek Małgorzata 65–67
 Filipović Zlata 96
 Filipowicz Atanazy 82
 Filipowicz Marcin 68
 Frydel Anna Mażulis zob. Mażulis-Frydel Anna
 Furdal Antoni 290, 398, 409

 Galon-Kurkowa Krystyna 69, 396, 410, 412, 433, 436
 Gańczarczyk Gabriela 70
 Gasek Bogumił 291
 Gawarecka Anna 71, 72, 411
 Giergiel Sabina 73, 74
 Gierowski Piotr 75
 Glinianowicz Katarzyna 76
 Gogol' Nikolaj 412
 Gogol' Nikolaj zob. Гоголь Николай
 Gołaszewska Ilona 77, 78
 Gołubiewa Albina 413
 Gombrowicz Witold 15
 Goralik Linor 8
 Gostiewa Anna 79
 Goya Francisco 65
 Gozdek Agnieszka 80
 Górnicka Małgorzata 430
 Grochowski Maciej 293, 294
 Groński Ryszard Marek 360
 Grzenia Jan 414
 Gwóźdź-Szewczenko Ilona 81, 416, 424, 437

 Hashemi Michaela 417
 Haugová Mila 236
 Hemon Aleksandar 74
 Hercen Aleksander 113
 Hodana Tomasz 82
 Hodanen Ludmiła 83
 Holas Miloš 81
 Hordy Mirosława 295
 Hořka Ludmila 437
 Hrabal Bohumil 135, 202, 270
 Hruška Petr 39
 Hundorowa Tamara 84

 Injac Goran 296
 Irwaneć Oleksandr 365
 Izdryk Jurij 32

 Jacobsen Per 85
 Jakóbiec Marian 428
 Jakóbiec-Semkowowa Milica 86, 87, 397, 418
 Januskiewicz Aleksandr 88
 Jarnević Dragojla 105
 Jarosz Józef 297
 Jaszewicz Henryk 298–300, 423
 Jasieński Bruno zob. Ясенский Бруно
 Jastrun Tomáš 8
 Jensterle-Doležal Alenka 89
 Jensterle-Doležalova Alenka 90
 Jindřich mladší Hynek z Poděbrad 143
 Jirásek Alojzy 395
 Josić Višnjić Miroslav 62
 Joyce James 3, 220
 Józwiak Wojciech 91
 Józwickiewicz Przemysław 301–304, 426

 Kabkowa Jelena 92
 Kacwin Marta 93
 Kalafaticz Żuzanna 94
 Kamieniecka Anna Burzyńska zob. Burzyńska-Kamieniecka Anna
 Kamieniecki Jan 305, 306
 Kamińska Izabela 95
 Karafiát Jan 41
 Karolczyk Magdalena 96, 97
 Kasprzak Elżbieta Tyszkowska zob. Tyszkowska-Kasprzak Elżbieta
 Kaštelan Lada 4
 Kawun Lidia 98

- Kaźmierczak Natalia 99
 Kędzierska Marta 100–102
 Kisiel Anna 307
 Kiš Danilo 111
 Klimowicz Tadeusz 103, 399, 419, 420
 Klyus Julia 308
 Kmech Elena Nevzorova zob. Nevzorova-
 -Kmech Elena
 Knurowska Monika 104
 Kochanowska Anna 105
 Koczur-Lejk Klaudia 106
 Koladicz Tatjana 107
 Kolesniczenko Tatjana 108
 Kołbuk Witold 426
 Komisaruk Ewa 109, 110, 415
 Konieczna Katarzyna 111
 Koniewa Jarosława 112
 Kopciuch Barbara Czopek zob. Czopek-Kop-
 ciuch Barbara
 Korytkowska Małgorzata 313, 314
 Kossakowska-Maras Maria 421
 Kostić Laza 140
 Kościółek Anna 113
 Kotkiewicz Aurelia 114
 Kotyńska Katarzyna 115
 Kovač Mirko 148, 266, 267
 Kovačević Dušan 211
 Kováčová Viera 275
 Kowalczyk Rafał 316
 Kowaliw Jurij 116
 Kowalska-Paszt Izabela 117
 Krajnik Filip 118
 Kratochvíl Jiří 72
 Křesadlo Jan 44
 Krleža Miroslav 15, 45, 90
 Królikiewicz Natalia 119
 Krzychylkiewicz Agata 120
 Krzyżanowska Wiera 10
 Ksenicz Andrzej 121–123
 Kubasow Aleksandr 125
 Kubasow Aleksandr zob. Кубасов А. В.
 Küfflerle Rinaldo 436
 Kuna Branko 318
 Kunčinas Jurgis 250
 Kundera Milan 46
 Kundrotas Gintautas 319
 Kunětická Božena Vikova zob. Vikova-Kuněti-
 cka Božena
 Kuprin Aleksandr 22–25
 Kurbas Łesio 93
 Kurkowa Krystyna Galon zob. Galon-Kurkowa
 Krystyna
 Kusiak-Skotnicka Łucja 126
 Kuznjecov Sergej 8
 Kuźma Anna Rygorowicz zob. Rygorowicz-Kuź-
 ma Anna
 Kwaśniowska Anna Modelska zob. Modelska-
 -Kwaśniowska Anna
 Lachur Czesław 321
 Laszczak Wanda 127
 Lazarević di Đakomo Persida 128
 Lazarević di Giacomo Persida 129, 130
 Lebediewa Olga 131
 Leboda Maria Cymborska zob. Cymborska-Le-
 boda Maria
 Lehečka Boris 283
 Lejk Klaudia Koczur zob. Koczur-Lejk Klaudia
 Leszczyńska Joanna 322
 Lipowska Zofia Tarajło zob. Tarajło-Lipowska
 Zofia
 Lipowski Jaroslav 323, 422, 435
 Lis-Wielgosz Izabela 132, 133
 Ljubić Šime 130
 Lubaś Władysław 423
 Łazarz Radosław 134, 135
 Łoskutnikowa Marija 136
 Łukaszewicz Marta 137
 Macieja Katarzyna 404
 Maciołek Manuela 138, 324, 417
 Macura Vladimír 75
 Maeda Shiho 139
 Magritte René 242
 Malanowska Marta 325
 Malbaški-Pupovac Vesna 140
 Malej Izabella 141, 142, 396
 Malicki Jarosław 143, 326
 Malutina Natalia 144
 Małocha Mirosława 327, 328
 Małyszewa Anna 262
 Maras Maria Kossakowska zob. Kossakowska-
 -Maras Maria
 Mariano Francesco 412
 Marinina Aleksandra 262
 Marković Krystyna Pieniążek zob. Pieniążek-
 -Marković Krystyna

- Martinek Libor 424
 Mastalerz Helena Sojka zob. Sojka-Mastalerz Helena
 Matkowska Magdalena 427
 Matusiak Agnieszka 425
 Mazurek Halina 145
 Mazurkiewicz Monika 425
 Mażulis-Frydel Anna 329
 Mączyńska Aleksandra Seidel zob. Seidel-Mączyńska Aleksandra
 Meyerhold Wsiewołod 93
 Michna Adam 138
 Mieriezkowski Dmitrij 58
 Mierzwa Magdalena 421
 Mildon Walerij 146
 Miloš Damir 214
 Milutina Tamara 403
 Miłosz Czesław zob. Милюш Чеслав
 Mitter Patrik 334
 Mochizuki Tsuneko 147
 Modelska-Kwaśniewska Anna 148
 Moszczyńska Larysa 149–151, 336
 Mroczek Izabela 152
 Mršević-Radović Dragana 337
 Mudrak Olesia 153
 Muszyńska Anna 154
 Myśliwski Wiesław 261
- Nabokov Vladimir 64, 92, 95, 412
 Nabokov Vladimir zob. Набоков Владимир
 Nagrodská Jewdokia 110
 Němečková Věra 155
 Nerval Gérard de 260
 Nevzorova-Kmech Elena 338
 Niefagina Galina 157
 Niefagina Galina L. 156
 Novotný Vladimir 158
 Nowacki Albert 159, 160, 426
 Nowak Alicja Z. 161
- Oboleńska Diana 162, 163
 Olaszek Barbara 164
 Olejniczak Beata Waligórska zob. Waligórska-Olejniczak Beata
 Oljnyk Switłana 165
 Oleś Oлександр 252
 Orlic Milan 166
 Osiewicz Bartosz 167
 Osipowa Nina 168
- Ostojic Tanja 59
 Paczew Ilija 169
 Pallasová Eva 339
 Pandey Danuta Pytel zob. Pytel-Pandey Danuta
 Paprocki Bartłomiej 106
 Pasternak Borys 257
 Pasternak Borys zob. Пастернак Борис
 Paszkiewicz Anna 170
 Paszt Izabela Kowalska zob. Kowalska-Paszt Izabela
 Patrizi Francesco zob. Petric Frane
 Pavel Ota 40
 Pekić Borislav 73
 Petric Frane 129
 Pieniążek-Marković Krystyna 171
 Pieriepielicyna Natalia 172
 Pietruszewska Ludmiła 100, 101
 Pietruszewska Ludmiła zob. Петрушевская Людмила
 Pilátová Jindřiška 341
 Pilátová Jindřiška zob. Пилатова Йиндра
 Pisarek Larysa 342
 Platon zob. Платон
 Pniewska Anna Skubaczewska zob. Skubaczewska-Pniewska Anna
 Podolan Aleksandra Urban zob. Urban-Podolan Aleksandra
 Pohrebniak Olena Dzjuba zob. Dzjuba-Pohrebniak Olena
 Poláček Karel 189
 Poliszczuk Jarosław 173
 Pomorska Wioletta 174
 Popadiejkina Irina 175
 Popiel-Machnicki Wawrzyniec 176
 Pożniak Telesfor 428
 Ptak Lenka 2, 346
 Pudowa Tatiana 177–179
 Pupovac Vesna Malbaški zob. Malbaški-Pupovac Vesna
 Pustuł Anna 180, 438
 Puszak Lubomir 426
 Puszkina Aleksander 239
 Puškin Aleksandr 126
 Pytel-Pandey Danuta 347–351, 401–403, 405, 407, 413, 414, 421
- Račin Karel 417
 Radović Dragana Mršević zob. Mršević-Radović Dragana

- Rasputin Walentin 230
 Rasputin Walentin zob. Распутин Валентин
 Rejzek Jiří 429
 Rewakowicz Maria 181
 Rewakowicz Maria G. 182
 Reymont Władysław Stanisław 297
 Rodak Renata 356
 Rodziewicz Barbara 357
 Rothschild James 113
 Różańska Kinga 358
 Różewicz Tadeusz 217, 219
 Rzeczycka Monika 184, 185
 Rzepnikowska Iwona 186
 Ruczinski Witalij 195
 Rudan Vedrana 60
 Rudiš Jaroslav 269
 Rybińska Katarzyna 3, 183
 Rydel Marta Chaszciewicz zob. Chaszciewicz-
 -Rydel Marta
 Rygorowicz-Kuźma Anna 359
- Sadowski Jakub 430
 Safronowa Ludmiła 187
 Sajko Ivana 4
 Sarnowski Michał 360
 Sawkina Irina 188
 Scheler Max 81
 Schlag Georg 282
 Seidel-Maczyńska Aleksandra 189, 427
 Seifert Jaroslav 237
 Sekulich Nikol 190
 Semkowowa Milica Jakóbiec zob. Jakóbiec-Sem-
 kowowa Milica
 Sielicki Rafał 191
 Sikora Galina 192
 Sitarski Andrzej 362, 363
 Skobcova Maria zob. Skobcowa Jelizawieta
 Skobcowa Jelizawieta 127
 Skotnicka Anna 193, 194
 Skotnicka Łucja Kusiak zob. Kusiak-Skotnicka
 Łucja
 Skoworoda Hryhorij 204
 Skoworoda Hryhorij zob. Сковорода Григорій
 Skowron Jadwiga 365
 Skowronek Katarzyna 404
 Skubaczewska-Pniewska Anna 195
 Ślupowski Aleksiej 228
 Smaga Józef 431
 Smirnow Aleksandr 196
- Sobiennikow Anatolij 197, 198
 Sobol Walentyna 199–201
 Sojka-Mastalerz Helena 366
 Soliński Wojciech 202
 Sołowjow Władimir 64
 Sorokin Władimir 263
 Starodubcew Walentin 438
 Staszewski Jerzy 368
 Stojanović Milena 203
 Strniša Gregor 89
 Studentowa Tatiana 204–206
 Studentowa Tetiana 207
 Stukałowa Olga 92
 Sułyma Mykoła 208
 Supranowicz Elżbieta 404
 Swydneycki Anatol 76
 Syradojewa Oksana 209
 Szafernakier Anna 369
 Szałęga Dagmara 211
 Szczukin Wasilij 212, 433
 Szeptycki Andrzej 253, 254
 Szewczenko Ilona Gwóźdź zob. Gwóźdź-Szew-
 czenko Ilona
 Szewczenko Taras 206, 207
 Szperlik Ewa 213, 214
 Sztrekier Katarzyna 215
 Szutkowski Tomasz J. 372, 373
 Szymańska Marzena Żuchowicz zob. Żucho-
 wicz-Szymańska Marzena
 Szymborska Wisława 216, 218
 Šarić Ljiljana 434
 Šrámek Fráňa 77
 Švankmajer Jan 47
- Ściepuro Arkadiusz 216–219
 Świetlicki Mateusz 220
- Tambor Jolanta 435
 Tarajło-Lipowska Zofia 221, 411
 Tichoniuk Bazyli 375
 Tichý Martin 432
 Tišma Aleksandar 97
 Titarienko Swietłana 223
 Titarienko Swietłana zob. Титаренко Светлана
 Tołstoj Lew 183
 Tołstoj Lew zob. Толстой Лев
 Tołstoj Natalia 229
 Tomczuk Lubow 224
 Tomin Svetlana 225

- Trpka Vladimír 432
 Turgenev Ivan 436
 Turgieniew Iwan 69, 205
 Tyryszkina Jelena 226
 Tyszkowska-Kasprzak Elżbieta 227, 228, 396, 439
 Ugrešić Dubravka 38, 60
 Urban-Podolan Aleksandra 229–231
 Ursulenko Anna 232, 233
 Uszkałow Leonid 234, 235
 Valcerová Anna 236
 Vavřinec z Březové 118
 Veličković Nenad 96
 Vidović Bolt Ivana 377
 Víkova-Kunětická Božena 70
 Vioić Andrea Zlatar zob. Andrea Zlatar Vioić
 Viničuk Jurij 8
 Višnjić Miroslav Josić zob. Josić Višnjić Miroslav
 Vlašinova Drahomira 437
 Vobořil Ladislav 378, 379
 Všeťička František 237
 Waganowa Olga 238
 Walczak Jakub 239–241
 Waligórska-Olejniczak Beata 242
 Walter Harry zob. Вальтер Харры
 Warda Anna 243, 244
 Waszkielewicz Halina 245
 Węclawiak Paulina 413
 Wieczorek Aleksandra 246
 Wieczorek Diana 247, 248, 383
 Wielgosz Izabela Lis zob. Lis-Wielgosz Izabela
 Wiśniewski Mateusz 406, 429
 Witkiewicz Stanisław Ignacy zob. Виткевич Станислав Игнаций
 Wittschen Wiebke 434
 Wjunow Jurij 438
 Wojnowicz Władimir 264
 Wołczuk Janina 249, 384, 400
 Wołodgina Tatiana 250
 Woolf Virginia 183
 Wowczok Marko 205
 Wójtowicz Marian 386
 Wójtowicz Sylwia 252–254, 416
 Wróbel Walenty 305
 Wrubel Michaił 142
 Wysoczański Włodzimierz 398
 Zacharowa Wiktorija 255
 Zainuldinov Andrei 389
 Zainuldinov Andrei zob. Zajnuldinow Andriej
 Zainuldinov Andrei zob. Заинульдинов Андрей Ахметович
 Zajcew Borys 180
 Zajnuldinow Andriej 392
 Zajnuldinow Andriej zob. Zainuldinov Andrei
 Zajnuldinow Andriej zob. Заинульдинов Андрей Ахметович
 Zapolska Gabriela 70
 Zatorska Agnieszka 393
 Zazubrin Władimir 242
 Zbyrowski Zygmunt 256–258
 Zdziechowski Marian 253
 Zlatar Vioić Andrea 259
 Zmėlik Richard 260
 Zoszczenko Michaił 114
 Zulauf Joanna 261
 Zura Anna 395
 Zywert Aleksandra 262–264
 Żapanowa Marżan 265
 Żuchowicz Marzena 266
 Żuchowicz-Szymańska Marzena 267
 Żukowska Hałyna 268
 Żygadło-Czopnik Dorota 269, 270
 Żyłko Bogusław 433
 * * *
 Адамович Галина Е. 6
 Айтматов Чингиз 99
 Алексеенко Михаил 272
 Андрухович Юрій 20
 Андрухович Юрій zob. Andruchowycz Jurij
 Бабанов Андрей 273
 Бабелюк Оксана 274
 Бегбеде Фредерік 16
 Белей Олег 1, 276
 Белей Олег zob. Belej Oleh
 Берберова Нина 54
 Бердник Олесь 165
 Біла Ірина 26
 Блок Александр 162, 223
 Блок Александр zob. Blok Aleksander
 Бойко Наталия 277

- Бойко Наталія 278
 Важнік Сяргей А. 382
 Валодзіна Таццяна 381
 Вальтер Харры 380
 Вампилов Александр 198
 Василенко Светлана 188
 Веров Ярослав 177
 Винниченко Володимир 144
 Виткевич Станислав Игнаций 9
 Волошина Гелена 251
 Волынец Татьяна 385
 Высоцкий Владимир 167
- Галич Александр 167
 Гоголь Николай 247
 Голубовская Ирина 292
 Гончаров Иван 21, 136
 Горный Сергей 53
 Гудонене Вида 415
- Давидова-Біла Ганна 49
 Давидова-Біла Ганна zob. Dawydowa-Biła Hanna
 Державин Гавриил 146
 Дмитриев-Мамонов Фёдор 243
 Достоевский Фёдор 9, 190, 238
 Дружников Юрий 156
- Ермола Валерий 408
 Ерофеев Виктор 176
- Жукова Марина 251
- Забужко Оксана 20
 Загнітко Анатолій 387, 388
 Заинульдинов Андрей Ахметович 390, 391
 Заинульдинов Андрей Ахметович zob. Zainulidinov Andrei
 Заинульдинов Андрей Ахметович zob. Zainuldinow Andriej
 Заярная Ирина С. 439
 Зиновіів Климентій 208
 Золотова Галина А. 394
- Ивнев Рюрик 226
- Ким Анатолий 99
 Кіяновска Маріанна 210
 Королёв Игорь 309
- Королёва Алла 310
 Корольов Игорь 311
 Корольова Алла 312
 Космеда Тетяна 315
 Крижко Олена 317
 Крымский Агатангел 181
 Кубасов Александр В. 124
 Кубасов Александр В. zob. Kubasow Aleksandr
 Кузь Галина 320
 Кунанбаев Абай 265
- Лермонтов Михаил 83, 196
 Липскеров Дмитрий 175
- Милош Чеслав 265
 Миронова Валентина 333
 Михайлова Олена 331, 332
 Мокиенко Валерий М. 335, 380
 Мякишев Владимир 330
- Набоков Владимир 370
 Набоков Владимир zob. Nabokov Vladimir
 Нарбикова Валерия 139
- Одоевский Владимир 163
- Пагутяк Галина 11, 26
 Парнок София 192
 Пастернак Борис 256, 258
 Пастернак Борис zob. Pasternak Borys
 Пелевин Виктор 187
 Пелевін Віктор 16
 Петров-Водкин Кузьма 28
 Петрушевская Людмила 125
 Петрушевская Людмила zob. Pietruszewska Ludmiła
 Пилатова Йиндра 340
 Пилатова Йиндра zob. Pilátová Jindřiška
 Платон 222
 Плешкова Татьяна 343, 344
 Поплавский Борис 251
 Постнов Олег 178, 179
 Прилепин Захар 245
 Процик Ирина 345
- Раина Ольга 352
 Распутин Валентин 231
 Распутин Валентин zob. Rasputin Walentin

Ратнікава Ірина Э. 353

Рисіч Юлія 354, 355

Рубина Дина 107

Савченко Александр В. 361

Самарин Валентин 117

Скаб Марія 364

Сковорода Григорій 234

Сковорода Григорій zob. Skoworoda Hryhorij

Скрябин Александр 92

Сологуб Фёдор 79

Станкевич Ніна 367

Стојановић Јосип 128

Титаренко Светлана 222

Титаренко Светлана zob. Titarienko Swietłana

Толстой Лев 119

Толстой Лев zob. Tolstoj Lew

Толчеєва Тетяна 376

Трифонов Юрий 7

Уваров Сергей 37

Улицкая Людмила 104, 147

Устюгов Геннадий 117

Фет Афанасий 108

Франко Іван 315

Хартанович Маргарита Ф. 400

Хмелевский Михаил С. 361

Чехов Антон 124, 197

Чехов Антон zob. Czechow Anton

Чуба Галина 284

Шаф Ольга 210

Шимонюк Майя 371

Шимонюк Мая 370

Шмидт Дорота Т. 391

Шпол Юліан 209

Шутова Марія 374

Яловий Михайло zob. Шпол Юліан

Ясенский Бруно 120

Яцків Михайло 181

Z żałobnej karty

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.17>

Profesor Marian Ściepuro (1934–2021)

Odchodzi pokolenie uczonych, którzy kształtowali oblicze slawistyki nie tylko wrocławskiej, ale i ogólnopolskiej. W marcu 2021 roku pożegnaliśmy na zawsze Profesora Mariana Ściepurę — znakomitego historyka literatury rosyjskiej, dociekliwego jej interpretatora, zasłużonego nauczyciela akademickiego, świetnego organizatora życia uczelni.

Profesor Marian Ściepuro urodził się 5 kwietnia 1934 roku w Syczewie koło Nieświeża (dziś: Białoruś). W 1955 roku na mocy ustawy o łączeniu rodzin uzyskał pozwolenie na przyjazd do Polski. Edukację podjął na Uniwersytecie Wrocławskim, gdzie w latach 1956–1961 był studentem Katedry Filologii Rosyjskiej (obecnie Instytut Filologii Słowiańskiej). Pracę magisterską *A. Fet jako pejzażysta* napisał pod kierunkiem prof. Zbigniewa Barańskiego. Od 1965 roku był zatrudniony w macierzystej Katedrze. Zainteresowania naukowe Profesora Ściepury skupiały się wokół współczesnej poezji rosyjskiej. Badania w tym zakresie zostały uwieńczone rozprawą doktorską *Poetyka Eugeniusza Jewtuszenki*, przygotowaną pod opieką tego samego promotora i obronioną w 1974 roku. Dziesięć lat później monografia *Włodzimierz Ługowski. Dzieje twórczości (1901–1957)* stała się podstawą habilitacji. Dalsze badania naukowe Profesora koncentrowały się na problematyce genologicznej, a ich pokłosiem była książka *Współczesny poemat rosyjski. Typologia gatunku* (1993). W 1995 roku Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej podpisał akt nadania Marianowi Ściepurze tytułu naukowego profesora. Zwieńczeniem Jego kariery akademickiej było uzyskanie w 2000 roku stanowiska profesora zwyczajnego. Na dorobek naukowy Profesora składa się ponad 90 publikacji, w tym trzy monografie.

Profesor Marian Ściepuro był też znakomitym dydaktykiem uniwersyteckim — wymagającym, sprawiedliwym i życzliwym, zawsze służącym pomocą młodym adeptom literaturoznawstwa. Pod Jego kierunkiem powstało ponad 200 prac magisterskich oraz cztery rozprawy doktorskie. Do uczniów Profesora zaliczają się również piszące te słowa.

Na uwagę zasługuje także działalność organizacyjna Profesora. Na Uniwersytecie Wrocławskim był kierownikiem Zakładu Literatur Słowiańskich, zastępcą dyrektora Instytutu Filologii Słowiańskiej, kierownikiem Studium Podyplomowego. W 1996 roku Marian Ściepuro przeniósł się do Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Zielonej Górze (obecnie Uniwersytet Zielonogórski), gdzie pełnił funkcję kierownika Zakładu Literatur Wschodniosłowiańskich. Po przejściu na emeryturę nie zrezygnował z aktywności naukowej, dydaktycznej i organizacyjnej. W 2006 roku podjął pracę

w Wyższej Szkole Humanistyczno-Ekonomicznej w Brzegu, gdzie w latach 2009–2014 piastował stanowisko Rektora.

Za osiągnięcia naukowe Profesor był dwukrotnie wyróżniony Nagrodą Ministra (1978, 1985) oraz odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi i Medalem Edukacji Narodowej.

Wraz z odejściem Profesora Mariana Ściepury straciliśmy cenionego literaturoznawcę, nauczyciela, kolegę, przyjaciela i dobrego człowieka.

*Anna Paszkiewicz
Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak*

Noty o Autorach

Natalia Długosz (ORCID: 0000-0001-5654-2018), doktor habilitowany, profesor UAM, pracuje w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zakres zainteresowań: zagadnienia językoznawstwa konfrontatywnego (zwłaszcza bułgarsko-polskie słowotwórstwo porównawcze), etnolingwistyki (badania nad wybranymi elementami słowiańskiego JOS), języki mniejszościowe (zwłaszcza etnolekt gorański) oraz kognitywno-komunikacyjny opis znaczenia nowych jednostek leksykalnych. Autorka monografii *Słowotwórstwo polskich i bułgarskich deminutywów rzeczownikowych* (Poznań 2009) i *O znakach ubezwłasnowolnionych, czyli o nowych polskich i bułgarskich compositach bezafiksalnych w medialnym dyskursie publicystycznym* (Poznań 2017) oraz kilkudziesięciu artykułów.

natrek43@gmail.com

Yuliia Hryshko [Юлія Гришко] (ORCID 0000-0002-5607-0126), magister filologii, aspi-rantka кафедры української мови, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Основні публікації у фахових виданнях: A New Approach to the Typology of Nonce Words (on the Base of Ukrainian Poetical Discourse). *Linguistic Studies*: collect. of sc. p-s. Vinnytsia: Vasyl Stus Donetsk National University, 2018. Vol. 35. P. 104–110; Оказіональні контамінації в сучасному українському поетичному дискурсі. *Філологічні науки*: наук жур-нал. Полтава, 2019. Вип 30. С. 81–84. Коло наукових інтересів: лінгвістика тексту, фонетика, стилістика, психолінгвістика, педагогіка, український фольклор, старослов'янська міфологія.

yuliia.hryshko@gmail.com; yuliia_hryshko@ukr.net

Wojciech Hofmański (ORCID: 0000-0003-4902-0945), doktor, lingwista pracujący jako ad-iunkt w Zakładzie Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego i Onomastyki (Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu). Zainteresowania naukowe: fenomen słowiańskiej komunikatywności międzyjęzykowej oraz glottodydaktyka polonistyczna. Autor mię-dzy innymi książki *Transfer ujemny a kompetencja językowa. Język polski w nauczaniu Słowian* (Praga 2014) oraz artykułu stanowiącego wprowadzenie do lingwistyki kontaktowej *Pop(lingwo) kultura — lingwistyka kontaktowa jako kolaż dyscyplin*, „Postscriptum Polonistyczne” 15, 2015, nr 1, s. 27–44.

wh@amu.edu.pl

Milica Jakóbiec-Semkowowa (ORCID: 0000-0001-7201-5111), prof. zw. em. dr hab., Uni-wersytet Wrocławski. Zainteresowania naukowe: literatury jugosłowiańskie, folklor słowiański, dawniejsze i współczesne stosunki literackie ze szczególnym uwzględnieniem przekładów. Naj-nowsze publikacje: *Balkański tygiel kultur i konfesji z polskiej perspektywy widziany (XIX–XXI)*, [w:] *Nauka w służbie człowiekowi*, red. E. Dobierzewska-Mozrzyńskas, A. Jezierski, „Studium Ge-nerale Universitatis Wratislaviensis” 20, 2016, s. 143–150; *Serbski poemat romantyczny wobec tra-*

dycji rodzimej i obcej, [w:] *Nowoczesność i tradycja. 50 lat Instytutu Filologii Słowiańskiej*, red. E. Komisaruk, I. Malej, Wrocław 2019, s. 27–46.

milica.semkow@gmail.com

Tomasz Kamusella (ORCID: 0000-0003-3484-8352), Reader in Modern History (*Professor Extraordinarius*) in the School of History at the University of St Andrews, Scotland, UK. He specialises in the interdisciplinary study of language politics and nationalism in modern central Europe. His recent English-language publications include the monographs *Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria* (2018) and *The Un-Polish Poland, 1989 and the Illusion of Regained Historical Continuity* (2017). Recently, his bilingual, English-Silesian, collection of short stories, *Limits / Styknie* (2019) was published.

tdk2@st-andrews.ac.uk

Olena Karpenko (ORCID: 0000-0001-5576-6781), profesor, kierownik Katedry Gramatyki Języka Angielskiego Odeskiego Uniwersytetu Narodowego im. I. Miecznikowa. Zainteresowania naukowe: onomastyka literacka, onomastyka kognitywna, psycholingwistyka. Wybrane publikacje: *Проблематика когнітивної ономастики. Монографія* (Одеса 2006), *Когнітивна ономастика. Навчальний посібник* (Одеса 2010).

elena_karpenko@ukr.net

Aleksandra Łamasz (ORCID: 0000-0001-5720-239X), doktor, kustosz w Bibliotece Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania naukowe: ilustracja książkowa. Wybrane publikacje: *Poglądy na ilustrację książkową w latach 1945–1956*, [w:] *Oblicza kultury książki. Prace i studia z bibliologii i informacji naukowej*, red. M. Komza, K. Migoń, M. Skalska-Zlat, A. Zbikowska-Migoń, Wrocław 2005; *W służbie realizmu socjalistycznego — ilustrowana książka literacka dla dorosłych jako narzędzie propagandy*, „Bibliotekoznawstwo” 30, 2011.

aleksandra.lamasz@uwr.edu.pl

Jarosław Malicki (ORCID: 0000-0002-2945-6218), pracuje w Zakładzie Bohemistyki w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Zajmuje się historią języka czeskiego i toponomastyką, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki dziejów języka czeskiego na Śląsku i stosunków językowych polsko-czeskich. Wybrane publikacje: monografia *Nazwy miejscowe Śląska w języku czeskim* (Wrocław 2002), rozdział w monografii: *Mutual Relations between Polish and Czech Bibles in Early Modern Period*, [w:] *Word of God, words of men. Translations, inspirations, transmissions of the Bible in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Renaissance*, red. J. Pietrzak-Thebault, Göttingen 2019, s. 205–228 (współautor Robert Dittmann).

jaroslaw.malicki@uwr.edu.pl

Magdalena Matkowska-Jerzyk (ORCID: 0000-0002-4213-4694), doktor, adiunkt w Zakładzie Bohemistyki Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania naukowe: onomastyka, ze szczególnym uwzględnieniem antroponimii; przekład — głównie audio-wizualny; język współczesnego dyskursu publicznego w Republice Czeskiej; polsko-czeskie pogranicze — jego język i kultura; socjolingwistyka; media i reklama w Czechach jako nośniki zjawisk językowych; projekty transgraniczne i ich wykorzystanie w polsko-czeskiej współpracy. Wybrane publikacje: *Doleżał, Aurzadniczek i Trnka, czyli elementy czeskiego zasobu antroponimicznego w nazwiskach Polaków pod koniec XX wieku* (Wrocław 2019); *Kryteria ustalania czeskiego pochodzenia niektórych nazwisk polskich na przykładach z Dolnego Śląska*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Monografia 1*, red. B. Gasek, B. Juszczak, Siedlce 2019, s. 93–103.

magdalena.matkowska-jerzyk@uwr.edu.pl

Danuta Pytel-Pandey (ORCID: 0000-0001-6404-2857), Instytut Filologii Słowiańskiej, Zakład Praktycznej Nauki Języka Rosyjskiego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polska; zainteresowania badawcze: socjo- i pragmatyngwistyka, monografie: *System adresatywny współczesnego języka niemieckiego i rosyjskiego. Konfrontacja socjolingwistyczna* (Wrocław 2003), *Dyrektywne akty mowy w języku rosyjskim i niemieckim w świetle współczesnej komunikacji werbalnej* (Wrocław 2019).

danuta.pytel-pandey@uwr.edu.pl

Ewa Szperlik (ORCID 0000-0003-0755-4842), doktor habilitowana, literaturoznawczyni, kroatystka, pracuje w Instytucie Filologii Słowiańskiej na WFPiK Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe: współczesna i najnowsza literatura obszaru byłej Jugosławii (chorwacka, serbska i bośniacka), problematyka zmian zachodzących w kulturze i literaturze po rozpadzie Jugosławii, między innymi detabuizacja okresu titoizmu, hybrydyczne tożsamości oraz kwestie sorabistyczne. Wybrane publikacje: *Chorwacka (nie)pamięć o Jugosławii. Przemilczenia, pominięcia i odpamiętanie w prozie chorwackiej po roku 1991*, Poznań 2019; „*Ispričaj mi svoju priču*”: *Književni subjekt i muke s identitetom u novijoj hrvatskoj prozi*, [w:] *O pričama i pričanju danas*, red. J. Marković, Lj. Marks, Zagreb 2015.

ewaszper@amu.edu.pl

Sergey Anatolyevich Shults [Сергей Анатольевич Шульц] (ORCID: 0000-0002-3429-6714), Rostov-on-Don, Russia, Doctor of Philology, independent researcher, author of the books *Гоголь. Личность и художественный мир* (1994), *Историческая поэтика драматургии Л. Н. Толстого (герменевтический аспект)* (2002), *Поэма Гоголя «Мертвые души»: внутренний мир и литературно-философские контексты* (2017), as well as more than 150 works on Russian and Western European literature, on the history of culture and philosophy. Research interests: mythopoetics and historical poetics of Russian literature of the 18th–20th centuries, history of culture, philosophy.

s_shulz@mail.ru

Mateusz Wiśniewski (ORCID: 0000-0003-2070-039X), doktor w Zakładzie Bohemistyki Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania badawcze: funkcjonalne aspekty przekładu artystycznego, teatr operowy i libretta (szczególnie czeskie), komunikowanie zjawisk kultury i zarządzanie w instytucjach kultury, zapożyczenia w języku czeskim. Autor monografii *Libretto a sztuka jego przekazu. Czeska opera w Polsce — wybrane zagadnienia tekstu i języka* (Siedlce 2019).

mateusz.wisniewski@uwr.edu.pl

Anna Zalewska (ORCID: 0000-0002-3949-5237), magister filologii rosyjskiej i historii, doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych, Teologicznych i Artystycznych „Academia Artium Humaniorum” (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu). Zainteresowania naukowe: dzieje rosyjskich staroobrzędowców, rosyjska i polska bajka ludowa, słowiańska demonologia ludowa. Wybrane publikacje: *Elementy tricksteriady w dawnych polskich i rosyjskich zwyczajach kołędniczych*, „Acta Polono-Ruthenica” 2020, nr 2 (25), s. 121–136, DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.5622>; *Miłość silniejsza niż śmierć. Upiorni oblubieńcy w polskiej i rosyjskiej bajce ludowej*, [w:] *Miłość w naukach humanistycznych i społecznych — wybrane zagadnienia*, red. E. Chodźko, M. Śliwa, Lublin, s. 61–71.

anna.zalewska.001@wp.pl

Informacja dla Autorów

Od tomu 174 w czasopiśmie obowiązuje styl APA.

1. Redakcja przyjmuje niepublikowane wcześniej teksty naukowe z zakresu literaturoznawstwa i językoznawstwa słowiańskiego. Publikacja jest nieodpłatna. Redakcja nie zwraca tekstów niezamówionych.

2. Przesłanie przez Autora tekstu do redakcji czasopisma jest równoznaczne z:

a) jego oświadczeniem, że przysługują mu autorskie prawa majątkowe do tego tekstu, że tekst jest wolny od wad prawnych, nie był wcześniej publikowany w całości lub części oraz nie został złożony w redakcji innego pisma;

b) udzieleniem nieodpłatnej zgody na wydanie tekstu w czasopiśmie „Slavica Wratislaviensia” oraz jego nieograniczone co do czasu i terytorium rozpowszechnianie, w tym na wprowadzenie do obrotu egzemplarzy czasopisma oraz odpłatne i nieodpłatne udostępnianie jego egzemplarzy w internecie;

c) udzieleniem nieodpłatnej zgody na umieszczenie w internetowej bazie Czasopisma Naukowe w Sieci (CNS) i innych bazach, z którymi współpracuje Wydawnictwo oprócz samego tekstu także podstawowych danych o artykule, m.in. jego streszczenia, słów kluczowych oraz danych personalnych Autora (imię i nazwisko, miejsce zatrudnienia, adres e-mail).

3. Teksty artykułów oraz recenzji przyjmowane są w językach słowiańskich oraz w języku angielskim.

4. Objętość artykułów wraz z przypisami, bibliografią i streszczeniami nie powinna przekraczać 32 000 znaków ze spacjami, a objętość recenzji 10 000 znaków ze spacjami.

5. Wskazówki szczegółowe, dotyczące przygotowania tekstu do publikacji znajdują się w punkcie II.

6. Sposób przesłania pracy: artykuły należy przysyłać w wersji elektronicznej (dokument MS Word DOC/DOCX lub tekst sformatowany RTF) e-mailem na adres Redakcji: slavica.wr@uwr.edu.pl lub inny, wskazany przez członka Komitetu Redakcyjnego.

7. O przyjęciu tekstu do wydania w czasopiśmie „Slavica Wratislaviensia” Autor zostanie poinformowany za pośrednictwem poczty elektronicznej w ciągu 3 miesięcy.

8. Artykuły są recenzowane poufnie i anonimowo (tzw. double-blind review). Lista recenzentów jest publikowana co roku na stronie internetowej czasopisma (<http://swr.wuwr.pl>) w zakładce „RECENZOWANIE”.

9. Uwagi recenzyjne są przysyłane Autorowi, który zobowiązuje się do uwzględnienia zasugerowanych poprawek lub nadesłania uzasadnienia w wypadku ich nieuwzględnienia. Przy dwóch recenzjach negatywnych Redakcja odmawia przyjęcia tekstu do druku.

10. Wydawnictwo zastrzega sobie prawo dokonywania w tekstach poprawek redakcyjnych.

11. Autor jest zobowiązany do wykonania korekty autorskiej w ciągu 7 dni od daty otrzymania tekstu do korekty. Niewykonanie korekty w tym terminie oznacza zgodę Autora na wydanie tekstu w postaci przesłanej do korekty.

12. Autor nie otrzymuje honorarium autorskiego za artykuły.

13. Po opublikowaniu artykułu Autor otrzymuje nieodpłatnie 1 egzemplarz drukowany czasopisma „Acta Universitatis Wratislaviensis Slavica Wratislaviensia”. Wszystkie udostępniane przez Wydawnictwo artykuły, w formacie PDF, znajdują się na stronie www.wuwr.pl.

Sprzedaż publikacji
Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego
prowadzi
Dział Sprzedaży
Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752885
e-mail: marketing@wuwr.com.pl
www.wuwr.com.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
zaprasza do swoich księgarni:
• Księgarnia internetowa: www.wuwr.com.pl
• Księgarnia Uniwersytecka
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752923